

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

ҚР ҒЖБМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылым-
дарын және (немесе) ақпарат
агенттіктерін есепке алу туралы
күелік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР ҒБМ Білім және
ғылым саласындағы бақылау
комитетінің философия және сая-
си ғылымдары бойынша негізгі
ғылыми нәтижелерін жариялай-
тын ғылыми басылымдар тізіміне
енгізілген. (Комитет бұйрығы
05.07.2013 ж. №1033; Комитет
бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

№ 1 (85) 2024 ж.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР – НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ПЕРЕВОДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Палтөре Ы.М.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әл-муаллимус-сәни»
(Екінші мұғалім) аталуына қатысты түсіндірме.....3

ТҰЛҒА. АДАМ ӨМІРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ РУХАНИЛЫҚ–

ЛИЧНОСТЬ. ДУХОВНОСТЬ И ЦЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Тұмашбай Т.Е., Құрманғалиева Ғ.Қ.

Мұсылман философиясы тарихындағы адамның
қоғамдық қырлары хақында.....16

Әлжан Қ.Ұ., Аташ Б.М.

Ғұмар Қараш толғаныстарындағы тарихи әділеттілік
идеясы және оның қазіргі заманғы маңызы.....29

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: БІРЕГЕЙЛІК. ЖАҢҒЫРТУ. БОЛАШАҚ – СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО: ИДЕНТИЧНОСТЬ. МОДЕРНИЗАЦИЯ. БУДУЩЕЕ

Сартаева Р.С.

Қ вопросу цифровой трансформации мирового
и казахстанского социума: «глобальное» и «национальное»,
этико-правовые аспекты.....40

Абдуразакова Г.А., Мусабекова Г.К., Божбанбаев Б.М.

Жаһандану үдерісіндегі ұлттық сана мен ұлттық
бірегейліктің мәдени-философиялық мәні.....59

Sahin Filiz, Koyanbayeva G.R., Keldinova A.B.

Philosophical Analysis of the Concept of «Anti-Terrorist
Consciousness».....73

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28, www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dintanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

АЛ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МНВО РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МНВО РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.

№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

АЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 1 (85) 2024 г.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ФИЛОСОФИЯ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЛАБОРАТОРИЯСЫ – КАЗАХСТАНСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ТВОРЧЕСКАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Нұрышева Г.Ж., Тайжентбетова А.Б.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының
әлеуметтік-философиялық идеялары және олардың
қоғамдық санаға әсері.....84

Бекмуратов А.Б., Сабит М.

Тематический анализ бытия казахского традиционного
прикладного искусства в исследованиях
ученых Казахстана.....96

Килыбай Д.С.

Философская проблематика диссертационных
исследований казахстанских ученых (1994-2019 гг.).....109

Дабылтаева М.М., Иманбекова Б.И., Тоқтаров Е.Б.

Сенім құбылысы: концептуалды талдау.....121

ӨТКЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО

Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Сайфунов Б.Н.

Мәхди феномені.....134

Даулбаева Ж.И., Абрахматова Г.А.

Внешние и внутренние детерминанты религиозного
мировоззрения (на основе концепции
веры Д.В. Пивоварова).....150

ҚАЗАҚСТАН: САЯСИ ШЫНДЫҚТАР ЖАҒДАЙЫ – КАЗАХСТАН: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ

Имашев Б.М.

Повышение доверия граждан к правоохранительным
органам: политико-правовые аспекты оценки.....164

Our authors.....176

Content.....179

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28 www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ӘЛ-МУАЛЛИМУС-СӘНИ» (ЕКІНШІ МҰҒАЛІМ) АТАЛУЫНА ҚАТЫСТЫ ТҮСІНДІРМЕ*

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы

*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
(Алматы, Қазақстан)
yktiyar@inbox.ru*

Paltore Yktiyar Moldatoreuly

*Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture,
(Almaty, Kazakhstan)
yktiyar@inbox.ru*

Аңдатпа. Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің ең көлемді еңбегінің бірі «*Китаб әл-Муסיқа әл-кәбир – كتاب الموسيقى الكبير*» (Музыканың үлкен кітабы) трактаты екендігі алға тартыла отырып, «Әбу Насыр әл-Фараби шығыс музыкасының негізін қалаушы, білікті музыкант ретінде не себепті әлемге танымал емес?» оны неліктен «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) деп атап кетті деген сұрақ қойылады. Сондай-ақ осы «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) атауы қазақ тілінде «Екінші ұстаз» деп аталатындығы мысалдармен дәлелденеді. Сондықтан ең алдымен араб және қазақ тіліндегі «мұғалім», «ұстаз» сөздерінің этимологиясына талдау жасала отырып, оны неліктен араб тілінде «*әл-Муаллим әс-сәни –* Екінші мұғалім» деп атау себебі түсіндіріледі.

Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) аталуына қатысты айтылған екі түрлі көзқарас талдауға түседі. Олардың әрқайсысы жазба деректерді жинау, саралау, тарихи салыстыру әдістерін қолдану арқылы дәйектеледі.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, *әл-Муаллим әс-сәни*, аударма, жазба деректер, қолжазба, трактат.

Kіріспе

Әбу Насыр әл-Фараби өзі өмір сүрген сонау ортағасырларда күллі адамзат баласының игілігін көздеп, баршаның бақытты ғұмыр кешуін қалады. Бұған әл-Фарабидің «*Китаб тахсил әс-Сабада – كتاب تحصيل السعادة*» (Бақытқа жету жайында), «*Китаб әт-Танбиһ аләә сәбил әс-Сабада – كتاب التنبيه على سبيل السعادة*» (Бақыт жолын сілтеу), «*Китаб әс-Сийаасаат әл-*

* Бұл зерттеу мақала ҚР ҒЖБМ ҒК тарапынан қаржыландырылған ЖТН АР19679483 «Әл-Фараби трактаттарындағы педагогикалық мұраларын қазіргі білім жүйесіне кіріктірудің ғылыми-әдістемелік негіздері» атты жоба аясында әзірленді.

Мәданийя – «كتاب السياسات المدنية» (Азаматтық саясат), «*Китаб фусул әл-мәдани* – «كتاب فصول المدني» (Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері), «*Әраа әһлу әл-Мәдина әл-Фадилә* – «آراء أهل المدينة الفاضلة» (Қайырымды, ізгі қала тұрғындарының ой-пікірлері) деп аталатын қазіргі кезде қолымызда бар трактаттары дәлел бола алады. Бұл трактаттарда әлемдегі барлық заттардың қалай пайда болғандығы туралы, тіршіліктің түрлері, адам және оның күш-қабілеттері, қоғамның пайда болуы, ұжымдасып өмір сүрудің үлгілері, қоғамдағы азаматтардың мінез-құлқы, ел билеген басшыға қойылатын талап-шарттар, қайырымды қала тұрғындарына ортақ мәселелер, ерік-жігер мен таңдау арасындағы айырмашылықтар, бақыт, әділдік туралы түсініктер мен ой-тұжырымдар әр қырынан талқыға түседі. Мысал ретінде айтар болсақ, жоғарыда аты аталған «*Әраа әһлу әл-мадина әл-фадилә*» (Қайырымды, ізгі қала тұрғындарының көзқарастары) атты трактатында дүниедегі заттардың сатыларынан бастап, адам мәселесі, [1] оның ақыл-ойы, қоғамдағы әлеуметтік-этикалық құндылықтар мәселесі, ерік пен таңдау, адам баласының ұжымдасуы мен өзара бір-біріне көмектесудің қажеттілігі туралы өзекті мәселелер жан-жақты талданып түсіндіріледі. Ал енді «*Ихса әл-улум – إحصاء العلوم*» (Ғылымдардың тізбектелуі) деп аталатын трактатында әл-Фараби өз заманындағы барлық ғылымдарды бірінен соң бірін тізіп, оларды ретіне қарай тармақтап, бөліп, бөлімдердің әр қайсысын жеке түсіндіріп, адамзат баласының білім алуына, ғылым саласын игеруге қатысты өзінің ой-тұжырымдарын жүйелеп жазған.

Осы мақала аясында біз Әбу Насыр әл-Фарабидің «*әл-Муаллим әс-сәни* – «ين ائلا مل عملا» (Екінші мұғалім) деп аталуына қатысты маңызды түсіндірмелерді ұсынатын боламыз. Шындап келсек, Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен ең көлемді еңбегінің бірі «*Китаб әл-Мусиқа әл-кәбир* – «ري بلكل اقي س و مل باتك» (Музыканың үлкен кітабы) трактаты екендігі белгілі. Десек те әл-Фараби музыка ғылымын жан-жақты терең зерттеп, оның теориясымен ғана шектелмей бірнеше музыкалық аспаптардың да авторы болғандығы көпшілік арасында жиі айтыла бермейді.

Әл-Фараби осы «*Китаб әл-Мусиқа әл-кәбир* – «كتاب الموسيقى الكبير» деп аталатын трактатының кіріспесінде: «...Мұнда осы (негіздердің) басын тануға алып баратын жол яки болмаса осы жолға бастайтын бағыт жоқ, не ертедегі адамдардың бізге түсіндіріп қалдырған ұстанымдары жоқ, не оларға немесе олардың артынан ілескен кейінгілердің нұсқауы жоқ. (Сондықтан) біз бастапқыда осы өнердің негіздерін игеруге септігі тиетін және соларға алып баратын кейбір мәселелерді сөз студі дұрыс деп таптық. Бұған қоса бұл өнердің негіздері анықталмайынша оның салдарын білу мүмкін емес болғандықтан біз мұның негізін білген соң ұстануымыз қажет әдісті түсіндіреміз...», - деп жазады [2, б. 352]. Бұл айтылғандардан әл-Фарабиге дейін бұрын-соңды осы музыка саласында егжей-тегжейлі жазылған терең зерттеу еңбектің болмағандығына көз жеткіземіз. Осы орайда, Ибн Кәсирдің

(ابن كثير) «Әл-Бидая уан-Нухая – البداية والنهاية» деп аталатын еңбегінің 11-томында:

أبو نصر الفارابي التركي الفيلسوف، وكان من أعلم الناس بالموسيقى، بحيث كان يتوسل به وبصناعته إلى الناس في الحاضرين من المستمعين إن شاء حرك ما يبكي أو يضحك أو ينوم.

«Әбу Насыр әл-Фараби – түркі философы. Ол музыка туралы ең жақсы білетін адамдардың бірі болғаны соншалық, ол тыңдап отырған адамдарды егер қаласа, жылатып, күлдіретін немесе оларды ұйықтатып қоятын...», - деп жазғанын да келтіре кету орынды болады. Міне осы айтылғандарды алға тарта отырып, «Әбу Насыр әл-Фараби шығыс музыкасының негізін қалаушы, білікті музыкант ретінде не себепті әлемге танымал емес?» - деген сұрақты қоюға болады. Бізде көп жағдайда әл-Фараби «...Аристотельдің логикалық, жаратылыстану-ғылыми және этикалық еңбектеріне, Платонның, Евклидтің еңбектерін, Птолемейдің «Алмагестіне», Александр Афродезияның «Жан туралы» және т.б. еңбектеріне түсініктеме берді... Ол ортағасырлардағы жаратылыстану және гуманитарлық білімнің барлық салаларын дерлік қамтитын 160-тан астам трактат жазды», - деген [3, б. 16] сияқты қаншама түйінді пікірлер әлі күнге дейін өзгеріссіз қайталанып жазылып келеді. Осы келтірілген сілтемедегі ақпарат сонау 1973 жылы айтылған болатын. Тағы бір мысал, А.Көбесовтың 1971 жылы жарық көрген «Әл-Фараби» деген еңбегінің 42-бетінде: «...қазір қолда бар мағлұматқа қарағанда ұлы бабамыздың ғылымға белгілі (зерттелген-зерттелмегендерін қосқанда) 60-қа тарта шығармасы бар көрінеді...», - деп жазса, 2002 жылы осы кітаптың қайта өңделіп, «Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі» атауымен қайта жарық көрген кітаптың 15-ші бетінде тура осы мәлімет қайталанады. Тек «...60-қа тарта...» емес «...70-ке тарта шығармасы бар көрінеді...», - деп өңделіп ұсынылғандығын байқауға болады. Негізі «...Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А.Атеш – 160, ал тәжік ғалымы Б.Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді» [4, б. 111]. Бірақ бұл ғылыми айналымда әлі толық нақтыланбаған ақпараттар. Қалай болғанда да қазір әл-Фарабидің көптеген қолжазба трактаттарына қол жеткізуге болады. Бұған қоса әл-Фарабидің қазақ, орыс тілдеріне аударылмаған бізге беймәлім трактаттарын түпнұсқадан аударып, ғылыми айналымға енгізудің де зор мүмкіндіктері бар. Сондықтан дәйектелмеген, нақтыланбаған ескі ақпараттардан мейлінше бас тартқанымыз жөн.

Біздегі деректердің қайталануына байланысты тағы бір нақты мысал келтірер болсақ, марқұм академик Әбсаттар қажы Дербісәлі ұстаздың «Қазақ даласының жұлдыздары (Тарихи-филологиялық зерттеу) атты 1995 жылы шыққан еңбегінің 21 бетінде: «...әл-Фарабиден кейін ғұмыр кешкен араб жылнамашы-тарихшыларының Отрар перзенті жайлы естеліктері – зерттеушілер үшін аса бағалы қазына. Араб тілінде жазылған бұл дүниелердің алғашқы авторлары X ғасырда күн кешсе, яғни Әбу Насырмен тұстас болса, басқалары XII-XIII ғасырларда өмір сүрген. Солардың бірі Захир ад-дин

Әбу-л Хасан әл-Байһақи (1099-1170) Оның «Татиммай сувану-л хикма» («Даналық сөздерге толықтырма») деген еңбегінің көшірмелері қолжазба күйінде Тегран, Ташкент, Бомбей, Хайдарабат, Лондон кітапханаларында сақталып келеді... Әл-Байһақи кітабында әл-Фараби жайлы да тарау бар. Онда Әбу Насыр өмірінің түрлі кезеңдерін суреттеумен бірге, ғалымның шығармашылығына да тоқталады. Әл-Байһақи шығыс тарихшылары ішінде әл-Фарабиден кейін екі ғасыр ғана кейін ғұмыр кешкендіктен, оның жазбаларын зерттеушілер құнды шығармалар қатарына жатқызады. Бірақ, өкінішке орай, әл-Байһақидің аталған шығармасы әлі күнге дейін қолымызға түспей келеді....», - деген ақпарат беріледі. Дәл осы мәтін марқұм академик Ә.Дербісәлі ұстаздың «Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы» деген 2020 жылы жарық көрген көлемді еңбегінің 52-53 беттерінде өзгеріссіз қайта басылған.

Негізі әл-Байһақидің жоғарыда аты аталған «*Татиммату суван әл-хикма – تتمة صوان الحكمة*» деген еңбегі қазір толық қолжетімді деуге болады. Себебі бұл еңбек араб тілінде кітап болып бірнеше рет басылып шыққан.

Айтайын деген уәждеме қазіргі кезде әл-Фараби бабамыздың мұрасына қатысты қазақ және орыс тіліндегі деректердің көпшілігінде ескірген ақпараттар мен қайталаулар, тіпті ешбір сілтемесі жоқ мәліметтер де кездесіп жатады. Дәлірек айтсақ, бәріміздің жақсы білетін әл-Фарабиге телінетін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі», - деген сөзі қай трактатынан алынғандығы жайында нақты сілтеме еш жерде кездеспейді. Бұл сөзді біз қазір қолымызда бар әл-Фарабидің 78-ге тарта араб тілінде жазылған трактаттарының ішінен іздеп, дәл осындай мағынаны беретін түпнұсқа мәтін кездестіре алмадық. Тек бір табылғаны отандық ғалым, марқұм А.Көбесовтың 1989 жылы жарық көрген «Педагогическое наследие аль-Фараби» атты еңбегінің 70-ші бетінде: «...Еще Платон остерегал, что отсутствие знания – не самое большое зло, напротив, обилие сведений и многознайство при дурном воспитании гораздо вреднее невежества...», - деп жазғаны. Бірақ осы орайда кітап авторы бұл сөзді кімнен, қай еңбектен алғандығына сілтеме бермейтіндігін айта кеткен жөн. Ал енді әл-Фараби бабамыздың кезінде орыс тілінен аударылған трактаттарының қазақ тіліндегі нұсқаларында да кейбір оққылықтар мен түпнұсқадан ауытқулар бар екендігі өз алдына бөлек тақырып. Соның бірі «*әл-Муаллим әс-сәни*» (Екінші мұғалім) атауына қатысты деуге болады.

Міне осы айтылғандарды алға тарта отырып, қазір әл-Фарабиге телінген ақпараттарға сыни көзбен қарап, берілген мәліметтерді мүмкіндігінше түпнұсқа жазба деректерден қайта нақтылау қажеттілігі туындап отыр деуге толық негіз бар.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазіргі таңда Әбу Насыр әл-Фараби жайлы, оның трактаттарында айтылған ой-тұжырымдарына қатысты көптеген ғылыми зерттеу жұмыстары бар. Бұл зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалар әртүрлі (батыс-шығыс) тілдерінде жазылуда. Әртүрлі мәдениет өкілдерінің әл-Фарабидің жеке тұлғасы мен мұрасына, оның философиялық көзқарастарына қатысты жазған ғылыми мақалаларын сыни көзбен оқи білу маңызды. Себебі Әбу Насыр әл-Фарабидің жеке тұлғасы, оның трактаттары төңірегінде көптеген таласты, екі ұшты әлі күнге дейін нақтыланбаған мәселелер көп. Бізге жеткен жазба деректердің мардымсыз, аз болуы, оның үстіне қолда бар жазба деректердің ішінде керағар немесе жеткіліксіз ақпараттардың берілгендігі әл-Фарабидің шыққан тегіне, өмірбаянына және оның трактаттары мен дүниетанымына нақты ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге толық мүмкіндік бермей отыр.

Негізінен Әбу Насыр әл-Фараби «философ» ретінде көбірек насихатталып, Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» деген пікір ғылыми айналымға еніп кеткендігі байқалады. Қандай уәждемеге орай, Әбу Насыр әл-Фараби «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) деп аталады. Мұны біз қазақ тілінде неліктен «*әл-Устазус-сәни – الأستاذ الثاني*» «Екінші ұстаз» деп атап кеттік. Түпнұсқаға сүйене отырып, араб тіліндегі «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» сөзтіркесін қазақ тіліне аударсақ, «Екінші мұғалім» болуы керек емес пе? «Әлде біз «Екінші ұстаз» бен «Екінші мұғалім» сөзін бір-біріне синоним ретінде қолданып кеттік пе?», «Әлде бұл орыс тіліндегі «Второй учитель» деген сөздің аударма арқылы бізге жеткен нұсқасы ма?» деген сұрақ осы мақаланы жазуға себеп болып отыр. Бұған қоса ізденіс барысында осы тақырыпта жазылған ирандық профессор Сайид Хусейн Насырдың «Farabiye neçin «İkinci öğretmen» adı verilmiştir?» (Фарабиге не үшін «Екінші оқытушы» аты берілген) деп аталатын 1993 жылы түрік тілінде «*Diyanet İlmî Dergi*» журналында жарияланған мақаласын оқып шыққан болатынымын. Бұл мақала ағылшын тілінде 1985 жылы «*Islamic Culture*» журналының №4 санында «*Why Was al-Farabi Called the Second Teacher?*» атауымен жарияланған екен. Негізі бұл мақала 1973 жылы Тегеранда ұйымдастырылған әл-Фарабидің 1100 жылдық мерейтойына арналған халықаралық конференцияға баяндама ретінде ұсынылғандығы анықталды.

Мақаланың мақсаты – Әбу Насыр әл-Фарабидің не себепті «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) болып аталғандығына қатысты айтылған көзқарастарға талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қойылады: жазба деректерді саралай отырып, әл-Фарабидің қандай уәждемелерге орай «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) атағын алғандығына қатысты айтылған көзқарастар дерегін жинау және оларды топтастыра отырып, ғылыми тұрғыдан талдап, сипаттамалық тұжырым жасау.

Зерттеу нысаны – Әбу Насыр әл-Фарабидің «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) атағын алғандығына қатысты айтылған көзқарастар жайлы жазылған деректер.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада әл-Фарабидің жеке тұлғасына, трактаттарына және «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) атағын неліктен алғандығына қатысты жазылған ақпараттарды жинау, топтастыру, саралау, тарихи салыстыру, дәйектеу, сипаттамалық тұжырым жасау және де деректанулық, мәтінтанулық, герменевтикалық, теоллингвистикалық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылама

Біз ең алдымен әл-Фарабидің араб тіліндегі «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) атауы қалайша қазақ тілінде «Екінші ұстаз» болып аталып кеткендігін анықтауға талпындық. Ізденіс барысында әл-Фарабидің «әл-Муаллим әс-сәни» (Екінші мұғалім) атауы аға буын арасында қолданыста болғандығы анықталды. Нақтырақ айтсақ, А.Р. Рақышевтың «Адам анатомиясы» атты еңбегінің 14-ші бетінде: «Әл-Фараби Әбу-Насыр Мұхаммед бин Тархан ибн Узлаг (870-950) – ұлы ғалым-энциклопедист, ғылымдар тарихында ол «Екінші мұғалім» ретінде белгілі. «Бірінші мұғалім» деп көне дәуірдегі Платон, Аристотель сияқты оқымысты философтарды атаған...» [5] -деген түсініктеме берген.

Ал отандық фарабитанудың негізін қалағандардың бірі А.Машани 1962 жылы жазған мақаласында: «...Дүние жүзіндегі барлық ғалымдардың бірінші ұстазы (*муғаллим аууал*) Аристотель болса, екінші ұстаз (*муғаллим сани*) Әбу Насыр Фараби болған...» [6] десе, 1995 жылғы мақаласында «...бүгін дамып кеткен Батыс Еуропаның ғылымға көзін ашқан да сол ислам ғалымдары. Бұл іс ғұлама-ғалым хәкім Әбу Насыр әл-Фараби атымен тығыз байланысты. Яғни ол дүниежүзі ғылымының көзін ашқан болса және оны жаңа заманда дамытқан адам «Екінші ұстаз» әл-муғаллим ал-Сани Әбу Насыр әл-Фараби болып танылған...» - деген тұжырым жасайды.[7] Тура осыған ұқсас пікірді Ә.Дербісәлі ұстаз: «Отрар ойшылдарының ең атақтысы әрі мәшһүрі, топ жарғаны – Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» («әл-Мұғаллим әс-сәни»), «Шығыс Аристотелі» атанған ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби еді» [8, б. 171] десе, тағы бірде: «...Әлемге әйгілі Аристотельден кейінгі үлкен ұстаз, энциклопедист-ғалым Әбу Насыр әл-Фараби» [9, б. 51], деп жазады. А.Көбесов өзінің 1971 жылы жарық көрген «Әл-Фараби» еңбегінің 40-шы бетінде: «... шығыс философтары оны «Ал муаллим әс-сани» – екінші ұстаз деп атаған. «Бірінші ұстаз» – «ал муаллим ал аууал» деп олар Аристотельді атаған», - дейді.

Бір байқағанымыз осы келтірілген сілтемелерде «мұғалім», «ұстаз» сөздері синоним сөз ретінде бір мағынада қолданысқа түскендігі. Осы орайда, араб тіліндегі «мұғалім» сөзі мен «ұстаз» сөзінің мағынасының айырмашылығы жайында қысқаша айта кету орынды болады деп есептейміз. Ең алдымен араб тіліндегі «ұстаз» сөзі арабтың төл сөзі емес екендігін айту керек. Бұл парсы тіліндегі ««ostād – استاد» (Деххода сөздігінде: оқытушы, ұстаз, жаттықтырушы, мұғалім; сарапшы, білгір, білікті шебер; қолөнер шебері; дана, ғұлама; жетекші, басшы) [10] деген мағыналарды береді. Осы парсы тіліндегі «Ostād – استاد» сөзі фонетикалық өзгеріске ұшырап, араб тілінде «устаз – أستاذ» үлгісінде қолданысқа түскен. «Ұстаз» сөзі қазір араб тілінде де, қазақ тілінде де актив сөз. Тілімізде айтылып жүрген «...«ұстаз» сөзі Абай дәуірінде парсылық әрі арабтық үлгіде қатар қолданылыста болған. Ы.Алтынсариннің «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» [11, б. 3] атты еңбегінің қолжазбасында да «ұстад» үлгісінде кездеседі. Ал қазіргі кезде қазақ тілінде тек араб тіліндегі «ұстаз» үлгісінде қолданылатыны белгілі. Марқұм академик Рабиға Сыздықова: «...сөздің ұстаз түрінде қалыптасуы – ең соңғы кездердің жемісі» [12, б. 45] деп айтқан болатын. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Ұстаз (استاد)» сөзіне: 1. Тәлім-тәрбие, білім егетін оқытушы. 2. Белгілі бір өнердің түрін үйретуші. 3. Ақылшы, басшы» деген анықтама берілген. Біздің ана тіліміздің тілдік қорында бұл сөздің қазіргі мағынасы мен ауқымы «мұғалім» сөзіне қарағанда кең. Сөздікте: «Мұғалім (ар. مُعَلِّمٌ)» сөзіне: «мектепте, басқа да кейбір орта оқу орындарында оқушыларға сабақ беретін оқытушы ұстаз, маман» деген анықтама берілген.

Қазіргі кезде біз алғаш әліпбиді үйреткен оқытушыға «менің алғашқы мұғалімім» деудің орнына «менің алғашқы ұстазым» деп, оның абыройын арттырып, ерекше құрметпен айтып жүреміз. Негізі «мұғалім» сөзінің түбірі араб тіліндегі «айн, ләм және мим» әріптерінен құралған. Осы әріптерден «алләмә – عَلَّمَ» (үйрету, оқыту), «тәалләмә – تَعَلَّمَ» (үйрену, оқу, тәлім алу, оқып-білу, т.б.), «таәлим (қаз. тағылым) – تَعَلِيمٌ» (оқу, оқыту; ағарту, білім беру), «муаллим (қаз. мұғалім) – مُعَلِّمٌ» (оқытушы, үйретуші, білім беруші) деген сөздер шыққан. Айтайын деген уәждеме «мұғалім» сөзінің мағынасындағы «үйрету» бұрын-соңды білмеген нәрсені үйрету дегенді аңғартады. Араб тілінде Аристотель мен әл-Фарабиге қатысты айтылғанда да осы мағына меңзеледі. Бұрын-соңды айтылмаған, ешкім білмейтін ғылым салаларын «үйретушілер», «негізін қалаушылар» деген мағынаға саяды.

Түйіндеп айтқанда қазақ тіліндегі «Екінші ұстаз» сөзі араб тіліндегі «әл-Муаллимус-сәни», яғни «Екінші мұғалім» сөзінің араб тіліндегі түпкі мағынасын толық ашып бермесе де біздің тілдік айналымда «ұстаз» сөзінің мағынасы кеңірек, әрі көпшілікке ұғынықты, абыройлы сөз екендігі талас тудырмайды. Бірақ бұл сөз әл-Фарабиге қатысты айтылғанда ол қате түсінікке де жол ашпағаны жөн. Яғни араб тіліндегі «әл-Муаллим әл-аууал – المعلم الأول»

(Бірінші мұғалім – Аристотель), «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім – әл-Фараби) деген сөз тіркестеріндегі «бірінші», «екінші» деген сөздер реттілікті білдірмейді. Мұндағы мағына егер біз көне грек философы Аристотельді логика ғылымының ережелері мен қағидаларын жүйелеп, оның негізін алғаш үйретуші, «*әл-Муаллим әл-аууал – Бірінші мұғалім*» болды деген пікірді басшылыққа алсақ, онда осы логика ғылымын шығыс елдерінде Аристотельдің еңбектеріне түсініктеме жазып, қажетінше толықтырулар мен түзетулер енгізіп, логика ғылымын мұсылмандық дүниетаным аясында жаңаша екінші рет қайта үйреткен мұғалім «*әл-Муаллим әс-сәни – Екінші мұғалім*» – әл-Фараби деген мағынаны аңғартады. Яғни жаңадан қайта үйреткендігіне байланысты «*әл-Муаллим әс-сәни*» деп аталды деп түсіндіруге болады. Негізі әл-Фарабидің «*әл-Муаллим әс-сәни – Екінші мұғалім*» деп атауына не себеп болғандығына байланысты әртүрлі көзқарастар бар. Бұл көзқарастарды ирандық профессор Сайид Хусейн Насыр жоғарыда аты аталған мақаласында төрт топқа бөліп талдайды. Мақала авторының бұл талдауына сыни көзбен қарайтындығымызды айта отырып, автордың «...«Мұғалім» атағы Аристотельге гректер тарапынан емес мұсылмандар тарапынан берілген...», - деген тұжырымды пікірі бізді осы тақырыпқа қатысты жазба деректерді іздестіруге ынталандырып отыр.

Әл-Фарабидің «*әл-Муаллим әс-сәни – Екінші мұғалім*» деп атауына не себеп болғандығына байланысты қазірше қолда бар деректерді ұсынамыз. Жоғарыда аты айтылған әл-Байһақидың «*Татиммату суван әл-хикма – تامة صوان الحكمة*» деген еңбегінде:

الشيخ أبو نصر الفارابي هو محمد بن محمد بن طرخان من فآراب تركستان، وهو الملقب المعلم الثاني ولم يكن قبله أفضل منه في حكماء الإسلام

«Шейх Әбу Насыр әл-Фараби ол – Түркістандағы Фарабтан (шыққан) Мұхаммед бин Мұхаммед бин Тархан. Оның «*әл-Муаллим әс-сәни – Екінші мұғалім*» деген лақап атпен аталуы оған дейін Ислам данышпандары ішінде одан артық ешкім болмағандығынан...», - деп жазған. Осы тұжырымды ойды мысырлық зерттеуші Мұхаммед Лүтфи Жұма [13] – محمد لطفي جمعة (18.01.1886-15.06.1953) да айтады. Оның «*Тарих фәлсәфатил-ислам – تاريخ فلسفة الإسلام*» (Ислам философиясының тарихы) деп аталатын еңбегінің 39-шы бетінде:

ولكن مؤلفاته القيمة هي ما كانت خاصة بفلسفة أرسطو شرحًا وتفسيرًا وتحديثًا، وقد سمي المعلم الثاني إشارة إلى أنه أفضل الحكماء بعد أرسطو الذي كان يسمى المعلم الأول

«Бірақ оның (әл-Фарабидің) құнды еңбектері Аристотель философиясын жан-жақты түсіндіріп, талдап, жаңаша жеткізуінде ғана емес. Оны «*әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) деп аталуы «*әл-Муаллим әл-аууал – المعلم الأول*» (Бірінші мұғалім) атанған Аристотельден кейінгі данышпандардың ең жақсысы екендігінің көрсеткіші», - десе, осы кітаптың 37-ші бетінде:

ولا عجب إذا سمي بالمعلم الثاني ونحن نسميه أرسطوطاليس العرب

«...(Әл-Фарабидің) «Екінші мұғалім» деп аталуы таң қалдырмайды. Біз оны «Арабтың Аристотелі» деп атаймыз...», - деген тұжырым жасайды.

Бұл тұжырым жоғарыда біз келтірген уәждемені қуаттайды дей аламыз. Осы тұста бір айта кететіні біз көп жағдайда, ғылыми айналымда «Арабтың Аристотелі» деп емес, «Шығыстың Аристотелі» деп айтып жүрміз.

Еуропа ғалымдарының көпшілігі араб тіліндегі «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» сөзінің мағынасына терең үңілмей әл-Фарабиді тек Аристотельдің еңбектерін түсіндіргендіктен осылай аталды деген қате пікірді алға тартатындығын айту қажет.

Мысалы, голландиялық философ Т.Ж. де Боердің (T.J. de Boer 25.05.1866-10.01.1942) «The History of Philosophy in Islam» (Исламдағы философия тарихы) деген еңбегінде: «...but his mature powers were applied to the study of Aristotle's writings, for which reason the name given him by the East was 'the Second Teacher', that is, 'the Second Aristotle'» [14] (...бірақ оның бар күш-жігері Аристотельдің еңбектерін зерттеуге бағытталған, сол үшін Шығыста оны «Екінші оқытушы», яғни «Екінші Аристотель» деген атау берді) деп жазады. Байқағанымыздай араб жазба деректерінде «Арабтың Аристотелі» атанған Әбу Насыр әл-Фараби батыс тілді еңбектерде «Екінші Аристотель» болып аталып отыр.

Әл-Фарабидің мұрасын зерттеген еуропалық ғалымдар туралы М.Хайруллаев өзінің «Фараби-крупнейший мыслитель средневековья» атты 1973 жылы жарық көрген еңбегінде: «...Әл-Фарабидің есімі мен оның кейбір трактаттары Еуропаның көптеген елдерінде XII-XIII ғасырларда кеңінен таныла бастады. Бірақ Еуропада бұл ойшылдың шығармашылық мұрасын терең әрі жүйелі түрде зерттеу XIX ғасырдың аяғынан басталды. Мысалы, М.Штрейншнейдер, Ф.Детерици, М.Хорген, Д.Буур, И.Гольдциер, А.Штекль, Карра де Во, Р.Эрланжер, А.Крымский, М.М. Филиппов, М.Алонсо Аланс, Г.Фармер, Д.М. Данлоп, Р.Хаммонд, Н.Ричар және тағы да басқалардың жұмыстары...» [3, б. 22], - деп жазған болатын. Осы еуропалық зерттеуші ғалымдардың әл-Фарабидің еңбектеріне қатысты айтқан пікірлерін алдағы уақытта жеке талдап, зерттейтін боламыз.

Енді әл-Фарабидің «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) деп аталуына қатысты тағы бір көзқарас бар. Сол туралы қысқаша айта кетейік. Кейбір жазба деректерде оның «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) деп аталуы «әт-Таълим әс-сәни – التعليم الثاني» (Екінші тағылым) деп аталатын еңбегімен байланысты болғандығы айтылады. Көпшілік зерттеушілер жиі сілтеме жасайтын жазба дерек тарих, география, библиография және өмірбаян бойынша зерттеулер жүргізген османлы-түрік ғалымы Қажы Халифа (حاجي خليفة) немесе Кәтиб Челеби (كاتب جلبي) атымен танымал болған Мұстафа бин Абдулланың (مصطفى بن عبد الله) (1609-1657) «Кәшф-з-зунун фи әсмаил-кутуб уал-фунун – كشف الظنون في أسماء الكتب والفنون» (Өнер салалары мен кітаптардың аттарына қатысты күмәндардың шешімі) деп аталатын екі томдық кітабының 1-ші томында келген мәлімет. Нақтырақ айтар болсақ, аталмыш кітаптың 683-ші бетінде:

فبقى تلك التراجم هكذا غير محررة بل أشرف أن عفت رسومها إلى زمن الحكيم الفارابي ثم إنه التمس منه ملك زمانه منصور ابن نوح الساماني أن يجمع تلك التراجم وجعل من بينها ترجمة ملخصة محررة مهذبة مطابقة لما عليه الحكمة فأجاب الفارابي وفعل كما أراد وسمى كتابه بالتعليم الثاني فلذلك لقب بالمعلم الثاني...

«...осылайша, бұл (аударма) өмірбаяндар өңделмеген күйінде қалып қойды. Олардың сызбалары хәкім (данышпан) әл-Фарабидің заманына дейін сақталып келді. Содан кейін сол заманының патшасы Мансур ибн Нұх әл-Самани одан осы өмірбаяндарды жинап, оларды ықшамдап, даналыққа сәйкес келетіндей етіп түзетіп, қайта өңдеуді өтінді. Әл-Фараби оған келісіп, оның қалағанындай етіп жасап береді. Ол бұл кітабын «*әт-Таълим әс-сәни – التعليم الثاني*» (Екінші тағылым) деп атайды. Міне осыған байланысты оны «*әл-Муаллимус-сәни – المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім) деп атады», - деген дерек кездеседі. Бұл ақпарат 2007 жылы жарық көрген Ж.Дәдебаевтың «Адам және қоғам» деп аталатын кітабында да кездеседі. Нақтырақ айтсақ, кітаптың 155-ші бетінде: «...осы тұста саманид Мансур ибн Нұхтың сұранысы бойынша «Екінші тағылым» (Ат-Таһлим ас-сани) атты іргелі еңбек жазады. Зерттеушілер әл-Фарабидің «Екінші ұстаз» (Муаллим ас-сани) деген лақап аты осы еңбектің жазылуымен, таралуымен, бағалануымен байланысты шыққанына назар аударады. М.Хайруллаев деректерге сүйене отырып, әл-Фараби бұл еңбегін Түркістан қаласында жазған деген пікір білдіреді...», - деп жазады. Осы мәлімет А.Көбесовтың 1971 жылы жарық көрген «Әл-Фараби» еңбегінің 40-шы бетінде: «...Фараби өлерінің алдында Египетке барып қайтқан. Ол бұрынырақ өз отаны – Түркістанға да барған. Кейбір мағлұматтар бойынша сол тұстағы Бұхараның әмірі Мансур ибн Нұхтың өтінуі бойынша «Екінші тағылым» (Ат-Таһлим ас-сани) атты еңбек жазған, «Екінші ұстаз» деген лақабын осы оқиғаға байланысты алған дейді», - деген үлгіде кездеседі.

Әл-Фарабидің біз сөз етіп отырған осы «*әт-Таълим әс-сәни – التعليم الثاني*» (Екінші тағылым) еңбегін Түркістанда жазғандығына қатысты тағы бір дерек бар. Ол 1953 жылы жарық көрген «*Саут әт-Туркистан – صوت التركستان*» (Түркістан даусы) атты араб тілінде шыққан журналдың 3-ші санында Ибраһим Уасил әт-Түркістанидің «*Филәсуф әл-ислам әл-Фараби – فيلسوف الإسلام الفارابي*» (Әл-Фараби – ислам философы) деген атаумен жариялаған мақаласындағы:

وفي التركستان ألف كتابه التعليم الثاني بناء على طلب على السمان ملك البلاد في ذلك الحين

«...Ол (әл-Фараби) Түркістанда өзінің «*әт-Таълим әс-сәни –* Екінші тағылым» кітабын сол кезде Ел басқарған Самани патшасының тапсырысы бойынша жазған...», - деген сөзі.

Қорытынды

Араб тіліндегі «*әл-Муъаллим – المعلم*» (мұғалім) сөзі түрік тілінде «*Öğretmen –* Өгретмен» (үйретушы, оқытушы, мұғалім), ағылшын тілінде «*Teacher –* Тичер» (оқытушы) деп аударылады. Бұл сөз әл-Фараби бабамыздың

лақаб атына қатысты айтылғанда да өзгермейді. Яғни түрік тілінде «İkinci Öğretmen» делінсе де, ағылшын тілінде «Second Teacher», «Magister Primus», «Magister Secundus» тіркестері қолданылады. Қазақ тілінде «мұғалім» сөзі қолданыста бар. Бірақ жоғарыда келтіргеніміздей бұл сөзді әл-Фарабидің лақаб атымен байланыстырғанда біз көп жағдайда «ұстаз» сөзін қолданатындығымыз анықталып отыр. Негізі «мұғалім» сөзін түрік тіліндегі «Öğretmen – Өгретмен» (үйретушы) деген үлгісіне ұқсатып, қазақ тіліндегі «оқытушы, үйретуші» деген сөздермен алмастырып қолдануға да болар еді. Бірақ бұл сөз «мұғалім» сөзінің түпкі мағынасын түсінуге жеткіліксіз болады. Себебі «мұғалім» сөзінің астарында «алғаш рет бір нәрсені үйретуші» деген мағына бар. Біз осы мақала барысында осы бір мәселені мүмкіндігінше түсіндіріп жеткізуге талпындық. Сондай-ақ біз жазба деректерге сүйене отырып, әл-Фарабидің «әл-Муаллим әс-сәни – المعلم الثاني» (Екінші мұғалім) деп аталуына қатысты екі түрлі көзқарасты талқыға салдық.

Шығыс пен Батыс зерттеушілері Әбу Насыр әл-Фараби бабамыздың мұрасын зерттеуде Заһируддин Әбул Хасан әл-Байһақидің «Татиммату суван әл-хикма – تنمية صوان الحكمة» («Даналық сөздерге толықтыру»), Жамалуддин Әбул-Хасан әл-Қафтидың «جمال الدين أبو الحسن القفطي» «Ахбар әл-уләма би ахбар әл-хукама – أخبار العلماء بأخبار الحكماء» (Данышпандар туралы ғалымдардың хабарлары), Ахмад ибн Мухаммад ибн Әби Бәкір ибн Халликанның «أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلکان» «Уафәйат әл-аъйан уа әнбә әбнә әз-заман – وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان» (Ұлы адамдардың қазасы және заманның ұлдары жайлы мағлұматтар), Ибн Әбу Усайбиә «ابن أبي أصيبعة» «Уюун әл-Әнба фи табақаат әл-атибба – عيون الأنباء في طبقات الأطباء» (Дәрігерлердің дәрежелері жайындағы мәліметтер бұлағы), Ибн Надим «ابن النديم» «әл-Фихрист – الفهرست» (Кітап тізімдері), Әбу әл-Қасим Сағидтің «أبو القاسم صاعد بن أحمد الأندلسي» «Китаб Табақат әл-умам – كتاب طبقات الأمم» (Халықтардың мәртебелері туралы кітап) атты еңбектерін басшылыққа алады. Бірақ бұл жазба деректердегі мәліметтер кейде бір-бірін толықтырмайды. Сондықтан да күні бүгінге дейін қате түсініктерге, бір жақты талдауларға да жол ашып отырған жайы бар. Мұндай кемшіліктер мүмкіндігінше түзетілуі қажет. Сондықтан көп кешікпей әл-Фараби бабамыз жайлы шынайы деректерге негізделген арнайы еңбек жазуды қолға алу керек.

Осы орайда, күллі әлем мойындаған әл-Фараби бабамыздың шынайы тұлғасын насихаттауды және оның әлі күнге дейін ғылыми айналымға енбей қолжазба күйінде сақталып, жойылып кетудің алдында тұрған бірегей трактаттарын зерттеп, оларды түпнұсқадан қазақ тіліне тікелей барынша дұрыс аудару мәселесін қай мекеме ұйымдастырады, кімдер жауапты болады деген сұрақ көкейде тұрады. Бүгінгі ақпараттық (IT) технологияның дамыған заманында әл-Фарабиге тиесілі сан түрлі мәліметтерді бір орынға жинау, әрі оларды жылдам өңдеу, жиынтық ақпараттарды саралап, пайдалану көп қиындық тудырмайтындығын ескергеніміз жөн.

Әдебиеттер тізімі

1 Палтөре Ы.М. Әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегіндегі адам мәселесінің діни мәтіндермен сабақтастығы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршы. Шығыстану сериясы. – №1 (88) – 2019. – Б. 4-10 [Электронный ресурс] URL: <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1317/1102> (Қаралған күні: 11.06.23).

2 Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. Музыка туралы кітап // Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, Халықаралық Абай клубы, 2018. – 936 б.

3 Хайруллаев М.М. Фараби – крупнейший мыслитель средневековья». – Ташкент, Фан, 1973. – С. 15-16.

4 Қасымжанов А., Әлінов А. Әл-Фараби // Қазақ: Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1994. – 176 б.

5 Рақышев А.Р. Адам анатомиясы. – Алматы, 2004. – 420 бет.

6 Білім және еңбек. 1962. №1

7 Ш.Абдраман. Фараби гibrатты ғалым: Фарабитанушы ғалым А.Ж. әл-Машаниге арналады // «Ұлы тұлғалар» ғылыми-ғұмырнамалық сериясы. Алматы, 2006. – 397 б..

8 Дербісәлі Ә. (а) Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 420 б.

9 Дербісәлі Ә. (б) Әбу Насыр әл-Фараби – Ұлы даланың дара тұлғасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 420 б.

10 استاد [استاد сөзінің мағынасы]. [Электрондық ресурс] URL: <https://lamtakam.com/dictionaries/dekhoda/152518/%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D8%AF> (Қаралған күні: 11.06.23).

11 Алтынсарин Ы. Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы («Начальное обучение киргиз русскому языку») атты оқулығының қолжазбасы. 23 б.

12 Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы, Мектеп, 1989. – 128 б.

13 محمد لطفي جمعة [Электрондық ресурс] URL: <https://ar.wikipedia.org/wiki> (Қаралған күні: 11.06.23).

14 T. J. de Boer. The History of Philosophy in Islam. Translated by Edward R. Jones, 2021. [E book] URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/66566/pg66566-images.html#p4.2.4> (Қаралған күні: 11.06.23).

Transliteration

1 Paltore Y.M. Al-Farabidyn “Kaiyrymdy kala” turgyndarynyn kozkarastary atty enbegindegi adam massesinin dini matindermen sabaktastygy [The Continuity of the Human Problem With Religious Texts in Al-Farabi’s Work “Views of the People of the Virtuous City”] // Al-Farabi atyndagy KazUU Khabarshy. Shygystanu seriasy. – №1 (88). – 2019. – P. 4-10 <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1317/1102> (Қаралған күні: 11.06.23).

2 Abu Nasyr al-Farabi. Kaiyrymdy kala. Musika turaly kitap [Abu Nasir al-Farabi. Virtuous city. A book about music]. // Aleumettik-ethikalyk traktattar. – Almaty, RS; Halykaralyk Abay cluby, 2018. – 936 б.

3 Khairullaev M.M. “Farabi – krupneishii myslitel srednevekovyia” [Farabi is the Greatest Thinker of the Middle Ages]. Izdatelstvo “Fan”, Tashkent – 1973. – S. 15-16.

4 Kasymzhanov A., Alinov A. Al-Farabi [al-Farabi] // Qazaq: Oku kuraly. – Almaty: Bilim, 1994. – 176 б.

5 Rakyshev A.R. Adam anatomiasy [Human Anatomy]. – Almaty, 2004. – 420 бет.

6 Bilim jane enbek [Education and Work]. 1962. No.1

7 Abdraman Sh. Farabi gibratty galym: Farabitanushy galym A.J. al-Mashanige arnalady [Farabi is an Instructive Scientist: Dedicated to the Farabi Scholar A. zh.Al-Mashani] // “Ұлы тұлғалар” ғылыми-ғұмырнамалық сериясы. – Almaty 2006. – 397 б., suretti.

8 Derbisali A. (a) Abu Nasyr al-Farabi – Uly dalanyn dara tulgasy [Abu Nasir Al-Farabi is a Unique Person of the Great Steppe]. – Almaty: Qazaq University, 2020. – 420 b.

8 Derbisali A. (b) Abu Nasyr al-Farabi – Uly dalanyn dara tulgasy [Abu Nasir Al-Farabi is a Unique Person of the Great Steppe]. – Almaty: Qazaq University, 2020. – 420 b.

10 استاد [The meaning of the word «الاستاد» ustad]. [Elektronnyy resurs] URL: <https://lamtakam.com/dictionaries/dekhkhoda/۱۰۲۰۱۸/%D۸%A۷%D۸%B۳%D۸%AA%D۸%A۷%D۸%AF> (Қаралған күні: ۱۱.۰۶.۲۳).

11 Altynsarin Y. Kazakhtarga orys tilin yvretudin bastauysh kuraly (“Initial teaching of the Kyrgyz Russian language”) atty okulygynyn kolzhazbasy. 23 b.

12 Syzdykova R., Shalabaev B. Korkem texts linguistic taldau. – Almaty, Mektep, 1989. – 128 b.

13. Muhammad Latfi Jama [Elektronnyy resurs] URL: <https://ar.wikipedia.org/wiki/محمّد حجاج يفظل> (Қаралған күні: 11.06.23).

14 T. J. de Boer. The History of Philosophy in Islam. Translated by Edward R. Jones, 2021. [E book] URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/66566/pg66566-images.html#p4.2.4> (Қаралған күні: 11.06.23).

Палтөре Ы.М.

Комментарий к обозначению Абу Насра аль-Фараби как «аль-Муаллимус-сани (второго учителя)»

Аннотация. Принимая во внимание то, что одним из наиболее объемных произведений Абу Насра аль-Фараби является трактат «*Китаб аль-Мусика аль-Кабир* – «كتاب الموسيقى الكبير» (Большая книга музыки), в статье задается вопрос «почему Абу Наср аль-Фараби, который является основоположником восточной музыки не известен миру как квалифицированный музыкант?» и почему его называли «аль-Муаллим ас-Сани – المعلم الثاني» (Второй Учитель).

Также на примерах доказано, что это прозвище «аль-Муаллим ас-сани – المعلم الثاني» (Второй учитель) на казахском языке приводится как «Екінші ұстаз». Поэтому, прежде всего, анализируя этимологию слов «мұғалім» и «ұстаз» в арабском и казахском языках, объясняется почему на арабском языке его называют «аль-Муаллим ас-Сани – Второй Учитель».

В статье анализируются две разные точки зрения относительно обозначения Абу Насра аль-Фараби «аль-Муаллим ас-Сани – المعلم الثاني» (Вторым Учителем). За каждым из них следует использование методов сбора письменных источников, дифференциации, исторического сравнения.

Ключевые слова: Аль-Фараби, аль-Муаллим ас-сани, перевод, письменные источники, рукописи, трактат

Paltore Y.

Commentary on the Designation of Abu Nasr al-Farabi as “al-Muallimus-Sani (the Second Teacher)”

Abstract. Taking into account the fact that one of the most voluminous works of Abu Nasr al-Farabi is the treatise “*Kitab al-Musiqa al-Kabir* – The Great Book of Music” (The Grand Book of Music), the article rises a question “why Abu Nasr al-Farabi, who is the founder of Oriental music, is not known to the world as a qualified musician?” and why was he called “al-Muallim as-Sani – المعلم الثاني” (The Second Teacher).

It is also proved by examples that this sobriquet “al-Muallim as-sani – المعلم الثاني” (The second teacher) in the Kazakh language is given as “Ekinshi ustaz”. Therefore, analyzing the etymology of the words “mugalim” and “ustaz” in Arabic and Kazakh, it explains why in Arabic he was called “al-Muallim as-Sani – the Second Teacher”.

The article analyzes two different points of view regarding the designation of Abu Nasr al-Farabi “al-Muallim al-Sani – المعلم الثاني” (The Second Teacher). Each of them is followed by the use of collecting written sources, differentiation, historical comparison methods.

Keywords: Al-Farabi, al-Muallim as-sani, translation, written sources, manuscript, treatise.

МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫРЛАРЫ ХАҚЫНДА*

¹Тұмашбай Талғат Еркінұлы, ²Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

¹tumashbai@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com

¹Tumashbai Talgat, ²Kurmangalieva Galiya

¹L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

²Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

¹tumashbai@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com

Тұлға. Адам өмірінің құндылықтары және руханилық

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық ойшылдар әл-Фараби мен әл-Ғазалидің философиялық көзқарастарындағы адамның іс-әрекеттілігінің қоғамдық мазмұны, тұлғаның кемелділігі, ислам дінінің этикалық құндылықтары негізіндегі адамның рухани дүниетанымы, уақытты бағалауы пайымдалды. Адамның өз болмысын тануындағы әл-Фараби ұсынған ақыл іс-әрекеттілігі, білім арқылы ақиқатты тануы, әл-Ғазалидің Жаратушы сырын мистикалық тану әдістері арқылы адамның өзінің және қоршаған әлемнің ақиқатын тануы қарастырылды. Мақаланың мазмұнын ақылдың іс-әрекеттілігі және ойлау формалары, адамның діни антропологиялық сипаттары, қоғамның түрлері және оны басқарудағы қажеттіліктер, діни контекст пен іскерлікке қатысты мәдениет ұғымдары құрайды. Ойшылдардың шығармашылығындағы тұлға кемелділігін анықтаудың әдістеріне назар аударылды. Атап айтқанда, әл-Фарабидің қайырымды қаласындығы өнер, кемел басшы концепциясы, әл-Ғазали ұсынған қоғамды басқаруға тән қажеттіліктер, хәкім Абайдың толық адам концепциясы салыстырмалы талдаулар арқылы берілді.

Түйін сөздер: философия тарихы, фәлсафадағы адамның ойлау іс-әрекеттілігі, білім, өнер, діни антропология, әл-Фараби, әл-Ғазали, үйлесімділік, әлеуметтік-этикалық құндылықтар.

Кіріспе

Қазақстандық қоғам қазіргі қайта пішімделу кезеңінде әділеттілік қағидатын өзектендіріп отыр. Дегенмен қайшылықты мәселелер аз емес. Мәселен, адамның психикасындағы бейсаналық, маргиналдылық

* Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық жобасы ауқымында жарияланады

адамдардың барлығының сана сезіміне, тұтас қоғамдық санаға тән құбылыс деп айта алмаймыз. Сондықтан біздің халықтың дүниетанымында құбылыстардың мәнін ғылыми ойлау, философиялық елестетуге қарағанда иррационалды бағалау әрекеттері тән болып отыр. Ғылыми ойлау мен білім құндылықтар ретінде орнықпаған қоғамдарда діни көзқарастар үстемдікке айналады және мемлекеттің зайырлығына қауіп төндіреді. Діни күштер бұқаралық санаға ие қоғамдарды өзінің саяси мақсатына қолдану арқылы елдің саяси жүйесінде негізгі, басқарушы элитаға айналуы көздейді. Дін адамдарында азаматтық, өркениеттік білімдердің болмауы салдарынан, олар халықты күшпен, зорлықпен басқаруға көшеді. Мұндай тенденциялар мұсылман елдерінің тарихында оның орта ғасырлық кезеңдерінде орын алған, ол сипаттар көптеген елдерде әлі де кездесіп отыр. Мұсылман ойшылдары ол қайшылықты ислам дінінің қағидаларына қарсы келмейтін, ойлаудың түрі фәлсафа арқылы шешуге тырысқан. Сондықтан әл-Кинди, әл-Фараби, әл-Ғазали өздерінің философиялық ойлау жүйелерін діни сана, тұлға кемелдігі, басқарушы болмысы, жалған және мәңгілік дүние ақиқаты секілді категориялар арқылы қалыптастырады.

Әдіснама

Мақалада мұсылман философиялық ойлауындағы адамның қоғамдық қызметін ақыл, белсенді сана және тұлғаның кемелдігі және дәрменсіздігі категориялары арқылы синтездеу тәсілдері қарастырылды. Мақаланың мақсаттарын ислам философиялық ойлауының ерекшеліктерін анықтау, рационалды ойлауды ерекшелеу, қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік мінез-құлықтардың формаларын ажырату және білім құндылығының маңызын ашу құрайды. Мақаланың негізгі идеясын адамның белсенді сана іс-әрекеттілігінің сыни ойлаудың алғышарты екендігін, исламдық ойлаудағы адамның болмысының шектілігін қоғамдық ойлаудағы еріктіліктен жеке зерттеуді білдіреді. Ұрпақ тәрбиесі заманның жаңаруына қарай еркіндік құндылығы арқылы қалыптасуы тиіс. Мақалада зерттеу мәселесін социологиялық көзқарас, ұғымдарды ғылыми ойлар арқылы салыстырмалы және мультипәндік талдау әдістері қолданылды.

Мәселені сыни талқылау және оның нәтижелері

Мұсылман философиясында адамның қоғамдық субъектілігі оның болмысының мүмкіндігіне қарай рухани құндылықтар негізінде анықталады. Әл-Кинди бойынша: «Болмысқа иелік жасаушының барлығы ақиқатқа ие. Ақиқат тану үшін қажетті, тиісінше заттарда танылуға жатады» [1]. Әл-Киндиде, адам бұл ақылды, өлімді тірі жан және бұл түр «тек» арқылы түзіледі, оның субстратын осы «тек» құрайды, ал ол оның формасын және әлдененің

формасын қабылдайды. Бұл көзқарас бойынша, адам өзінің ұрпағы арқылы белгілі бір сабақтастыққа ие болады және ақылын нақты әрекет түріне айналдыру арқылы қоғамдық ортасын, оның әлеуметтік жүйелерін түзеді.

Абстракциялық ойлау адамның Жаратушымен қатынасындағы руханилығын, оның әлемін түзеді. Ол білім арқылы құндылыққа, іс-әрекеттілік формасына енеді. Әл-Фараби бойынша, философияның негізгі зерттеу нысаны, ол интеллекцияның пайымдалғыш объектілері, адамды коректендіруші күштердің қалыптасуын анықтау, ақиқаттың тіршілікке, болмысқа сәйкес келуі мәселелері. «Ақиқат дегеніміз тіршілікке сәйкес келетін, заттың ақиқаттығы сол затқа тән болмыс және соның болмысының үлесі. Кәмелеттік болмыс», - деген түсінікті білдіреді [2, 232 б.]. Ғалымның көзқарасынша болмыс кемелді сипатқа ие болған сайын, адамның танымы мен пайымдауыда күрделі мәндерге ие болады.

Көрнекті философ-ғалым А.Х. Қасымжанов әл-Фарабидің бұл ойын мынадай көзқарасымен береді, яғни «Әрекетті ақыл жалған дүниенің ішкі заңы, Логосы. Әл-Фараби үшін ақыл адамның психологиялық белгілерінің бірі ғана емес, ол оның мүмкіндіктерінің жоғары көрінісі» [3, 85 б.]. Сондықтан әл-Фараби шығармашылығында қоғамды басқарудың екі шарттары ажыратылып көрсетіледі. Ол өлшемдер әрекеттердегі ерікті қабілеттерді шыңдай түсуші, шын бақытқа бастайтын, қала мен халықтарды қайырымдылықпен басқаруды; қиялдағы бақытқа қол жеткізетін әрекеттерді, қабілеттерді нығайту арқылы басқаруды көздейді. Қалаларды, халықтарды бақытқа жетелейтін еркін әрекет және әдеп-ғұрыптардың негізін құрайтын қайырымдылық этикасы.

Әл-Фараби заманында адамның діни және қоғамдық басқарудан, өз таңдауын жасауда ерікті болуы қолөнер арқылы және адамдардың шынында да қайырымды, ізгілікті болуы арқылы туындайтын әрекеттерді бірі болған. Өйткені діни фанатикалық көзқарастарға ие қоғамдарда білімнің адамның таным көкжиегін кеңейтуші құндылығына қарағанда, оның тек құрал формаларында қабылдануын, қолданысын білдіреді. Алайда әл-Фараби теориялық деңгейлерде Алла тағала адамға әрекетшіл парасат арқылы аян береді деген көзқарасынан бас тартпайды. Ғалымның көзқарасынша, дана кемелгер философ ойлау қабілетінің теориялық, практикалық және қиялдау қабілеттеріне ие, аян берілетін адам. Ол кемел адам деген көзқарасты ұстанады. Әл-Ғазалидің ойларында да даналық ақыл арқылы танылатын қабілет.

Адамның кәсіптік бағыттылығы, яғни қолөнерінің даму деңгейі, оның кемелділігінің шарттарын түзеді, яғни, ол зергер жер өңдеушіге қарағанда өнерлі деген көзқарасты ұстанады. Сонымен бірге білімді діни және діни емес салаларға жіктеп, ақыл Алланың аманаты және адамның ең игі белгісі деген ойда болады. әл-Ғазалидің фәлсафаға қатысты көзқарасы таза теологиялық бағалау арқылы көрініс береді. Әл-Ғазали бойынша, «Фәлсафаға келетін болсақ, онда ол дербес ғылым саналмайды және ол төрт дербес білімнің

бөліктері. Олар, геометрия мен арифметика, логика, ілім әл-иллахиат және жаратылыстану ғылымдары. Қалам барлық қауым үшін міндетті, қажетті саланың бірі, ол бұқараның жүрегін зиянды нәрселердің жақтастарының ой тұтуынан сақтайды» [4, 91 б.].

Әл-Ғазалидің фәлсафаға қатысты сыны, бұл болмыс пен ойлаудың, ақылдың сәйкестігінің өлшемі болған ғылым саласының әдеттегі санадан биік тұруынан деп ойлаймыз. Бұл туралы әл-Ғазалидің өзі Жаратушы Аллаға адамның жақындауы үш бөлікке бөлінеді деген көзқараста болады. Олар: әрекетсіз білім, білімсіз әрекет (мысалы, сұлтанның әділдігі) және үшіншісі білім мен әрекеттің қосылуы, бірігуі. Осы білім мен әрекеттің бірігуіне ие ақыл иелері ретінде ғалымдар мен қайырымды іс жасаушыларды атайды.

Жалпы әл-Фарабидің ұғымындағы әрекетшіл интеллекция мен белсенді сана, оның қайырымдылық, ізгілік категориялары адамның өз ақылымен, шешіміне ойлау арқылы ұғынуды білдіреді. Адам қандай қоғамда өмір сүрмесін білімнің құндылықтарымен өзінің еріктілігін, дербестігін және ойлау еркіндігін сақтап қала алады және оның қоғамдық жасампаздықтың объектісіне айналдыра алады. Сондықтан мемлекеттер билік арқылы қызмет атқарғанда өзінің халқының білімді болуын стратегиялық ойлаудың индикаторларына қосуы қажет. Академик Ғарифолла Есім, бұл өлшемді Абайдың шығармашылығы негізінде ғақлия деп атайды. Атап айтқанда, «Алланы танауда Абай екі тәсілді қолданған. Бірі – нақлия (бұрыннан айтылып жүрген сөздермен) дәлелдері, екіншісі – ғақлия (ойлы, ақылмен) дәлелдері. Сұрау ақыл иесі адамнан болмақ. Мұны Абай ғаділеттілік дейді» [5, 367 б.].

«Сұрау ақыл иесі адамнан болмақ» ойынан діни контексті алып тастап, оны қоғамдық ракурсқа аударатын болсақ, біз қоғамдық дамудағы қайшылықтарды анықтай аламыз. Атап айтқанда, қазіргі қазақстандық қоғамда саяси биліктің де, қарапайым азаматтардың да әділеттілік категориясын түйсініуінде біршама сәйкессіздіктер бар. Бұл сәйкессіздік азаматтардың саяси идентификациясына кері әсер етеді және халықтың саяси мінез-құлығында апория, маргиналдылық және деградация, оклохратия секілді теріс құбылыстардың орын алуына алып келеді. Ол құбылыстар өз кезегінде мемлекеттің өзіне қауіп төндіреді. Философиялық ойлау тұрғысынан алғанда мемлекеттегі кез келген саясат азаматтардың қажеттіліктеріне сәйкес ұйымдастырылмайтын болса, онда мұндай іс-әрекеттілікте керілік пайда болып, елдің қуатын сарқуы мүмкін. Сондықтан мемлекет оперативтілік ойлауында жеке мүдденің басымдығы салдарынан жеңіске жеткенімен, стратегиялық болашағында өзі құрған қақпанға өзі түсіп қалуы мүмкін.

Біз бұл қоғамдық ойлаудың сипаттарын әл-Фарабидің де, әл-Ғазалидің де философиялық ойлауынан анықтаймыз. Дегенмен бұл ғалымдардың адамның қоғамдық қызметіне қатысты ойларында қағидалық ерекшеліктер бар. Яки, әл-Фарабидің ойлауында азаматтық білімдер діни білімдерден жоғары қойылады, ал әл-Ғазалидің идеяларында діни білімдердің маңыздылығына

назар аударылады. Адамның еріктілігі тек қоғамдық мазмұнда ғана жаңара алады. Ал, адамның Жаратушы құдыреті алдындағы болмысына дәрменсіздіктің тән екенін профессор А.Д. Құрманалиева өз зерттеулерінде былай анықтайды. «Ислам дінінің негізгі өзегі – Құранда адам баласы ерік бостандығы бар ерік иесі саналынып, ол өз ісі үшін жауапты саналынады, ал екінші жағынан абсолютті еріктің иесі Алла болғандықтан, адам дәрменсіз. Сол себепті исламда тағдыр мәселесі төңірегінде пікір таластыруға тыйым салынған» [6, 15 б.].

Ислам философиясында Жаратушы мен адам қатынасында, шынында да өз ерігінен айырылған, дәрменсіз. Алайда бұл діни этикалық әрекетті қоғамдық ойлаудың формасына айналдыруға болмайды. Сондықтан Қ.Яссауи ілімінде адам адамның алдында еркін, Алла алдында құл болып табылады. Әл-Фарабидің адам еріктіліктен қуат алады деген ойы оның қалалық, яки қоғамдық сипатын білдірсе керек. Бұл ой біздің қоғамдағы дін қайраткерлерінің ойлауында орын алып отыр, яғни олар діни этикамен қоғамдық этиканың арақатынасын шатастыруы салдарынан адамдардың саяси, тарихи, мәдени дүниетанымына адастыру әрекеттерін енгізуде. Қоғамдық дәрменсіздік регрестің белгісі. Әл-Газалидің өзі шығармаларында Алла әрекетсіздікті ұнатпайды деген пікірде болады. Әл-Киндидің адамды ақылды тірі жан деп анықтауы, бұл ислам дінінің негізгі мәнін білдіреді. Яки, дін бойынша Алла адамды өзіне ұқсас етіп жаратқан және оның өзге тірі жандылардан ерекшелетін бірден бір қасиеті де осы оның ақылы және тіршілігінің жалған дүниедегі шектілігі. Тиісінше, адам өлімді, бірақ бұл күй оған тек осы дүниеде ғана тән. Өйткені адамның тіршілігі мәңгілік, ол арғы дүниеде қайта тіріледі. Бұл пікір әл-Газалидің фәлсафасында да кездеседі. Әл-Газали бойынша адам өз өзінің ішкі жан дүниесін тану арқылы, ішкі жігерін тәрбиелеу жолымен Жаратушының сырлы ақиқатын танушы, әсемдігін сүюші тірі жан. Сондықтан әл-Газали, «Адам ол бастапқы болмасада, ол мәңгі. Оның тәні өлім құшушы және өзін кіші тұту оның рухани ақиқаты. Ол үшін ең жоғары деңгей періштелер әлеміне көтерілу» [7, 17 б.] деген көзқарасын білдіреді.

Көрнекті философ А.Х. Қасымжановтың зерттеуінше әл-Фараби ұғымындағы адам әлеуметтік мәнге ие және оның кемелділігі оның адамдардың бір жерде біріккен өмірінің мазмұнымен анықталады. Адамдарды біріктіруші мақсат, ол әрине бақытты, қайырымды қоғам құру табылады. А.Х. Қасымжановтың көрсетуінше «Бұл жерде қоғам адамдардың рухани бірлігі деген ой жүгіріп өткенімен, ойшыл қажеттіліктер, құралдар және еңбек бөлінісі туралы айтады. Қоғамдық организмнің үйі немесе ұяшығы үш қатынастарға ие: ер мен әйел, үй иесі мен қызметші, ата-ана мен балалары» [3, 144 б.].

Әл-Фараби мен әл-Газалидің адамның мәнін екі өлшемнің негізінде қарастыруымен ерекшеленеді. Философтар Ж.А. Алтаев пен Ә. Құранбектің

зерттеулерінде «Әл-Фарабидің адамды ақыл парасатты жануар (хайуан ақли), азаматтық жануар (хайуан мадани), ал адам мен оның өмір жағдайын зерттейтін ғылымды азаматтық философия», - деген мағынадағы мәліметтер бар [8, 33 б.]. Ал әл-Ғазалидің адамы ішкі жігеріне жүгінген өзін өзі тану арқылы Алланың ақиқатын тануға бағытталған тіршілік иесі.

Ғалымдардың ұқсастығы адамның миссиясын бақытқа ие болу, бақытты ұғыну, сезінуге құрылған, бірақ оған қол жеткізу шарттарында ерекшеліктер бар. әл-Ғазали «Адамның бақыты ақиқатты мистикалық таныммен Жаратушыға ибадат жасауымен, құлдық мойынұсынуымен түйінделген. Ғашықтықтың бір көрінісі зікір. Адамның рухи ақиқаты мәңгі өмір сүру» [7, 104 б.] деген көзқарасты білдіреді. Мұндағы негізгі тұжырым ол білімді рационалдық сипат және иррационалдық сипат ретінде қарастыруға түйінделген. А.Қасымжанов әл-Фарабиді талдауда «білім дүниені рационалды ұғыну» [3, 81 б.] деген ойын білдіреді.

Иә, шынында да қоғамды басқару, оны қалалардағы надан, адамгершілікке жат әрекеттерден арылу «белсенді сананы» қажет етеді. Әл-Ғазали бақыт білім мен мейірімді іспен ұғынылады, себебі адам біліммен көмкерілуі себепті, адам болып қалады деген. Осы кемелді адам ислам және түркі, қазақ дүниесінің философтарына ортақ ұғым. Біз бұл білім сабақтастығын Абай шығармашылығынан айқын байқаймыз. Абай Құнанбайұлы өзінің отыз жетінші қара сөзінде жарты адам және толық адам деген ұғымды ажыратады және көзқарасы әл-Ғазалидің этикалық, моралдық тұжырымына, ойлауына сәйкес келеді.

Хакім Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «Ол қиянатшыл балалары, талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хәтта иман игдікадқа да қиянатпен болады. Бұл қиянатшылдар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың кәмәләт таппағы қиынның қиыны. Олар шала мұсылман», - деген ойын білдіреді [9, 92 б.]. Бір өкініштісі, бұл моралдық - рухани құндылықтар мен әрекеттер қазіргі қазақ қоғамының нақты көрінісін сипаттайды. Тиісінше, қоғамдық мақсатты өзінің жеке мүддесіне қолданушы, екіжүзді мінез-құлық сақталып отыр. Сондықтан біздің қазіргі ахуалымыздағы жартылай, шала тіршілікте әлемнің бір елінде ұтымды қызметін атқарып отырған, басқару менеджменттері «мутацияға» ұшырап, басқа тиімсіз қырынан бой беруде. Мұндағы негізгі өлшем, ол адамдардың мінез-құлығында Алланың үкімінен қорықпау және бір біріне деген сенімсіздіктің орын алуы еді. Сенімсіздік адамды да, қоғамды да жегідей жейтін құрттардың бірі. Тиісінше, біздің халықтың бойында қоғамдағы, тұлғаралық қатынастағы әділет пен әділетсіздік қағидасын, өзінің жеке өміріне қауіп төнбейінше, дұрыс бағаламау қалыптасып отыр. Бұл да адамның бойындағы немқұрайлықтың бір түрі. Ал Абай Құнанбайұлы толық адамның белгісін жауанмәрттіліктен, адамгершіліктен табады. Сонымен бірге толық адам ғылымды, рақымды, гадалатты ұғынған және сиддик (шындық), кәрәм (ізгілік), ғапылды (даналық)

әрекеттілікке ұштастырған адам есебінде қарастырады. Сонымен бірге Абай Құнанбайұлының толық адамы «Құдай тағаланың жолы деген жолда Алла тағаланың өзіндей нихоятсыз болады. Сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, сол таза мұсылман, толық адам делінеді» [9, 94 б.]. Абай данамыз бойынша «Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылықты сүйемектіктен өсер», - дей отырып, адамның мінез-құлығына тән теріс әрекеттерді сөгеді. Абай Құнанбайұлының өз пайданды ойлама, еңбек ет, білім ал, дос арттыр, қастық ойлама, өтірік айтпа, өз өзінді өзгешеліктен артық көрсетпе секілді моралдық қағидалары қазіргі уақытқа дейін ұрпақтың тәрбиесіне қажетті этикалық ұстаным саналады. «Толық адам» бұл жан жағы жұмыр келген ақыл иесі. Бұл жұмырлық бір ғадаләт, ғылым мен рақымның негізінде қалыптаспайды. Абай ол үшін әл-Фарабиден жеткен әрекетшілдікті қазақ қоғамына насихаттайды. Бұл әрекетшілдікті руханилық өлшемі ретінде ақыл, қайрат, жүректің тазалығы толықтырады деген ойда болады. Бұл туралы Хакім Абайдың:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек», - дейді.

Абай Құнанбайұлының осы адамның қалпы, жүрек ұғымы ислам фәлсафасының негізгі тірек ұғымы болып табылады. Алланың сырлы әлемін жүрекпен тану, сезу, жүректің құпия әлемге ашық терезелері, жүректің басты қорректендіруші күші түсініктері әл-Фарабидің ілімінде де, әл-Газалидің ілімінде де бар. Фәлсафада «толық адам» кемелділіктің жиынтығы деген ұғымы аталған ойшылдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Мұндағы басты ерекшелік, ол кемелділіктің өлшемі ретінде қоғамдық компетентті және тұлғалық-моралдық компонентті негізге алуы. Профессор Н. Сейтахметова мен М. Смагуловтың зерттеуінше «Фәлсафа мен суфизмде кемелді адам Жаратушымен үйлесімділікке қол жеткізген рухани иманды, адамгершілікті адам. Бұл өз өзіңмен болу дегенді білдіреді» [10, 106 б.]. Профессор Н. Сейтахметова анықтаған кемелділіктегі өз-өзіңмен болу әдісі әл-Газалидың шығармашылығында төрт унванды, қырық асылы, негізі бар қағидалар ретінде алынады. Сонымен бірге адамның кемелділігі осы сатылардан өту арқылы өзінің эстетикалық күйіне қол жеткізеді.

Әл-Газали адамның кемелденуінің жолын сопылықпен байланысты зерттейді. Бұл унваннан өту сатыларының бірінші кезеңін өзің туралы ақиқатты тану, екінші кезеңін Жаратушының ақиқатын тану, үшінші кезеңін жалған дүниенің ақиқатын тану, төртінші кезеңін бақи дүниенің ақиқатын тану құрайды. Тиісінше, бұл таным деңгейлері төрт діңгекке жіктеледі, олардың екеуі сыртқы, екеуі ішкі сипаттарға ие. Бұл сипаттардың ішкі құрамын табиғаттың әдепсіз белгілерінен жүректі тазарту, жүректі табиғаттың арлы белгілерімен көркемдеуді құраса, онда сыртқы белгілерін Жаратушы бұйрықтарын орындау және адамшылықтың этикалығы құрайды. Әл-Газали ілімінде де жүректің ішінде білімге деген бір айрықша терезе бар және ол интуиция мен аян арқылы ашылады. Сондықтан кемелділікке жетуде тән

жүрекке бағынған және де мистикалық таным ішкі қайнарды біртіндеп ояту арқылы толықтыққа ие болады. Бұл туралы Абай Құнанбайұлы «Жүректің ақыл суаты, Махаббат қылса Тәңірі үшін», - деп ой түйеді.

Әл-Ғазали жүрек ақиқаттың ішкі мәні деп, ақиқат дегеніміз өз кезегінде рух пен жан, оның шын иесі жасампаз Жаратушы деген ілімді дамытады. Әл-Ғазали: «Жүректі сырлы, мистикалық таным: 1) Жаратушының болмысын; 2) Жаратушының ақиқатын; 3) Жаратушының әсемдігін; 4) дүниенің жалғандығын тану арқылы жүреді» [7, 30 б.]. Әл-Ғазалидің бұл әдісі Жаратушы махаббатына бөлену жолындағы тақуалықтың, сопылықтың сыры саналады. Жаратушыны ішкі жан дүниеңмен сезініп, өзіңді Аллаға қызмет ету жолына арнау шын мұсылманның арманы және оның әсемдігіне деген кіршіксіз пейілі болып саналады. Профессор Д. Кенжетайдың зерттеуі бойынша «Кемелділіктің себебі, махаббат. Кемелділік моралдық құндылықтармен өлшенеді» [11, 18 б.]. Адамның өзімен болу дегеніміз бұл нәпсіден тыйылу, құмарлықты басу. Мағжан Жұмабаев «Батыр баян» жырында «Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты ғой саналыға», - десе, онда бұл ойды әл-Ғазали «Діндәр үшін жалған дүние абақты болса, ал дінсіз үшін жұмақтың өзі», - деген ойда болады. Ж. Сандыбаевтың зерттеуінше: «Ғазалише адамның кемелденуі ахлақты тәрбиелеу, яғни адамның рухани адамгершілік қасиеттерін дамытып, кемеліне жеткізу болып табылады» [12, 13 б.].

Сонымен бірге бұл рухани және діни сабақтастықта әл-Фараби мен әл-Ғазалидің саяси философиялық көзқарастарында да ортақтық пен ерекшелікті көзқарастар бар. Әл-Фараби бойынша адам кемелділікке жету үшін адам қауымдарын түзу қажет деп санайды. Қоғамдарды толық қоғам, толық емес қоғам ұғымдарына жіктеп, толық қоғамның ұлы, орта, кіші түрлерін ажыратады. Ұлы қоғам – барша адамзат қоғамдарының жиынтығы, орта – бір халық түріндегі қоғам, кіші – тұрғындардан құралған қоғам деген түсінікті береді. Бұл көзқарас қазіргі қоғамтану ғылымында өз орнын сақтап, қоғамдардың классификациялануы осы тәртіппен жүргізіледі.

Әл-Фарабидің пікірі бойынша адамдардың қоғамдарға бірігуі мен өзара әрекеттерінің мақсаты, сол бақытты қоғамды қайырымдылық шарты негізінде құру болып табылады. Мұндағы басты ерекшелік, ол қоғамға бірігу адамдардың өз еріктерінен нәр алып, ол өнер, кәсіп арқылы дамиды. Сонымен бірге адамдар арасындағы қатынас туыстық дәстүр, үй ортақтығы және мекен ортақтығы арқылы түзіледі деген ойда болады. Ал әл-Ғазали бойынша қажеттіліктер тәннің саулығы үшін қызмет атқарып, ол қоғамның құрылысымен, өзара көмектің деңгейімен және ынтамақтастықпен өлшенеді. Мақсаты адамдарды киіммен, ас ауқатпен, баспанамен қамту. Әл-Ғазали пікіріндегі басты ерекшелік, ол басқарушы халықтың тәндік саулығын қамту, қажеттіліктерін өтеуге қызмет атқаруы тиіс. Бұл қажеттіліктер тәннің өтеуін, тәннің өтелуі жүректің өтеуіне, ал жүрек ақиқатты тануға ықпал жасайды деген ойда болады. Бұл билеушінің де, қажеттіліктерді өтеуде, өнерде жалған дүниенің еншісі ретінде зерттеледі.

Әл-Кинди бойынша ұрпақ түрлі индивидтерден құралады, бірақ олар бір мақсатқа, идеяға бірігудің құрбанына айналып, ұрпақтық ерекшелігін жоғалтып алады. Ұрпақтық дихатомия әлсіз көрініс береді және әлеуметтік топтық бәсекелесу өлшемдері сезілмейді. Бұл болашақ өмір мәңгілік дүниенің баспалдағы болып табылады. Әл-Кинди: «Уақыт- қозғалыстардың реттік саны, өткенді болашақпен жалғастырып тұратын «қазір» [13, 35 б.] деген анықтама береді. Француз философы А. Корбен өзінің еңбегінде ислам дүниесінде формалар уақытқа қарағанда кеңістікте ойланады деген пікірін білдіріп, ислам философиясындағы уақыттың екі түрлі бағамдалуын ажыратады. Олар: «заман афаки – объективті дүние уақыты, сандық уақыт; заман анфуси – жан дүниенің ішкі уақыты, сапалық уақыт. Формалардың бірізділігі бір уақыттылық формасымен ауыстырылады» [14, 27 б.].

Тиісінше, ғалымдардың пікірінше ислам дүниесінің адамы ұрпақ атрибуты ретінде кеңістікте тұрақты, өзгерместен жасаушы формада қалып қояды. Өйткені объективті дүние адамның іс-әрекеттілігінен тәуелсіз, керісінше оның жан дүниесіне қысым жасаушы құбылысқа айналып кетуде. Әйтседе мұсылманшылықта уақыттың қадірін, оның өзектілігін түсінуге адамды тәрбиелеу ерте жастан қолға алынады. Мұсылман адам орындауы тиіс парыздардың әрбірінің өзінің уақыттық шегі бар. Яки, адам өзінің Жаратушыға құлшылығын орындауда белгіленген уақыттан кешігетін болса, онда оның әрекеті қабыл болмауы мүмкін. Сондықтан уақыт адамға өлшеніп ақылмен бірге берілген Алланың аманаты. Ұрпақ тәрбиесінде әрбір уақыттың жауапкершілігі және сұрауы болады. Ол бала балиғат жасына толғаннан бастап, отбасы құруы, ұрпақ сүюуі, ұрпағым салиқалы болсын деп тәрбие беруі және ақиреттік дүниеге дайындалуына шейін өзінің уақыттық өлшемдері бар. Бұл әрекеттілікті әл-Фараби «Өмір уақыттың ішінде»,- деп түйіндейді [2, 27 б.].

Қорытынды

Қазіргі заманда ислам философиясы әлемдік философиялық мұраның бір саласы ретінде адамның дүниеге көзқарасы мен өз болмысын тануындағы Жаратушы құдыреті, табиғаттың сыры және адам іс-әрекеттілігі арасындағы үйлесімді ойлауды зерттейді. Бұл өзгеріс діни дайын ойлаудың шегінен шығу күнә әрекеті емес, адамның қалалық мәдениетті, ондағы өнерді, білімді меңгеруі арқылы ізгі, қайырымды, сауатты орта құрылысына бағытталған. Әл-Фарабидің адамы мен оның әлеуметтік-этикалық көзқарасы утопиялық сипатқа ие емес. Адам өз заманы мен өмірін сырттан бақылап, сыни ойлауға қабілетті, өзіндік ұйымдастыруға ие тұлға ретінде қалыптасуы керек.

Қазіргі уақытта бұл тенденция ақпараттық қоғамның адамның ізденісін жеңілдету арқылы дайын ақпараттың негізінде ойлауды ұсынуынан көріп

отырмыз. Біздің қоғам осы ойлау формасының тұзағынан шыға аламай отыр. Адамның ойлауын жетілдіру арқылы қалалардағы өндіріс, сауда саттық, шаруашылықтың түрлері ұйымдастырылады. Бұл дәстүрді түрік халқының экономикалық өміріндегі «эснаф» іскерлік этикасының қызметінен көре аламыз. Түрік философы Синан Өзбек тарихшысы Иналчықтың шығармалары негізінде «эснаф» іскерлік этикасын «Фүтүбет» моралі құрайтынын келтіреді. «Фүтүбеттануларда» маңызды бір мораль құралы идеалды адам кәсібі, дұрыс іс түрінде түсіндірілді. Мұқтаждығы болғандарға жәрдем беру, қонақ сүйерлік, құрбан болу, сүйеніш, тірек болу, үлкендерге құрмет, бір біріңе қарсы сөйлеуден, өсек айтудан тартыл, босқа жүрме секілді құндылықтармен бірге; «тіліңе, беліңе, қолыңа хақім бол» сөздерін идеалды адам кәсібі секілді түсіндіреді» [15, 165 б.].

Бұл іскерлік мәдениет формасына ұқсас мораль қазіргі заманғы қазақ қоғамындағы шағын және орта кәсіпкерлік сферасына қажет болып отыр. Дегенмен таза діни этикалық-моралдық қағидаларды сақтап қызмет көрсетудің орнына, дәстүрлі емес діни ағымдар арасындағы басқару тәсілі ретінде орын алуда. Осы дәстүрлі емес діндердің идеологиясына жастардың көптеп тартылуын, олардың діни білімінің әлсіздігін ескеретін болсақ, бұл тенденция ұлттық мүдде деңгейінде елімізге қауіп төндіреді. Сондықтан да әл-Ғазали діни білімі әлсіз адамдарға діннің құндылықтарын біртіндеп, оқыту арқылы қалыптастыруды ұсынады. Яки, әл-Ғазали діннен хабары жоқ адамдардың арасында дінді дұрыс оқытпау, имамдардың өз көзқарасын ортақ сенімге қосуы салдарынан діни фанатизм орын алатындығын ескертеді. Мұндай діндерді қайта тәрбиелеудің өте күрделі екенін, имамның дүмше екендігіне назар аударады. Бұл туралы профессор Б. Сатершиновтың: «Бүгінгі ұрпақтың ертеңгі дамуы өткеннің тарихи тағылымына тәуелді, рухани сабақтастық сақталмаса, адам аяғында нық тұра алмай тайғанақтайды, ақырында жаттануға ұрынады», - деген ойы бар [16, 25 б.].

Еліміздің кеңестік кезеңдегі тарихынан белгілісі, ол өзіміздің қазақ ұлтының көптеген өкілдері бір ұрпақ ауысып, өзінің діни, ұлттық және рухани сабақтастығынан ажырап қалды. Әл-Ғазалидің «Бақытқа жету әліппесі» шығармасында перзент тәрбиесіне ата-ананың қатысуы серік, ұстаз жағдайында орын алуы тиіс және бала, перзент ол ата-анаға Алланың бұйыртқан аманаты. Ата-ананың міндеті Алла жолындағы салиқалы ұрпақты тәрбиелеу және оны көзінің қарашығындай сақтап, жеткізу. Әл-Ғазалидің көзқарасынша ата-ана өз перзентіне тәрбие беруде мынадай қағидаларды сақтауы қажет және баланы тек жақсымен сұқбат құруға дайындау керек. Әл-Ғазали: «Перзентті тәтті тағам мен жаңа киімге үйір қылмауы керек. Бұл баланың уақытын босқа өткізу; баланың жан дүниесін рухани нәзіктікке тәрбиелеу қажет; бала тәрбиешісі де сыпайы болуы қажет; тамақты аз аздап ішу қажет; әдепті балалардан үлгі өнеге алу қажет; әке баласына сабырлылықты, шыдамдылықты, айбаттылықты үйрету қажет; күндіз ұйқыдан сақтандырып,

түнде қатты төсекте жатуы тиіс; баланың көңілін түсірмеу қажет; тіленшілік, қайыршылықтан сақтау қажет; үлкенді құрметтеуі, бейәдеп сөйлемейуі тиіс; уәдеге берік болып екі жүзділіктен сақтануы тиіс» [17, 15 б.].

Әл-Ғазалидің бұл тәрбиелік қағидасынан ұрпақты тәрбиелеудің діни аскеттік образын байқаймыз. Сонымен бірге перзент тәрбиесінде ата-анамен бала арасындағы қатынасқа өзге де әлеуметтік агенттердің қатысуының деңгейін анықтаймыз. Бұл әлеуметтік агенттер перзенттің әлеуметтену үрдісіне қатысуын, оның педагогикалық қызметін анықтайды. Яки, ұрпақ тәрбиесі қоғамдық ортада жан жақты және толыққанды жүрген кезде ғана, оның іс әрекеттілігі нәтижелі болады. Ұрпақ тәрбиесінің мақсаты көркем мінезді, нәпсіден тыйылған адамды қалыптастыру болып саналады. Әл Ғазали: «Көркем мінез жанның қадірін ақылмен танып, көзбен көрінетін тәннен жоғары тұрады. Адамның ішкі дүниесінде төрт үстін бар. Бұлар әдемі болмайынша мінезде көркем болмас. Осы төртеуі тең түсіп, жарасса ғана мінез көркемделеді. Олар: білім күші, ашу күші, шауһат және осы күштің арасындағы әділдік күші», -деген анықтама береді [18, 23 б.]. Мұндағы білім күші концепциясы кемелділіктің қалыптасуының бір шарты, бұл қағида әлі де өзекті. Өйткені адам білім күші арқылы өзін қоршаған ортадағы құндылықтарды интерпретациялаудан өткізіп, өзінің қоғамдық, тұлғалық потенциалын қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аль-Кинди. О первой философии. [Текст]. [Электронный ресурс]. Режим доступа: classics.nsu.ru/World/alkindi.htm. (Дата обращения: 20.04.2022).
- 2 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. [Мәтін]. Жалпы редакциясын басқарған Қасымжанов А.Х. – Алматы: Ғылым баспасы, 1978. – 232, 367, 309, 27 б.
- 3 Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби. Второе издание. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. С.85, 144, 81.
- 4 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. Возрождение религиозных наук. [Текст]. – Махачкала: Нуруль иршад, 2011. –С. 91.
- 5 Ғарифолла Есім. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 367 б.
- 6 Құрманалиева А.Д. Әл-Ғазали мен Ибн Рушдтың философиялық дискурсы тақырыбында 09.00.03 - Философия тарихы бойынша философия ғылымдары докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. – 15 б.
- 7 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Кимийа-йи са‘адат» («Эликсир счастья»). [Текст]. – Москва: Издательство «Ихлас», 2011. – С.17, 104.
- 8 Алтаев Ж.А. Әл Фараби және заманауи қазақ философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. -330 б.
- 9 Абай. Қара сөздер. [Мәтін]. – Алматы: Атамұра, 2020. – 94 б.
- 10 Сейтахметова Н. Смагулов М. Концепция «инсан аль камил» как модель совершенного человека и ценностная роль в образовательном процессе. // Адам әлемі философиялық және қоғамдық гуманитарлық журнал. – 2017. – № 1 (71). – С. 106.
- 11 Кенжетай Д. Иасауи мен әл Фараби мұраларындағы антропологиялық тұжырымдар // Әл Фараби. Әлеуметтік гуманитарлық зерттеулер журнал. – 2020. – № 4 (72). – 17, 18 б.

12 Сандыбаев Ж. Әбу Хамид әл-Ғазалидің адамгершілік ілімін тарихи-философиялық талдау тақырыбында 09.00.03 - Философия тарихы бойынша философия ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты. – Алматы, 2009. – 13 б.

13 Гарифолла Есім. Дүниетаным баяны. – Алматы: Дәуір баспасы, 2020.-235 б.

14 Корбен А. История исламской философии. – Москва: Прогрес-Традиция, 2010. – С.25, 27.

15 Синан Өзбек. Көшпелі түрікмендердің органикалық интеллектуалы Отман баба. Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих, философия, дінтану сериясы. – 2021. – № 3 (136). – 165 б.

16 Сатершинов Б.М. Тарихи сана тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы, 2011. – 225 б.

17 Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Бақытқа жету әліппесі. [Мәтін]. – Алматы: Баспалар үйі, 2014. – 215 б.

18 Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Жан тәрбиесі. [Мәтін]. – Алматы: Баспа үйі, 2014. – 230 б.

Transliteration

1 Al Kindi. O pervoj filosofii [About the First Philosophy]. [Tekst]. [Jelektronyj resurs]. Rezhim dostupa: classics.nsu.ru/World/alkindi.htm. (data obrasheniya: 20.04.2022).

2 Al Farabi. Filosofiyalyk traktattar [Philosophical Treatises]. [Matin]. Zhалpy redakcyasyn baskargan Kasumzhanov A.H. – Алматы: Gulum baspasy, 1978. – 232, 367, 309, 27 б.

3 Kasumzhanov A.H. Al Farabi [Al Farabi]. Vtoroe izdanie. – Алматы: Kazak universiteti, 2019. S.85, 144, 81.

4 Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Vozrozhdenie religioznih nauk [Revival of Religious Sciences]. [Tekst]. – Mahachkala: Nurul irshad, 2011. – S. 91.

5 Garifolla Esim. Hakim Abaj [Wiseman of Abaj]. – Astana: Foliant, 2012. – 367 б.

6 Kurmangalieva A.D. Al-Gazali men ibn Rushdtyн filosofiyalyk diskursy takyrybynda 09.00.03- Filosofiya tarihi bojnynsha filosofiya gylymdary doktory gylymi darezhesyn alu ushin dajyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty [Abstract for Doctor of Philosophy in the History of Philosophy 09.00.03 on the topic Philosophical Discourse of Ghazali and Ibn Rushd]. – Алматы, 2009. – 15 б.

7 Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Kimija-ji saadat. Jeliksir schastmjzya [Elixir of Happiness]. [Tekst]. – Moskva: Izdatelstvo Ihlas, 2011. – S.17, 104.

8 Altaev Zh. Al Farabi zhane zamanauі kazak filosofiasy [Al Farabi and Modern Kazakh Philosophy]. – Алматы: Kazak universiteti, 2012. – 33, 30 б.

9 Abaj. Kara sozder [Words of Edification]. [Matin]. – Алматы: Atamura, 2020. – 94 б.

10 Sejtahmetova N. Smagulov M. Konceptsyа insan ak kamil kak modelmјz sovershennogo cheloveka i cennostnaya rolmјz v ovrazovatelmјznom processe [The Concept of “Perfect man” as a Model of Perfect Man and a Value Role in the Educational Process]. // Adam alemi filosofiyalyk zhane kogamdyk zhurnaly. – 2017. – № 1 (71). – S. 106.

11 Kenzhetaj D. Yasauі men al Farabi muralaryndagy antropologyalyk tuzhurumdar [Anthropological Reasoning in the Writings of Yassawi and al Farabi]. Al Farabi aleumettik gumanitaryk zhurnal. – 2020. – № 4 (72). – 17, 18 б.

12 Sandybaev Zh. Abu Hamid al-Gazalidin adamgershilik ilimin tarihi-filosofiyalyk taldau takyrybynda 09.00.03- Filosofiya tarihi bojnynsha filosofiya gylymy kandidaty gylymi darezhesyn alu ushin daiyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty [Abstract of the dissertation for the candidate of philosophical sciences on the philosophy of history on the topic of humanistic ideas Al Gazali - philosophical analysis]. – Алматы, 2009. – 13 б.

13 Garifolla Esim. Duniетanum bayany [History of Worldview]. [Matin]. – Алматы: Daur baspasy, 2020. – 35 б.

14 Korben A. Istoryа islamskoj filosofii [History of Islamic Philosophy]. – Moskva: Progres - Tradicyа, 2010. – S.25, 27.

15 Sinan Uzbek. Koshpeli turkmenderdin organikalyk intellektualy Otman baba [Otman Grandfather in Organic Intellectuals of Nomadic Turkmen]. // L.Gumilev atyndagy Evrazya ulttuk universitetinin habarshysy. Tarih, filosofiya, dintanu seryasy. – 2021. – № 3 (136). – 165 b.

16 Satershinov B.M. Tarihi sana tauelsizdiktin ruhani tugury [Historical Consciousness of the Spiritual Pillar of Independence]. – Almaty, 2011. – 25 b.

17 Imam Abu Hamid al-Gazali. Bakytka zhetu alipgesi [The Book of Achieving Happiness]. [Matin]. – Almaty: Baspalar uji, 2014. – 15 b.

18 Imam Abu Hamid al-Gazali. Zhan tarbiesi.[Upbringing the Soul]. [Matin]. – Almaty:Baspalaruji, 2014. – 23b.

Тұмашбай Т.Е., Курманғалиева Г.К.

Об общественных гранях человека в истории исламской философии

Аннотация. В статье проанализировано социальное содержание человеческой деятельности, отраженное в философских конструкциях аль-Фараби и аль-Газали, а также рассмотрены вопросы духовного совершенствования личности и универсального мировоззрения человека, основанные на этических ценностях ислама. Рассмотрена проблема интеллектуальной деятельности в творчестве аль-Фараби и показано, что она тесно связана с познанием природы человека. Кроме того, отмечается, что познание истины и познание окружающего мира у аль-Газали осуществляется через мистические методы познания тайны Мироздания. В статье рассмотрены функции психики и формы мышления, религиозно-антропологические характеристики человека, типы общества и потребности его управления, понятие религиозного контекста и деловой культуры. Уделено большое внимание методам определения совершенства личности в трудах мыслителей. В частности, проведен сравнительный анализ концепции аль-Фараби о добродетельном городе и о совершенном руководителе с взглядами аль-Газали об управлении обществом и с концепцией о целостном человеке Абая. Показаны роль и значение этических ценностей и морали в процессе воспитания детей в религиозных воззрениях аль-Газали.

Ключевые слова: история философии, деятельность человека в философии, образование, искусство, религиозная антропология, аль-Фараби, аль-Газали, гармония, социально-этические ценности.

Tumashbai T.E., Kurmangalieva G.K.

Human Social Function in the History of Islamic Philosophy

Abstract. The social content of human activity, the perfection of the person, the spiritual worldview of a person based on the ethical values of the Islamic religion and the evaluation of time in the philosophical views of al-Farabi and al-Ghazali article are presented in the article. There is a concept of intelligentsia that lost its relevance in science. Al-Farabi's intellectual activity in recognizing his own identity, recognizing the truth through knowledge, recognizing the truth of oneself and the surrounding world through Al-Ghazali's methods of mystical recognition of the secret of the Creator were considered. The content of the article consists of the activity of the mind and forms of thinking, the religious anthropological characteristics of a person, the types of society and the needs of its management, the concepts of religious context and business culture. The attention was paid to the methods of determining personality perfection in the creativity of thinkers. In particular, al-Farabi's benevolent city art, the concept of a perfect leader, the needs inherent in the management of society proposed by al-Ghazali, and Hakim Abay's concept of a complete person were compared.

Key words: history of philosophy, human thinking activity in philosophy, education, art, religious anthropology, al-Farabi, al-Ghazali, harmony, socio-ethical values.

ҒҰМАР ҚАРАШ ТОЛҒАНЫСТАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ӘДІЛЕТТІЛІК ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗЫ*

¹Әлжан Қуаныш, ²Аташ Берік Мұратұлы

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

¹iph@iph.kz, ²atash_berik@mail.ru

¹Alzhan Kuanysh, ²Atash Berik Muratuly

¹Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

¹iph@iph.kz, ²atash_berik@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада, алдымен, қазақ дүниетамындағы әділеттілік идеясы мәселесі қойылуының концептуалды негіздеріне шолу жасалады. Ғұмар Қараштың тарихи әділеттілік туралы идеялары талданады. Оның Қазақ халқының өз алдына жеке мемлекет болуының алғышарттарын көрсеткендігі зерделенеді. Білім мен еуропалық өркениетке ұмтылу қазақ халқының тарихи әділеттілік орнатуының негізі екендігін толғайтындығы туралы оның толғауларынан үзінділер келтіре отырып, оған философиялық талдаулар жасалады. Қазақ халқының бұрынғы тәуелсіз ел болғандығын аңсау толғаулары баяндалады. Сонымен қатар, Ғұмар Қараштың ел бірлігі туралы ойлары мен ана тілінің қолданыс аясын кеңейту мәселелері тарихи әділеттілікті қайта қалпына келтіру мәселесі ретінде қойылады. Ғұмар Қараштың осындай мәселелері бүгінгі заманмен байланыстыра, салыстырыла қарастырылады және оның өзекті мәселелері талданады. Атап айтқанда, тіл мен дін мәселесі, тәуелсіздікті нығайту мәселесіндегі тарихи әділеттілікті қайта қалпына келтірудің дискурсы қарастырылады. XX ғасыр басындағы қазақ руханияты мен XXI ғасыр басындағы қазақ руханияты салыстырыла көрсетіліп, аударма мәселесі, ғылыми стильдің қалыптасуы т.б. прогрессивті және прогрессивті емес қырлары ашыла көрсетіледі.

Түйін сөздер: Ғұмар Қараш, әділеттілік, ұлттық болмыс, тіл, руханият, бірлік, қазақ қоғамы, Алаш идеясы.

* Мақала BR20280977 "Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер" ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Кіріспе

«Әділеттілік» жалпылама алғанда, этикалық және саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени саладағы концептуалды ұғым. Сонымен қатар, адамзат эволюциясының өн бойында сақталып келе жатқан, игілікті, оңды құндылықтар мен мұраттар ретінде танылатын апестериорлы түсінік, әрі экзистенциалдық мән. Әділеттілік идеясының генезисінің ең бастапқы нұсқалары алғашқы қауымдық құрылыстағы тайпалық, рулық қоғамдастықтан, мифологияда, әсіресе, ертегілерден көрініс табады және ол адамзат эволюциясында үдіксіз сақталып келе жатқан заманауи қоғамымыз үшін де маңызды құбылыс.

Әділеттілікті әлеуметтік философияның объектісі ретінде де, эстетикалық-этикалық категория ретінде де, табиғи-биологиялық жаратылыстың онтологиялық мәні ретінде де т.б. қарастыруға болады. Оның басты құндылықтық-мағыналық көрінісін де әрқилы бағдарда талдауға болады: моральдің логикалық параметрлері мен түпкі өлшемдері, саясат әлемінің мұраттары, тіршілікте тағайындалған, жеке даралық пен ұжымдасудың «конституциясы», тарихи эволюциядағы адамзаттық, ұлттық, нәсілшілдік, гендерлік, діни т.б. бірегейлікті сақтау ұстанымдары, сайып келгенде, заңдық-құқықтық саланың оңды «нәтижесі».

Сондықтан, әділеттілікті кең мағынасында жан-жақты қарастыру, тіптен, әлеуметтік құндылық ретінде бағамдаудың өзі ауқымды болып саналады. Ал оның әлеуметтік форматты концепт ретіндегі логикалық-құрылымдық мағынасы: тендік, адам құқығы, тұлға құндылығы, ұйым, ұлт т.б. әрбір жекені құрметтеу, толыққандылық пен кемелділікті қамтамасыз ету, өмір сүру мен «бар болу» құндылығын сақтау, еркіндік пен жауапкершілік т.б.

Әділеттілік идеясының нормаларын да, ұлттық және жалпыадамзаттық мораль тұрғысынан қарастырсақ, әрбір ұлт пен ұлыстардың, халық пен этностардың өзіндік төлтума әділеттілік идеясы бар екендігі сөзсіз. Қазақ халқының этикоцентристік дүниетанымында әділеттілік: мораль, борыш, құқықтық ережелер, табулар, тағдыр т.б. түрінде көрініс табатын өмірмәнділік құбылыс болып саналған. Мәселен, оны қысқаша түрде тұжырымдалған канондардан көруімізге болады: «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар», «Қорада қой егіз тапса, далада бір түп жусан артық шығады» деген сияқты онтологиялық жазықтықтан бастап, «Тура биде туған жоқ», «Жетімнің наласына қалма», «Тең-теңімен» т.б. әлеуметтік өмірдегі императивтермен жалғасады.

Біз қарастырып отырған Ғұмар Қараштың әділеттілік идеясы, алдымен, оның XX ғасыр басындағы тұлғалық болмысы мен саяси қайраткер ретінде танылуына, сонымен қатар, сол дәуірдегі қоғамдағы өзекті мәселелер туралы ойтолғауларына, XX ғасыр басында қайтадан негізі қалана бастаған «Қазақ идеясы» мен мемлекетшілдіктің құрылымдану кезеңіндегі атқарған істері мен ұсынған пікірлеріне т.б. байланысты зерделенеді.

Зерттеу әдістері

Ғ. Қараштың өлең толғауларына герменевтикалық талдау, тарихи-салыстырмалы әдістер мен ұлттың өзіндік санасына үңілуіне интроспекциялық тұрғыдан келу, ойшылдың әділеттік туралы идеяларын құрылымдық-функционалдық негізде жүйелеу т.б. әдістер қолданылды.

Ғұмар Қараш толғаныстарындағы тарихи әділеттілік идея

Өзі өмір сүрген қоғамдағы әрқилы жағдайды саралаған, оған баға берген Ғ. Қараш ерікті-еріксіз түрде әділеттілік туралы эмоционалды-рационалды түрде ой толғады. Оның саяси-әлеуметтік әділеттілік туралы толғаныстарын былайша жіктеп көрсетуімізге болады: елінің өркениет талаптарына ұмтылуындағы объективті-субъективті кедергілерді көре біліп, халқының тең дәрежеде өркендей алмауын тарихи әділетсіздік ретінде түйсінуі; Қазақ елінің толыққанды тәуелсіздігін орнату әділеттілігі; діни тазалық, зайырлы қоғам үлгісін паш ету, дін өкілдерінің қоғамдық санадағы бұрмалаушылықтарын ашып көрсету; заманның әділетсіздігіне қарсы ұлттық ұйысушылық пен бірлік идеясы; қазақи ұлттық кодтың, мәдени-рухани болмысының сақталмауының әділетсіздігі т.б.

Ғұмар Қараш өзі өмір сүрген дәуірдегі әділетсіздікті екі масштабта қарастырады, объективті-сыртқы және субъективті-ішкі. Ол әділеттіліктің орнамауын тек сыртқы ықпалдардың, әсіресе, Ресей отаршылдығының ғана көрінісі ретінде қарастырып, өзінің кемшілігін өзгеге жабатын психоанализдегі проекциялау қорғаныш тетігін пайдаланбайды, басты мәселелердің бірі – ұлтымыздың өзіне қатысты түйткілді мәселелерді де қозғау қажеттігін терең түйсінеді. Сондықтан да, ішкі ахуалды, ұлтымыздың өзінің даму стратегиясына қатысты, мінез-құлқы мен жалпы үдерістердің, беталыстардың кемшін тұстарын ашық сынауға де бет бұрады. «Осы ұстанымды ескерген ойшылдар «дамыту – кемшілік жақтары мен дамуға кедергелерді тауып алып, оларды саналы түрде жоюға беталыс» екендігін терең түйсінген тәрізді. Ғұмар Қараштың ұлт мүддесіне негізделген өлеңдерінің көпшілігінде «Қазақ» сөзі үнемі менмұндалап тұрады: «Әу, қазақ! Балаларың өнер білсін»; «Атаңа сенің қазақ-ай»; «Қазағым, сондай болған елің бар-ды»; «Қазақ байғұс, не білсін» т.б. Бұл сөздер өз халқына деген алаңдаушылықтан, қимастықтан, ұлтжандылықтан туған ішкі көңіл сезімінің жарыққа шыққан «лебі». Сонымен қатар, оның толғаулары мен туындыларында да ұлт атымен аталатындары жетерлік: «Қазаққа», «Қазақ жыры», «Әу, қазақ», «Бар еді қазағымда..», «Алашқа», «Алаш азаматтарына», «Қазақтар хақында» т.б.» [1, 44 б.].

Ол ақын болғандықтан, өз ойларын көп жағдайда, қоғамдық санаға әсер етудің тетіктерінің бірі, ұлттық діліміздің ойлау машығындағы эмоционалды-

экспрессивті құбылыс – тоғаулармен, өлең жолдарымен береді. Сондықтан да, бұл тұста, эмоцияға да ерік береді, бірақ бұл эмоция жай ғана қызбалық немесе субъективизм емес, сол дәуірдегі халқының хал-ахуалының кемшін тұстарын көре біліп, сынау арқылы шыңдау толғаулары болатын. Мәселен, «Әлай ма, Алаш» атты өлеңінде:

Бастан өткен күндерін
Есіткенін білгенін
Кәрілер сөйлеп жылай ма?
Жылауының себебін
Алашым бізден сұрай ма? [2, 91 б.].

Бұл жердегі автордың ойының негізгі идеясы: сол дәуірдегі қазақ қоғамы, бұрынғы күйі, игілікті өмір сүрген тарихи дәуірдің құндылығы, заманның ауысуы, сол өткен дәуір келбетіндегі игіліктердің деформациясы т.б. болса, ХХ ғасыр басында да сол бұрынғы дәуірдің келбетін аңсау ғана емес, оның объективті шынайылығын қалпына келтіруді ниеттейтін ой-пікірлер түзілімі. Онтологиялық әділетсіздік: бұрын әлемді дүр сілкінткен түркі-қазақтық рухтың неліктен «бейшара» күйге түскендігі.

Бұл жерде «жылаған Қариялардың көз жасы» халқының бұрынғы өткен дәуренінің қандай болғандығы, азаттық пен бейбітшілік, молшылық пен асқақ рухты өмірдің өтіп кеткендігі туралы толғаныстан туындайтындығын жіті пайымдаған Ғұмар Қараш олардың елестетіп отырған өткенін дәл бейнелеп берген. Ендеше, қариялардың «көз жасын» тек олардың ішкі сыры арқылы ғана түсінуге болады, ал олардың ішкі сыры, түптеп келгенде, ойшыл ақынымыздың өзінің ішкі жан-дүниесіндегі тебіреніске айналады. Әйтпесе, ол қариялардың жан дүниесін де толық түсіне алмас еді. Ұлттық мүдде, Ұлт болашағы, Ұлт рухы сияқты қасиетті ұғымдарды терең түсіну үшін, әрине, алдымен, өз халқына деген шын сүйіспеншілік керек екендігі белгілі.

Осыдан Қазақ елінің толыққанды тәуелсіздігін орнату әділеттілігі идеясы туындаған. Қазақ елінің тәуелсіздігіне қайта оралу, яғни, тарихи әділеттілікті қайта қалпына келтіру – Ғұмар Қараш өмір сүрген дәуірмен тұспа-тұс келгендіктен, ол ойшыл, қазақ азаматы, зиялы қауым ретінде өзіне үлкен жауапкершіліктер тағайындады. Өйткені, әлеуметтік әділеттілікті қалау мен орнату қашанда белсенділікті керек етеді [3, с. 104].

Ғұмар Қараштың ұлттық идеяның тарихи кеңістігіндегі орнының поэтикалық сабақтастықпен құрылғандығын дәл андай білген зерттеушілеріміздің пікірі де осыған сәйкестенеді: «Саяси билігі отаршыл империяның қолында кеткен, адамды кемсітуге, жері талауға түскен қазақ даласында елдікті аңсау, азаттыққа ұмтылу сарындары – ұлттың сол тұстағы ең дамыған қоғамдық ойы, өнері сөз өнерінен көрінбек. Дулат, Махамбеттің замандарынан келіп, Нарманбет, Ғұмар Қараштар тұсына дейінгі әдебиеттің басты пафосына айналған азат күнді аңсау, бодандықтан туған торығу көңіл-күйін Алаш қозғалысының қарқынды серпіні сейілтті» [4, 221 б.]. Ғұмар Қараш

өзінің толғаларында «Қара қазан қамы» деп толғанылатын экзистенциалдық мәнді ұмыт қалдырмайды: «Қара қазан қамы үшін, Тереннен хиял ойлаған» [2, 78 б.].

Оның өмір сүрген дәуіріндегі Алаш идеясы өзінің қуатын күшейте түсуі қажеттігі мен нақты нәтижеге, толыққанды тәуелсіздікке қол жеткізуі тиіс мұраттарды көздегендіктен, Ғ. Қараш та осы ұлттық жауапкершілік беталысын құптап қана қоймайды, оның идеологы және практигіне айналады, өзінің өмірінің мақсатын Алаш идеясымен байланыста қарастырады.

Ғұмар Қараштың сол дәуірдегі діни әлеуметтік-психологиялық климаттағы терең түйсінген ахуалы дін мәселесіндегі зайырлылық ұстаным, діни дүмшеліктен, соқыр сенімнен арылуды көздейтін жаңа бағдарды қолдауы, ол бұрынғы мен ескішілдік, соқыр сенімнің үстемді етуі сол әділетсіздіктің басты тұғыры деп таниды.

Ғұмар Қараштың діни фанаттықтан алшақтауға, ілім-білімге бет бұруға, ағартушылықты жүзеге асыруға деген құлшынысы аясында Алаш зиялылары да біріккен, мүдделес көзқараста болды. Ә. Бөкейхановтың Түркістан өлкесімен тұтаса алмауының себебі де, осы бағдарға келіп тіреледі: «Сондықтан Бөкейханов, Дулатовтың Кеңес дәуірінде ОГПУ-ге берген жауабында айтқанындай, Түркістанда ескішілердің діни фанатизмі саяси жұмыстарды ойдағыдай жүргізуге кедергі болады деген пікірде еді» [5, 232 б.]. Ғұмардың «Самарқанд, Бұхар сарт құрсын», -деп бағалуы да осы идея үндестігін көрсетеді.

Біз Ғұмар Қараштың ұлт пен дін хақында және олардың арақатынасы туралы қозғаған мәселелерінен, атқарған қызметтерінен, ұлттық идеяның кең арналы болуы тиіс екендігі, тек саяси-экономикалық, мәдени-тарихи бағдар ғана емес, тіпті дінге де қатынасын айқындап алу қажеттігін түйсіне аламыз. Бұл ахуал бүгінгі таңда да өзекті мәселелердің бірі болып отырғандығы жасырын емес. Бұл тұста, Ғ. Қараш дінге қарсы емес, жалған діни ұстанымдар мен фанатизмнің өркениетке алып бар алмайтындығын терең түйсінгендік және Қазақ халқы осындай ортодоксальді ислам аясында қалып қоятын болса, ол да тарихи әділетсіздік болатындығын түйсінді. Тарихи әділеттілік Дж. Ролз атап өткендей, сол өткен тарихтың өзінде қалып қоймайды және өзіне-өзі оралып қана қоймайды, үнемі жаңаруды да қалайды [6, с. 144].

XX ғасыр басы қазақ зиялыларының өз алдына жаңа және аса маңызды міндеттер қоюына алып келді: Алаш партиясын құру, алдымен, Алашорда үкіметі, одан соң Қазақ автономиясын алу т.б. Бұл сол дәуір үшін қажетті, бірақ жүзеге асуы Ресей мен Кеңестер Одағы мүмкіндік бере бермейтін өте күрделі және күрескерікті қажет ететін құбылыс еді: «Ұлттық идеяның да арқалап тұрған жүгі жеңіл емес. XX ғасыр басындағы Алаш зиялылары бұл міндетті шеше алды» [7, 139 б.].

Алашордашылардың тәуелсіздік идеясына белсене араласқан Ғұмар Қараш оған тұтастай өз өмірін арнады деуге де болады. Ол да азаттық күнді

аңсайды және оларға сеніммен қарайды. Бір жағынан күдік орнаса, екінші бір қырынан өзін-өзі билеген халықтың болашақтағы тұтас экономикалық-саяси, рухани-мәдени бейнесін өзінің өлең шумақтарымен жасап та қояды:

Оқу жұрты даярланып жеткендігін,
Жалпы оқуды қазақ міндет еткендігін,
Қазақ ұлты озат шығып кеткендігін,

Тірлікте көзімізбен көреміз бе?, - деп сол дәуір үшінгі ұлы мұраттарды алға тартады, тәуелсіздік идеясымен қатар, қазақ ұлтының интеллектуалды потенциалының мол екендігіне қарамастан, сауатсыздық күйін кешіп отырғандығын заман мен қоғамдық прогресс алдындағы әділетсіздік деп бағамдағандай сынай танытады. Оның Қазақ мемлекетінің болашағы туралы пайымдаулары айқын, өркениетті еуропалық білімге ұмтылу болатын:

Өз жеріне шыққан кенді өзі алғанын,
Әдемілеп айқыш-ұйқыш жол салғанын,
Еуропаның өнерінен үлгі алғанын,
Тірлікте көзімізбен көреміз бе?

«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын,
Әрбір істе қазақ исі аңқығанын,
Тірлікте көзімізбен көреміз бе? [2, 127-128 бб.].

Бұл толғаудың мәні әділеттілік таңының атуы, бұл әділеттілік – тарихи онтологиялық әділеттілік. Көріп отырғанымыздай, алдымен, экономикалық ахуалдың түзелуі, өз жеріндегі жер байлығына өзінің иелік ете алмау әділетсіздігі; еуропалық өнерден үлгі алу – шындығында, қазақ халқының интеллектуалдық потенциалының мол мүмкіндігіне қарамастан, «неліктен осындай сауатсыздау күй кешіп отыр?» деген сауалдан туындаған толғау. Сонымен қатар, қайталамалы мазмұнды түрде, басқаша формада айтқан, «әрбір істегі қазақ исінің» аңқуы – тәуелсіздік идеясы, адамзат эволюциясы алдындағы әділеттілік: бұрынғы өткен тарихында тәуелсіз, азат елдігін сақтаған, «Дос болғанға құшағы ашық - туыс, Қас қылғанға қыйып түсер – қылыш» болған, тарихи эволюциясында «ұялатындай ешнәрсесі жоқ» мемлекет т.б. қазір қандай күйде және неге олай? деген эмоционалды пайымдау.

Жыраулық толғауды зерделеуші Ж. Ошақбаева да «Көреміз бе?» деп аталған өлең мазмұны Алаш партиясының, Алаш автономиясының негізгі мақсаттарын толғағандығын айрықша атап өтеді [8, 264-265 бб.].

Ал Ғ. Қараштың «Өтер ме екен» толғауындағы өмірдің әділеттілігі-әділетсіздігі туралы философиялық сауал тастайды:

Қайғылы қара күндер өтер ме екен,
Қолайсыз мінді мінез бітер ме екен?
Ит болып ырылдасып өткен күндер,
Жоқ болып, ізі, жолы кетер ме екен..

Табылып ойға алғаны бәрі болып,
Еңіреп ер мұратқа жет ме екен? [2, 128 б.].

Бірақ Ғұмар Қарашта бұл мәселеге өзінің ойтолғамдарында басқаша бір қырынан келеді, пессимистік көңіл-күй туғызумен шұғылданбайды, «азаттық алу әділеттілігінің» кілті мен шешуші факторы білімге ұмтылу екендігін жете түйсінеді, ол да әрине, XIX ғасырдағы қазақ ағартушылығы идеясын негізге алады, әділеттілік пен азаттық үшін күрестің төңкерістік емес, рухани кемелдену мен білімге ұмтылу жолын ұсынады. «Ұлтының жаппай академиялық білім алуы оларды зиялыландыру үрдісі заман талабынан туған қажеттілік, әлемдік өркениеттілік қауымдастығына енудің басты талабы болды» [1, 44 б.].

Ғұмар Қараштың бұл идеясы утопия немесе әлеуметтік мифология емес, еуропа елдеріндегі өркениетті зерделеп барып, олардың қолжеткізген жетістіктері де осы ғылыми танымды негізге алу екендігін түйсінеді. Оның өлең жолдарынан «Біз кімнен кембіз?» деген сияқты этноинтроспекциялық сауал қойғандығын ұғына аламыз.

Ғ. Қараштың түп идеясының екінші бір қыры – ұлттық ұйысу, бірлік, айқын мақсат үшін тұтаса қызмет ету. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, Алтау ала болса, ауыздағы кетеді» деген халық мәтелінің түпкі мазмұнын ойшыл өзінің «Замананың адамы» деп аталған жырында астарлап, тереңнен толғайды:

Алты бақан, алалық
Жүректерін қаралық,
Өзді-өзіңіз алысып,
Ырылдасып қабысып,
Әлсірейтін мінезден
Аулақ жүре көріңіз.
Қазақтықта бір сөз бар:
«Алтау ала болғанда
Ауыздан жемін кетірет
Төртеу түгел болғанда,
Төбеден жерге келтірет»
Атаның айтқан бұл сөзі
Андай жүре көріңіз [2, 78-79 бб.].

Ол ел мен жерге, Отанға қызмет ету тек белгілі бір топтарға жүктелген міндет емес, баршаға да қолжетімді және белсенділікті қажет ететін ұмтылыстың маңызды болып отырғандығын айғақтады, әлеуметтік жауапкершіліктің әрбір қазақ азаматына тікелей қатысты екендігі жөніндегі ойларын былайша тиянақтап береді: «Бірқатар адамдар Отан, ұлт мәселесін тек жоғары лауазымды және ойкешті адамдар айналысса болар деседі. Отан, ұлт мәселесі баршаға ортақ...Отанға, ұлтқа қызмет ету жоғары мансапты яки бай адамдарға ғана міндетті емес. Ниеті, ықыласы дұрыс болса, жәй,

орташа адамдар да Отанға қызмет ете алады. Әр кісінің өзіне тиісті борышы бар...Соның үшін әрбір кісі қоғамның мүшесі екенін сезіне отырып, өзіне жүктелген қызметті атқаруға міндетті» [2, 169-169 бб.].

Ғұмар Қараш идеясында тарихи әділеттілікті орнату үшін қажетті факторлардың бірі – ұлттық болмысты, қазақи руханиятты қайта жаңғырту.

Соның бірі – халықтың ана тілі. Ойшыл өмір сүрген дәуір де аласапыран болғандықтан, тек елдің бостандығы мен еркіндігіне, халықтың саяси-әлеуметтік ахуалына, ұлттың бірлігі мен болашағына ғана емес, тіліне де айтарлықтай қауіп төніп тұрды. Ол жан-жақты қысымшылықтарға ұшырай бастады да, тіл экологиясы ұлт зиялылары үшін өздігінен-ақ күн тәртібіне көтерілді. Мысалы, «Тіл, ғылым туралы» деген өлеңінде, тіл философиясы мәселесін көркемдік-поэтикалық тілмен жеткізеді:

Тіл – көңілдің ашқышы,
Көңіл – жарық, жан қия.
Білім – бақыттың басқышы
Қараңғыда жол қия [2, 150 б.].

Ол өзінің келесі бір ойтолғамдарында жалпы тіл емес, меңзеп отырғандығы ана тілі екендігін айрықша атап өтеді: «Ғияс әпенді ана тілін қолдануды, оған шет ел тілдерін араластырмау туралы орынды айтқан. Бірақ сөйте тұра, ол кісі араб-парсы сөздерін көп қолданған...бір топ мешер жиналып, сөзімізге орыс тілін араластырмайық деп әңгімелеседі. Іштерінен бір молла түрегеліп, жұртқа қарап: «Жамағат, слышите бұдан әрі отнюд орысша сөйлешпеңіз» деп, ең соңында «Доб-добрый, бик добрый» деп тарасқан екен. ..Біздің ойымызша, ана тіліміз алға бассын десек, ең жақсысы атақты басшы Риза, Фатих, Мұса әпенділер сияқты жазушыларымыз өз сөздерінде бір де шет ел сөзін кірістірмей сөйлеуге әдеттенсін. Шешендік сөздерді шет ел сөздерімен шұбарламасын» [2, 209 б.].

Сол кездегі тілге төнген қауіпті ахуалды ойшыл өзінің еңбектерінде әрі қарай былайша саралайды: «Қазақ мектептерінде қазақ тілінде жазылған кітаптарды оқыту пайдалы ма, әлде татар тілінде оқыту тиімді ме деген мәселе қозғалып жүр. Бұ да – маңызды мәселе. Бұл іспен ұлт тілі мамандары шындап айналысқаны жөн. Осы мәселеге мүдделі қаламгерлердің де сырт қалмағаны дұрыс...Шын мәніне келгенде бастауыш білімнің әр ұлт балаларына өз ана тілдерінде болуына шүбә жоқ. Қазақ балалары да бұл жағын қуаттайды» [2, 214 б.].

Қазыбек Иса атап өткендей, «Әділетті Қазақстан тіл әділеттілігінен басталуы керек», өйткені, әділеттілік, тұтас қазақ руханиятының сақталуы, оның ішінде, тілге де тікелей қатысты құбылыс» [9, 5 б.].

Ғұмар Қараштың қозғап отыран мәселелері қазіргі таңдағы «Әділетті Қазақстан» құру идеясына қатысты алғанда әлі де өзекті болып табылатын тұстармен жымдасып жатыр. Оның XX ғасыр басындағы қозғаған түйткілді мәселелері бір қырынан жүзеге асқан түрде танылса, екінші бір қырлары,

әлі де кемелдене түсуі қажет болып отыр. Мәселен, ілім-білімге шақыру, қазіргі таңда жаңаша форматқа ауысқан, еліміз жаппай сауаттандыру кезеңін өткергеннен кейін, қазіргі таңда әлемдік білім деңгейіне ұмтылу үрдісі белең алып келеді. Сондықтан да, озық өркениетті елдермен білім саласы бойынша тәжіриелер алмасу жолға қойылған, осы мақсатты көздеген «Болашақ» бағдарламасы бүгінгі күні де оңтайландырылған форматта ілгерілеп келеді және көп жағдайда оңды нәтижелерге қол жеткізіп те отыр. Жоғарыда атап өткендей, тарихи, онтологиялық әділеттілік орнап, қазақ халқы өзінің потенциалды интеллектуалдық мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндіктер жасалып жатыр. Бір ғана мысал, қазақтардағы көп ескеріле бермейтін «жыршылық мектеп» көптеген лиро-эпостарды, батырлар жырын, қисса-дастандарды т.б. жаңылмай, үздіксіз толғайтын кең ауқымды есте сақтаудың (мегапамять) шынайы дәлелі бола алады. Яғни, есте сақтау қабілетінің ауқымдылығы мен кең диапазоны қазақ халқының генетикалық болмысында әуелден бар деген сөз.

Сондай-ақ, Ғұмар Қараштың тіл экологиясына қатысты мәселені қозғауы бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жойған жоқ. Бүгінгі таңда орыс тілі ғана емес, араб тілінің де «экспансиясы» байқалып отырған шақта, ана тілімізді қорғау мен сақтау ұлттың өзін-өзі сақтау тетіктерінің бірі екендігі сөзсіз.

Ғұмар Қараш толғаған ұлттық идея, ұлтжандылық, ұлттық руханиятты жаңғырту т.б. мәселелер бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі таңда ол арнайы бағдарламалар түрінде, стратегиялық жоспарлар бойынша құрылымданған. Дегенмен, сол дәуірдегі ұлт жанашырларын «ұлтшыл-шовинист» деп мін тағу үрдісі де қазіргі таңда толыққанды шешімін таппаған парадоксты жағдайларға, антиномияларға алып келіп отырғандығы кездесіп қалатын жайт. Мәселен, концептуалды ұғымдар мен сөздердің берілу жолдарына орай, ұлтжандылық, ұлтшылдық, ұлтынсүйгіштік т.б. түсініктердің де толық мазмұнын ажырату аналитикалық философияның мәселелеріне ауысып кеткен [10]. Яғни, атаулар мен оның мазмұны жөніндегі тартыста да осы ұлтжандылықты, ұлтшылдықты екі жақты мағынада түсінудің орын алуы болып отыр: кейбір көзқарастар оны шовинизмнің баламасы ретінде түсіндірсе, кейбір көзқарастар оның ұлтынсүйгіштік, патриотизм деген мағыналарда түсіндіруді қалайды. Шындығында, қазіргі таңда «қазақ шовинизмі» бар ма, болса оның параметрлері қандай?» деген сауалдар верификациялау мен дихотомиялауды керек етеді.

Қорытынды

Ғұмар Қараш өмір сүрген және оның руханияттық саладағы әділеттілік орнату идеясын аңсауына 100 жылдай уақыт өтсе де, әлі күнге дейін өзекті болуы, бір қырынан позитивті – ұлттық мүдде сабақастығы мен ұлттық рухтың сақталуы, екінші бір қырынан алғанда, жағымсыз мәнде – неліктен шешімін

табуы тиіс мәселе әлі күнге дейін күн тәртібінен түспегендік арқылы бүгінгі күнге дейін руханияттықты қаншалықты деңгейде өрістеткендігіміздің параметрлерін көрсетіп отыр.

Ғұмар Қараш өмір сүрген дәуір әдеби тілдің қайтадан заман шындығына сай кемелденіп, қалыптасып, «институцияланған», «ресмиленген» деп атауға болатын кезеңі болатын болса, қазіргі таңда тіл тазылығымен қатар, ғылыми тілдің орнығуы мен оның жалпыға ортақ бірінғай жүйесінің қалыптасып келе жатқан кезеңі екендігін де атап өткен жөн. Ол дәуірде көркем шығарма аудармасы қолға алынып, дамудың белгілі бір межесіне қол жеткізген болса, қазіргі таңда ғылыми аударма да осы параметрлер аясында деуімізге болады. Бұл бір қырынан алғанда, ұлттық руханиятты қайта жаңғырту арнасындағы ілгерілеушілікті де білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аташ Б.М., Әлжан Қ.Ұ. Ғұмар Қараш. Монография. – Алматы, 2014. – 256 б.
- 2 Ғұмар Қараш. Замана. – А.: Ғылым, 2000. – 236 б.
- 3 Канарш Г.Ю. Социальная справедливость с позиций натурализма и волюнтаризма // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 1. – С. 101-110.
- 4 Тілешов Е. «Алаштың» жолы // Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. – 1 Т. – Семей, 2012. – 420 б.
- 5 Әбдуақап Қара. Қоқан және Алашорда үкіметтері арасындағы байланыстар // Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. – 1-т. – Семей, 2012. – 420 б.
- 6 Джон Ролз. Теория справедливости / Под. ред. В.В. Целищева. – Новосибирск: Изд. НГУ университета, 1995. – 532 с.
- 7 Әбжанов Х.Т. Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюциясы // Алаш-таным. Ғылыми мақалалар жинағы. – 1-т. – Семей, 2012. – 420 б.
- 8 Ошақбаева Ж. Қазақ зиялыларының руханиятты қалыптастырудағы ролі // Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
- 9 Қазыбек Иса. Әділетті Қазақстан тіл әділеттілігінен бастаулы керек // Қазақ үні. – №41(1067). – 16.10.2023. – 5 б.
- 10 Блинов А.Л., Ладов В.А., Лебедев М.В. Аналитическая философия. – М.: РУДН, 2005. – 708 с.

Transliteration

- 1 Atash B.M., Alzhan Q.U. Gumar Qarash [Gumar Karash]. Monografija. – Almaty, 2014. – 256 b.
- 2 Gumar Qarash. Zamana [Zamana]. – A.: Gylym, 2000. – 236 b.
- 3 Kanarsh G.Ju. Social'naja spravedlivost' s pozicij naturalizma i voljuntarizma [Social Justice From the Standpoint of Naturalism and Voluntarism] // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2005. – № 1. – S. 101-110.
- 4 Tileshov E. «Alashtyn» zholy [The Way of “Alash”] // Alash-tanym. Fylymi maqalalar zhinaғы. – 1 T. – Semej, 2012. – 420 b.
- 5 Abduaqaq Qara. Qoqaн zhane Alashorda ukimetteri arasyndagy bajlanystar [Relations Between the Governments of Kokan and Alashorda] // Alash-tanym. Gylymi maqalalar zhinaғы. – 1-t. – Semej, 2012. – 420 b.
- 6 Dzhon Rolz. Teorija spravedlivosti [The Theory is Correct] / Pod. red. V.V. Celishheva. –Novosibirsk: Izd.NGU universiteta, 1995. – 532 s.

7 Abzhanov H.T. Alash qozgalysyndagy ulttyq ideja jevoljucijasy [Evolution of the National Idea in the Alash Movement] // Alash-tanym. Gylymi maqalalar zhinagy. – 1-t. – Semej, 2012. – 420 b.

8 Oshaqbaeva Zh. Qazaq zıjalyларынын ruhanıjatty qalyptastyrudagy roli [The Role of Kazakh Intellectuals in the Formation of Spirituality] // Qazaq ruhanıjaty: tarihi-filosofıjalyq zhane jetnomadeni negızder. Uzhyndyq monografıja. – Almaty: QR BGM GK FSDI, 2013. – 375 b.

9 Qazybek Isa. Adiletı Qazaqstan til adiletılgenın bastauly kerek [A Just Kazakhstan Should Start With Language Justice] // Qazaq ŷni. – № 41(1067). – 16.10.2023. – 5 b.

10 Blinov A.L., Ladov V.A., Lebedev M.V. Analıticheskaıa filosofıja [Analytical Philosophy]. – M.: RUDN, 2005. – 708 s.

Әлжан Қ.Ұ., Аташ Б.М.

Идея исторической справедливости в мыслях Гумара Караша и ее современное значение

Аннотация. В данной статье, прежде всего, дан обзор концептуальных основ проблемы идеи справедливости в казахском мировоззрении. Анализируются идеи Гумара Караша об исторической справедливости. Анализируется, что оно показывает предпосылки становления казахского народа отдельным государством. Сделан философский анализ того факта, что стремление к образованию и европейской цивилизации является основой установления исторической справедливости казахского народа, приводятся отрывки из его размышлений. Описана точка по бывшей независимой стране казахского народа. При этом мысли Гумара Караша о единстве страны и вопросах расширения рамок родного языка преподносятся как вопрос восстановления исторической справедливости. Подобные проблемы Гумара Караша связаны и сравниваются с сегодняшним временем, анализируются его актуальные проблемы. В частности, рассматривается вопрос языка и религии, дискурс восстановления исторической справедливости в вопросе укрепления независимости. Сопоставляются казахская духовность начала XX века и казахская духовность начала XXI века, проблемы перевода, формирования научного стиля и т.д. ясно показаны прогрессивные и непрогрессивные аспекты.

Ключевые слова: Гумар Караш, справедливость, национальная идентичность, язык, духовность, единство, казахское общество, идея Алаша.

Alzhan K.U., Atash B.M.

The Idea of Historical Justice in the Thoughts of Gumar Karash and its Modern Significance

Abstract. This article, first of all, provides an overview of the conceptual foundations of the problem of the idea of justice in the Kazakh worldview. The ideas of Gumar Karash about historical justice are analyzed. It is analyzed that it shows the prerequisites for the formation of the Kazakh people as a separate state. A philosophical analysis of the fact that the desire for education and European civilization is the basis for establishing the historical justice of the Kazakh people is made, and excerpts from his thoughts are given. The longing for the former independent country of the Kazakh people is described. At the same time, Gumar Karash's thoughts on the unity of the country and issues of expanding the scope of the native language are presented as a matter of restoring historical justice. Similar problems of Gumar Karash are connected and compared with today's times, its current problems are analyzed. In particular, the issue of language and religion, the discourse of restoring historical justice in the matter of strengthening independence are considered. The Kazakh spirituality of the beginning of the 20th century and the Kazakh spirituality of the beginning of the 21st century, problems of translation, the formation of a scientific style, etc. are compared. progressive and non-progressive aspects are clearly shown.

Key words: Gumar Karash, justice, national identity, language, spirituality, unity, Kazakh society, the idea of Alash.

К ВОПРОСУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ МИРОВОГО И КАЗАХСТАНСКОГО СОЦИУМА: «ГЛОБАЛЬНОЕ» И «НАЦИОНАЛЬНОЕ», ЭТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ*

Сартаева Раушан Султановна

Институт философии, политологии и религиоведения

КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)

raush_sart@mail.ru

Sartayeva Raushan

Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies

CS MES RK (Almaty, Kazakhstan)

raush_sart@mail.ru

Аннотация. Актуальность данного исследования состоит в том, что конституирующей особенностью цивилизационного развития современного мирового мега-социума является феномен цифровой трансформации, разрывающей границы национальных государств и актуализирующей проблемы дихотомии «глобальное-национальное», а также этико-правовые особенности формирующейся цифровой реальности. Новая социокультурная реальность изменяет онтологический статус человека, его этико-онтологическое отношение к себе и миру.

Цель и новизна данного исследования состоит в том, что автор считает: для определения вектора и перспектив цифровой трансформации в Казахстане необходимо учитывать ряд особенностей культурно-цивилизационного развития нашей страны. Первое: в исследовательской среде Казахстан принято относить к государствам так называемого транзитного типа, к государствам «третьей волны демократизации» (по С.Хантингтону [1]), «позднего старта» (по А.Гершенкрону [2]), в которых все типы инициатив исходят от властных элит. Второе: цифровая трансформация – феномен западной цивилизации, который не является естественной (эндогенной) ступенью в развитии нашей страны (во всяком случае, на сегодняшний день), следовательно, наше общество не само формирует цифровую среду, а наоборот, цифровая среда заставляет наше общество подстраиваться, меняться под эту среду. Третье: современная казахстанская национально-государственная идентичность является по своему содержанию интегральной, то есть, определяется особенностями архетипа, типа рациональности государствообразующего и культуруобразующего казахского этноса, советского человека и второго по численности культуруобразующего этноса – русских, русскоязычных. Четвертое: общая задача исследования вектора и перспектив цифровой трансформации в РК состоит в определении «золотой середины» между плюсами транскультурной открытости, минусами высокой веро-

* Это исследование проводилось в рамках финансирования КН МНВО РК по научной программе Мега-проект №BR21882302 «Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски».

ятности взлома национального культурного кода и риском утраты государственной субъектности, поскольку цифровая трансформация разрывает границы национальных государств. Кроме того, необходимо учитывать, что институт государства остается основным гарантом защиты всех типов идентичностей: от национально-государственной, культурной и до человеческой идентичности, в конечном итоге.

Ключевые слова: цифровая трансформация, национально-государственная идентичность, государственная субъектность, цифровые права, этико-правовые аспекты цифровой реальности.

Введение

В пространстве современного мирового мега-социума усиливаются тенденции уплотнения и ускорения событийного ряда, тенденции перехода на новый технологический уровень, связанный с новыми коммуникационными технологиями (Интернет вещей, ИИ, новые нейросети на базе ИИ типа ChatGPT и т.д.), технологиями воздействия на живое человеческое сознание, тенденции десоверенизации государственных образований, проявления событий, носивших ранее имплицитный (скрытый) характер.

Весь комплекс сложных, многоуровневых изменений, происходящих в научном и общественном пространстве под воздействием новых инфокоммуникационных технологий, многие исследователи цивилизационного развития называют цифровой трансформацией, формирующей виртуальное пространство, новую цифровую реальность.

Наряду с объективными причинами указанного вектора современного цивилизационного развития имеется и так называемая глобальная повестка, глобализация-унификация, за которой стоят, как считают многие исследователи развития мирового мега-социума, крупнейшие ТНК, финансовые и банковские группы, желающие облегчить продвижение капиталов, ресурсов и услуг через границы национальных государств. Соответственно, в гомогенизации мирового культурного пространства через границы национальных государств заинтересован, в первую очередь, глобальный капитал. Следовательно, внимательнейшего анализа требуют научно-политические концепции, следствием реализации которых (осознанно или неосознанно) становится гомогенизация культурного пространства.

Гомогенизация осуществляется как посредством создания различных наднациональных центров принятия решений, так и направленными процессами эрозии института государства. Глобализация-унификация актуализирует проблемы всех типов идентичностей от уровня личности и до уровня национально-государственной идентичности, а, в конечном счете, и человеческой идентичности (учитывая современные коммуникационные технологии воздействия на живое человеческое сознание).

При этом основным гарантом защиты всех типов идентичности остается институт государства. В социокультурном измерении институт государства,

как известно, тесно взаимосвязан с феноменом нации, поэтому, говоря об идентичности на уровне государства, следует иметь в виду национально-государственную идентичность. В этом смысле можно говорить и о культурной идентичности. И именно поэтому против института государства направлена, в первую очередь, глобальная повестка, формируемая современными крупнейшими финансовыми и промышленными группами.

В то же время, как считают многие исследователи, состояние современного мирового цивилизационного развития (турбулентность, хаотизация) выдвигает требование создания собственного культурно-цивилизационного проекта национальными государствами в контексте дихотомии «субъект-объект» геополитического пространства. Соответственно, можно говорить и о дихотомии проблемы «глобальное-национальное».

Казахстан относится к государствам «транзитного типа», «третьей волны демократизации» (по С. Хантингтону [1]), «позднего старта» (по А. Гершенкрону [2]). По мнению некоторых политиков, относящихся к наиболее информированной части политического бомонда и экспертного сообщества, к 2050 году будут «государства развитые и неразвитые навсегда» (Г.Явлинский). Следовательно, ответ на вопрос о том, насколько нашей стране необходима цифровая трансформация культурно-цивилизационного пространства, очевиден и звучит так: необходима. Однако следует учитывать множественный амбивалентный эффект формирования новой цифровой реальности (разрывающей границы национальных государств), связанный с соотношением феноменов «глобальное» и «национальное», феноменом национально-государственной идентичности, человеческой идентичности и, соответственно, с этико-правовыми особенностями цифровой трансформации мирового мега-социума. Кроме того, для определения вектора, перспектив и эффективности цифровой трансформации в Казахстане необходимо учитывать особенности казахско-казахстанского архетипа, типа рациональности наряду с тем фактом, что все типы инициатив в странах, подобных нашей республике, исходят от властных элит.

Методология

Специфика методологии данного исследования определяется интегральной, междисциплинарной сущностью объекта исследования – феномена цифровой трансформации. Поэтому наряду с общенаучными, частнонаучными методами и методами междисциплинарного уровня в данном исследовании хороший эффект дают такие методы философской рефлексии (универсальные принципы и методы), как: единство исторического и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, системности, дополнительности, историзма, эмерджентности (и т.д.), а также метод философской компаративистики, позволяющий определить общее, как в научных, так и в философских концептах для по-

лучения ответа на вопрос об особенностях формирования вектора цифровой трансформации в конкретном государстве – Казахстане. Кроме того, в соответствии с современными тенденциями формирования так называемой интегральной философии и, соответственно, интегральных методов исследования, в данной работе использованы концепция волн демократизации С. Хантингтона [1], согласно которой нашу страну можно отнести к государствам «третьей волны демократизации», а также парадигма обществ «позднего старта» Александра Гершенкрона [2].

Такой интегральный подход к методологии исследования позволяет преодолеть, с одной стороны соблазны методологического нормативизма, с другой стороны, – соблазны «антиметодологической» идеологии постмодернизма.

Об общемировых и казахстанских особенностях феномена цифровой трансформации в контексте философского подхода

Сегодня существует большое количество терминов, связанных с феноменом цифровой трансформации. Актуализируются дискуссии о содержании этих терминов, понятий (с точки зрения науки, идет процесс определения предметной области феномена цифровой трансформации): оцифровка, цифровизация, цифровая трансформация разных феноменов культуры (экономики, науки и т.д. [3–10]), которая «происходит «здесь и сейчас», объективно опережая процесс научного познания» [11], цифровая трансформация человека. Речь идет о формировании человека вида Homo digitalis, идущего, так сказать, на смену Homo Economicus.

По мнению многих исследователей, цифровая трансформация представляет собой целый комплекс сложных, многоуровневых изменений в научном и общественном пространстве, связанных с использованием новых инфокоммуникационных технологий [11]. Некоторые серьезные исследователи в процессе изучения социально-экономических аспектов цифровой трансформации приходят к интересным выводам о том, что: «1) цифровая трансформация происходит в условиях постоянного сопротивления не только конкурентов и потребителей, но и со стороны самих участников процесса, что делает трудно предсказуемым конкретные результаты и формы такой трансформации; 2) успех цифровой трансформации зависит не от факта внедрения собственно цифровых технологий, а от успешной трансформации бизнес-моделей, механизмов взаимодействия и оперативного функционала предприятия...; 3) успешная цифровая трансформация не происходит естественным образом «снизу-вверх», а всегда должна быть управляема «сверху-вниз» [11, с.3-4]. Третий пункт представленных выше выводов представляет особый интерес в случае Казахстана, как государства транзитного типа, «третьей волны демократизации» (по С. Хантингтону), «позднего старта» (по А. Гершенкрону), в котором все типы инициатив исходят от властных элит. Так вот, если в соответствии с указан-

ным выше третьим пунктом, успешность цифровой трансформации зависит от управления «сверху-вниз», то в случае нашей страны транзитного типа этот феномен дает как преимущества, так и недостатки в процессе внедрения цифровой трансформации, поскольку успешное управление должно побуждать к эффективному взаимодействию. Для этого необходимо, чтобы успешное управление учитывало особенности архетипа, типа рациональности главного объекта трансформации – человека, человеческого капитала. А если не будет учитывать? В таком случае вектор авторитарности, вероятнее всего, не будет способствовать наибольшей эффективности цифровой трансформации.

Цифровая реальность, как уже отмечалось ранее, разрывает границы национальных государств и аннулирует их юрисдикцию. В пространстве юридических исследований активно обсуждается новый феномен объективной реальности – цифровые права как новое поколение прав человека и гражданина [12]. Как отмечают юристы, «многие страны законодательно закрепляют на уровне конституций и законов права человека в цифровую эпоху (Кипр, Эстония, Португалия, Германия, Франция, Черногория, Турция и многие другие государства) [13, с. 43]. Некоторые исследователи считают, что в ближайшем будущем могут появиться новые полноправные субъекты права, но наделенные искусственным интеллектом [14, 15]. Есть точка зрения, что право может быть заменено искусственным интеллектом на алгоритмы [16]. Естественно, что такой вектор цифровой трансформации актуализирует, в первую очередь, этико-правовые аспекты формирующейся цифровой реальности. С точки зрения философии права в таких условиях разница между должной нормативной реальностью и сущей правовой реальностью может нарастать наряду с ростом правового напряжения.

В контексте философии, речь идет о формировании новой социокультурной реальности (цифровой реальности), в которой изменится онтологический статус человека, его этико-онтологическое отношение к себе и окружающему миру. По мнению многих специалистов в области культурно-цивилизационного развития, человек в новой цифровой реальности может перейти от субъект-объектных отношений с окружающим миром в систему объект-объектных отношений.

По версии известного американского футуролога (одного из самых блестящих мыслителей нашего времени по версии журнала «Foreign Policy») Джамаиса Кашио, сегодня на смену SPOD – и VUCA – миру пришла новая реальность – BANI-мир – хрупкий, тревожный, нелинейный, непостижимый. «Нормальные периоды» в развитии науки (выражение известного методолога науки Томаса Куна [17]) становятся все короче в связи с бурным экспоненциальным ростом объемов информации и развитием технологий, воздействующих непосредственно на живое человеческое сознание (hi-hume-технологии и т.д.).

Сегодня мы являемся свидетелями и участниками конца очередного «нормального периода» в развитии науки и цифровой революции, формирования цифрового мира с его «цифровыми дивидендами», «цифровыми разрывами»

(неравный доступ к современным видам коммуникаций) и другими рисками и вызовами, включающими, в том числе, опасность утраты национально-государственной идентичности.

Как совершенно верно отмечал в своей публичной лекции «Навыки и компетенции в цифровом мире» в октябре 2022 года министр высшего образования и науки РК Саясат Нурбек, оказалось, что цифровизация наряду с современнейшими видами коммуникаций требует базового формального (выражение С.Нурбека) фундаментального образования, которое дает возможность широкого подхода к исследованию реальности [18]. В качестве примера была приведена практика крупной компании Starbucks по предоставлению возможности получения высшего образования работниками компании. А базовое фундаментальное образование основывается на фундаментальных научных исследованиях, создающих базовые научные смыслы, на которых должна строиться вся система образования. И здесь, конечно, роль академической науки очень важна, в особенности философии (отбрасывая дискуссии о научности или не научности философии как первой формы знания), которая дает возможность предельного охвата и глубины к исследованию реальности.

Как писали известные американские социологи Д. Несбитт и П. Эбурдин, на Западе идет «охота за философами» для осуществления сущностного анализа новейших научных данных [19]. Но, конечно же, и академической науке нужен облегченный доступ к новейшим научным информационным платформам, которые зачастую являются платными. Казахстану, как государству «третьей волны демократизации» (по Сэмюэлу Хантингтону), чтобы войти в 30-ку цифровых экономик мира в соответствии с Государственной программой цифровизации РК, надо развивать современные коммуникационные цифровые технологии со всеми их преимуществами и рисками, имея в виду, в первую очередь, риски утраты национально-государственной идентичности. Понятно, что цифровые технологии предполагают транскультурную открытость. Но нам, как государству, стремящемуся быть субъектом мирового цивилизационного развития, необходимо найти ту «золотую середину» между транскультурной открытостью и мышлением в категориях собственной культуры, которая не позволит взломать национальный культурный код. Думается, что поиски «золотой середины» никак не противоречат культуре инклюзивности как современному тренду общественного развития. Кстати, в контексте культуры инклюзивности президент FISP (Международная федерация философских обществ) Лука Скарантино в своем Послании участникам предстоящего XXV Всемирного философского конгресса в Риме (в августе 2024 года) говорит о том, что: «дух Рима призывает нас задуматься над национальными и политическими разногласиями, преодолеть культурные разграничения и отвести взгляд от своих собственных традиций» [20].

В контексте структурирования и методологии философского знания в пространстве новой цифровой реальности исследователи ведут речь о так

называемой цифровой философией, классификацию проектов которой предлагают осуществлять, например, на основе «выделения двух подходов: философско-цифрового, стремящегося осмыслить цифровизацию с позиций классических философских методологий (методов рефлексии — осмысления и критики цифровизации), и цифро-философского, стремящегося к расширению методологии с помощью цифровых инструментов и созданию новых, обусловленных цифровизацией, форм философствования» [21]. Основные формы такой философии: цифровая онтология, визиософия, цифровая философская антропология, философия цифровых медиа, киберскептицизм и т.д.

Почему важен философский подход к новой цифровой реальности? Потому что, в конечном итоге, речь идет о цифровой трансформации человеческой идентичности и изменении онтологического статуса человека в мире, а также об осуществлении неокOLONиальных планов, связанных с совершенно вероятными возможностями превращения населения мирового мега-социума в «служивую биомассу» с помощью новых технологий (конспирологические теории).

Некоторые исследователи пишут о «двойственной природе гибридности становящегося цифрового общества. Противоречивость гибридности обусловлена симбиозом реального и виртуального (цифрового) миров, которые сливаются в единую целостность...» и «расширении личной идентичности человека за счет цифровой или сетевой идентификации» [22].

Можно ли говорить сегодня о «расширении личной идентичности человека за счет цифровой или сетевой идентификации»? На наш взгляд, можно, но только в контексте трансценденции. Что касается содержания такого расширения, то можно согласиться с исследователями, считающими, что сегодня сетевая идентификация или сетевая идентичность формируется в соответствии с алгоритмами социальных сетей, которые «во многом соответствуют принципам идеологий либерализма и толерантности» [23]. А что это за принципы? Исследователи абсолютно верно, на наш взгляд, отмечают, что это идеологические матрицы, толкающие пользователей сетей в сторону «индивидуализма, гедонизма и безответственности» [23].

В дополнение к сказанному выше в соцсетях «система оценок», заменяется на «систему реакций», и «таким образом, самые крупные интернет-платформы сегодня идут именно по пути отмены нормы и, как следствие, хаотизации всего и вся» [23]. А «система реакций», по мнению некоторых исследователей, относится к категории так называемого лингвистического оружия, цель которого отделить пользователя от мыслительного процесса, от критического подхода в нем [24]. В этом и заключается идеология толерантности, лежащая (наряду с идеологией либерализма) в основе алгоритма современных социальных сетей.

Что касается Казахстана, казахской и казахстанской идентичности, то следует иметь в виду, что в основе ее (казахской и казахстанской идентичности) архетипа, рациональности лежат идеи коллективизма и общинности (у русских это артель, община, у казахов – аул). Следовательно, алгоритмы современной

сетевой идентичности в форме идеологических матриц либерализма и толерантности будут нести значительный отрицательный потенциал разрушения для казахской и казахстанской идентичности, в то время, когда требуется консолидация социума для решения сверхзадач модернизации нашего государства.

А кто сегодня является основным гарантом защиты всех типов идентичностей (от национально-государственной и до уровня личности)? – Институт государства, которое и является сегодня главной целью, объектом нападения глобалистов, осуществляющих планы по установлению «инклюзивного капитализма», так называемого «капитализма для всех». По словам политического обозревателя из Нидерландов Eva Vlaardingerbroek, «когда спрашивают, что представляет собой Запад, большинство людей повторяют какой-нибудь шаблонный рассказ о том, что мы перешли от нашего националистического варварства к либерально-демократическому обществу» [25]. Под прикрытием лозунгов о правах человека осуществляется новый неокOLONиальный проект для всего мира.

Кстати, в казахстанском новостном канале BestNews.kz от 14.04.2022 были опубликованы результаты опроса казахстанцев с помощью иностранных IT-гигантов на предмет значения цифровизации [26]. Так вот, согласно этому опросу, «30,7% респондентов считают, что цифровизация усиливает контроль государства за гражданами, ещё 16,7% думают, что она не производит никакого значимого эффекта» [26]. Следует отметить, что на Западе наблюдается определенный скептицизм в отношении деятельности опросных кампаний, даже таких крупных, известных кампаний, действующих на территории стран Запада, США и НАТО, как YouGov и TNS.

Как уже отмечалось ранее, одной из конституирующих особенностей новой социокультурной реальности является феномен глобализации-унификации, происходящий в пространстве перехода на новый уровень технологического развития посредством другого феномена - глобальной цифровизации как системы открытой информации, основанной на новых инфокоммуникациях и влияющей на все социокультурные процессы. Открытость этой системы предопределяет (является одной из основных причин) амбивалентный эффект процесса цифровизации современного социокультурного развития. Амбивалентный эффект состоит не только в перспективах улучшения качества человеческого капитала, но и в вызовах, рисках, опасностях процессов формирования цифровой парадигмы общественного развития как результирующей структуры, следствия конвергенции виртуальной и физической реальности.

Феномен глобализации-унификации, происходящий в пространстве глобальной цифровизации, актуализирует проблемы всех типов идентичностей, в особенности и, в первую очередь, проблемы национально-государственной идентичности, поскольку институт национального государства был и остается основным гарантом защиты всех типов идентичности от уровня личности до национально-культурной идентичности, а в конечном итоге, и человеческой идентичности.

Понятно, что в современном турбулентном мире государствам, желающим стать субъектами мирового геополитического пространства, необходимо учитывать мировые тренды развития, которым относится глобальная цифровизация. В нашей стране приняты все необходимые стратегические и программные документы по цифровизации общественного развития.

Состояние современного мирового цивилизационного развития (турбулентность, хаотизация) выдвигает требование создания собственного культурно-цивилизационного проекта национальными государствами в контексте дихотомии «субъект-объект» геополитического пространства. Соответственно, можно говорить и о дихотомии проблемы «глобальное-национальное».

Государствам «третьей волны демократизации» (по С.Хантингтону), государствам «позднего старта» (по А.Гершенкرون), к которым можно отнести постсоветские государства, включая нашу Республику Казахстан, отводится роль «резервуара природных ресурсов», «периферии».

Ответ на вопрос о рисках, вызовах и опасностях цифровизации всех сфер социокультурного развития возвращает нас к проблеме национально-государственной, культурной идентичности, институту государства, дихотомии «глобальное-национальное».

Ведь глобальная повестка предполагает (по замыслу ее скрытых авторов) стирание культурных различий, гомогенизацию культурного пространства, а вслед за этим – гомогенизацию человеческого сообщества до состояния управляемой биомассы.

Следовательно, в решении проблемы «глобальное-национальное», необходимо, принимая во внимание особенности дихотомии «глобальное-национальное», амбивалентный эффект цифровизации социокультурного развития, найти и исследовать, как уже отмечалось ранее, «золотую середину» между процессом мышления категориями национальной культуры и транскультурной открытостью так, чтобы не был взломан национальный культурный код.

В процессе решения этой жизненно-важной дихотомии, необходимо избежать одновременно опасностей агрессивно-вульгарной архаики под лозунгами сохранения национальной идентичности, с одной стороны, и имитационного императива, мифологизации собственного развития, с другой стороны.

Кроме того, исследуя проблему «глобальное-национальное», необходимо учитывать и особенности современной казахстанской идентичности, которую на сегодняшний день можно определить как интегральную, учитывая как особенности национальной идентичности, типа рациональности, архетипа, двух крупных культуuroобразующих этносов Казахстана – казахов и русских, – так и особенности менталитета «советского человека».

Так каков же ответ на вопрос о «золотой середине» между глобальным и национальным? Необходимо учитывать тот неоспоримый, на наш взгляд, факт, что сегодня вслед за взломом культурного кода, стиранием культурных различий, разрушением института государства (которые стремятся осуществить скрытые

создатели «инклюзивного капитализма»), неизбежно последует и разрушение человеческой идентичности. Отсюда следует (не 100-процентный, но весьма вероятный) вывод о том, что «национальное», институт национального государства, национально-культурная идентичность является основным препятствием на пути не просто гомогенизации культурного пространства, а к гомогенизации человеческого сообщества, трансформации человеческой идентичности в «служилую биомассу», призванную обслуживать узкую группу лиц.

С другой стороны, по мнению некоторых исследователей, решение выше обозначенного вопроса лежит в плоскости создания своего культурно-цивилизационного проекта. И такой проект, как известно, выдвинут в нашей стране – проект «Справедливый Казахстан», в котором красной нитью через все пункты проходит необходимость справедливости в решении всех вопросов общественного развития как социального заказа со стороны граждан.

При эффективном исполнении всех положений этого проекта (на основе этико-правовых решений) можно будет избежать вызовов, рисков, опасностей сохранения своей национально-культурной идентичности, своего культурного кода в условиях цифрового мира с его вызовами «амбивалентного эффекта».

Так, на основе Послания Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 года была утверждена Государственная Программа «Цифровой Казахстан» постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 [27]. Были определены цели Государственной Программы «Цифровой Казахстан»: «ускорение темпов развития экономики Республики Казахстан и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе» [27]. В качестве второго основного вектора развития для достижения указанных выше целей было определено: «Создание цифровой индустрии будущего – обеспечение долгосрочной устойчивости, запуск цифровой трансформации страны за счет повышения уровня развития человеческого капитала, построения институтов инновационного развития и, в целом, прогрессивного развития цифровой экосистемы»; «усилия по цифровизации приводят к созданию нового общества, где активно развивается человеческий капитал – знания и навыки будущего воспитываются с самых юных лет» (Государственная Программа «Цифровой Казахстан»).

Очень важным для развития страны является раздел 5.4 Государственной Программы «Цифровой Казахстан»: «Развитие человеческого капитала – направление преобразований, охватывающее создание так называемого креативного общества для обеспечения перехода к новым реалиям - экономике знаний».

А как насчет рисков, вызовов и опасностей цифровизации всех сфер социокультурного развития? Ответ на этот вопрос возвращает нас к проблеме

национально-государственной, культурной идентичности, институту государства, дихотомии «глобальное-национальное».

С одной стороны, понятно, что современные государства, желающие быть субъектами мирового цивилизационного процесса, должны, как уже отмечалось ранее, учитывать мировые тренды общественного развития.

С другой стороны, существует план запуска (и он уже начал осуществляться) неокOLONиального проекта «инкLюзивный капитализм», в замыслы скрытых авторов которого, входит стирание культурных различий (для облегченного продвижения товаров, капиталов, услуг) и эрозия (с последующей ликвидацией) института национального государства как основного гаранта защиты всех типов идентичностей, включая, в конечном счете, человеческую идентичность.

Как же, принимая во внимание особенности дихотомии «глобальное-национальное», амбивалентный эффект цифровизации социокультурного развития, найти ту «золотую середину» (так, чтобы не был взломан национальный культурный код) между процессом мышления категориями национальной культуры и транскультурной открытостью? Как решить эту жизненно-важную дихотомию, избежав одновременно опасностей агрессивно-вульгарной архаики под лозунгами сохранения национальной идентичности, с одной стороны, и имитационного императива, мифологизации собственного развития, с другой стороны?

Многие известные исследователи отмечают имитационный императив в векторе развития посткоммунистических стран. Так, в «Предисловии» книги двух очень известных исследователей современности Ивана Крастева и Стивена Холмса «The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy – «Свет, обманувший надежды. Почему Запад проигрывает борьбу за демократию» говорится о «модернизации через имитацию и интеграции через ассимиляцию» (раздел «Слова и необходимость») [28, с.8]. И далее следует очень важный вывод: ««Займствование технических средств не влияет на идентичность, в то время как имитация нравственных целей проникает глубже и может привести к радикальным процессам трансформации, в чем-то сродни процессу «обращения в веру» (раздел «Потуги на имитацию») [28, с.8].

Некоторые исследователи отмечают и нарастание тенденций мифотворчества в современной казахской историографии. Например, известный казахстанский публицист Женис Байхожа (Дарменов) говорит о том, что «Создание исторических мифов стало общенациональным увлечением. Но даже если все это и было на самом деле, какое отношение имеем к нему мы, современные казахи? А главное – достойны ли мы столь славного прошлого?» [29].

Звучат в наш адрес обвинения в мифотворчестве и со стороны некоторых западных исследователей. Так, итальянский исследователь Дарио Читати в своем монографическом исследовании «La passione dell'Eurasia. Storia e civiltà in Lev Gumilev» – «Страсти по Евразии. История и цивилизация в творчестве Льва Гумилева», уделяя значительное внимание и современному евразийскому дискурсу, обвиняет Казахстан в попытке сделать переоценку

культурной роли кочевых народов в контексте идейного наследия Льва Гумилева в качестве «вдохновляющего мифа» [30, р. 383].

На наш взгляд, есть необходимость такой переоценки, но не основе неких «вдохновляющих мифов». Тем более, что серьезные исследования Льва Гумилева сложно отнести к «вдохновляющим мифам». Учитывая существующие, не совсем объективные, на наш взгляд, подходы к месту, роли истории и культуры нашей страны в мировом культурном, цивилизационном пространстве, мы обязаны «спокойно и объективно понять нашу роль в глобальной истории, опираясь на строгие научные факты» (Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи) для того, чтобы остаться субъектом (как страна) в современном глобализирующемся мире. То есть, указанная выше переоценка имеет для народа Казахстана смысложизненный характер.

С другой стороны, необходимо отметить и наличие уничижительного отношения к кочевой культуре со стороны некоторых известных исследователей. Так, скажем, А. Бенсон пишет о номадах следующее: «...Характерным для кочевников является то, что они захватывают территорию, но не привязываются к ней, она не становится для них родиной. Они собиратели, а не творцы». [31, с. 215]. А Ф. Бродель писал, имея в виду номадов, что «...в целом же речь идет об исключительном случае – случае паразитизма ...» [32, с. 112].

Что касается вопроса «золотой середины» между «глобальным и национальным», то для Казахстана ответ лежит, как уже отмечалось выше, в плоскости выдвинутого высшей политической властью культурно-цивилизационного проекта «Справедливый Казахстан», в котором красной нитью через все пункты проходит необходимость справедливости в решении всех вопросов общественного развития как социального заказа со стороны граждан. .

При эффективном исполнении всех положений этого проекта (на основе этико-правовых решений) можно будет избежать вызовов, рисков, опасностей сохранения своей национально-культурной идентичности, своего культурного кода в условиях цифрового мира с его вызовами «амбивалентного эффекта».

Таким образом, проблемы места национально-государственной идентичности, культурной идентичности в цифровом мире являются как главной глобальной повесткой, так и главной национальной повесткой, поскольку национально-государственная, культурная идентичность является, в конечном счете, основным препятствием на пути к неприемлемой, с точки зрения положительных перспектив в развитии человеческого сообщества, «гомогенизации человеческой идентичности».

Заключение

Одной из конституирующих особенностей новой социокультурной реальности является феномен глобализации-унификации, происходящий в пространстве перехода на новый уровень технологического развития посредством

другого феномена - глобальной цифровой трансформации, цифровизации как системы открытой информации, основанной на новых инфокоммуникациях и влияющей на все социокультурные процессы. Открытость этой системы предопределяет (является одной из основных причин) амбивалентного эффекта процесса цифровизации современного социокультурного развития. Амбивалентный эффект состоит не только в перспективах улучшения качества человеческого капитала, но и в вызовах, рисках, опасностях процессов формирования цифровой парадигмы общественного развития как результирующей структуры, следствия конвергенции виртуальной и физической реальности.

Феномен глобализации-унификации, происходящий в пространстве глобальной цифровой трансформации, актуализирует проблемы всех типов идентичностей, в особенности и, в первую очередь, проблемы национально-государственной идентичности, поскольку институт национального государства был и остается основным гарантом защиты всех типов идентичности от уровня личности до национально-культурной идентичности, а в конечном итоге, и человеческой идентичности.

Понятно, что в современном турбулентном мире государствам, желающим стать субъектами мирового геополитического пространства, необходимо учитывать мировые тренды развития, которым относится глобальная цифровая трансформация. В нашей стране приняты все необходимые стратегические и программные документы по цифровой трансформации, цифровизации общественного развития.

Состояние современного мирового цивилизационного развития (турбулентность, хаотизация) выдвигает требование создания собственного культурно-цивилизационного проекта национальными государствами в контексте дихотомии «субъект-объект» геополитического пространства. Соответственно, можно говорить и о дихотомии проблемы «глобальное-национальное».

Необходимо учитывать и то, что государствам «третьей волны демократизации» (по С. Хантингтону) [1], государствам «позднего старта» (по А. Гершенкрону) [2], к которым можно отнести постсоветские государства, включая нашу Республику Казахстан, отводится роль «резервуара природных ресурсов», «периферии» [33].

Ответ на вопрос о рисках, вызовах и опасностях цифровой трансформации всех сфер социокультурного развития возвращает нас к проблеме национально-государственной, культурной идентичности, институту государства, дихотомии «глобальное-национальное».

Ведь глобальная повестка предполагает (по замыслу ее скрытых авторов) стирание культурных различий, гомогенизацию культурного пространства, а вслед за этим – гомогенизацию человеческого сообщества до состояния управляемой биомассы.

Следовательно, в решении проблемы «глобальное-национальное», необходимо, принимая во внимание особенности дихотомии «глобальное-нацио-

нальное», амбивалентный эффект цифровой трансформации социокультурного развития, найти и исследовать «золотую середину» между процессом мышления категориями национальной культуры и транскультурной открытостью так, чтобы не был взломан национальный культурный код. При этом необходимо учитывать особенности архетипа, типа рациональности казахско-казахстанской идентичности, в основе которых лежат, в первую очередь, идеи коллективизма, общинности. Одновременно следует иметь в виду тот факт, что в государствах «третьей волны демократизации» (по С. Хантингтону), «позднего старта» (по А. Гершенкرون), к которым относится, на наш взгляд, Казахстан, все типы инициатив исходят от властных элит, что: с одной стороны, облегчает, но, с другой стороны, усложняет задачу определения наиболее эффективного вектора и перспектив цифровой трансформации в Казахстане.

В процессе решения этой жизненно-важной дихотомии, необходимо избежать одновременно опасностей агрессивно-вульгарной архаики под лозунгами сохранения национальной идентичности, с одной стороны, и имитационного императива, мифологизации собственного развития, с другой стороны.

Кроме того, исследуя проблему «глобальное-национальное», необходимо учитывать и особенности современной казахстанской идентичности, которую на сегодняшний день можно определить как интегральную, учитывая как особенности национальной идентичности, типа рациональности, архетипа, двух крупных культуuroобразующих этносов Казахстана – казахов и русских, – так и особенности менталитета «советского человека».

Вариантом решения выше обозначенного вопроса о «золотой середине» между «глобальным» и «национальным» в Казахстане стал выдвинутый высшей политической властью нашей страны проект «Справедливый Казахстан», в котором предполагается решение всех вопросов общественного развития сквозь призму справедливости как социального заказа со стороны граждан.

При эффективном исполнении всех положений этого проекта (на основе этико-правовых решений) можно будет избежать вызовов, рисков, опасностей сохранения своей национально-культурной идентичности, своего культурного кода в условиях цифрового мира с его вызовами «амбивалентного эффекта».

Список литературы

- 1 Хантингтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
- 2 Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе / научн. ред. А. А. Белых. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 536 с.
- 3 Siter A. Digital transformation trends to watch in 2019 and beyond // Information Age. 2019. 3 January.
- 4 Алферов П.А., Масленников С.А. Пять сценариев цифровой трансформации // Harvard Business Review. 2019. 11 марта.
- 5 Westerman G., Bonnet D., McAfee A. The Nine Elements of Digital Transformation. Reprint № W29546. Cambridge, MA: MIT Sloan Management Review, 2014.

- 6 Fitzgerald M., Kruschwitz N., Bonnet D., Welch M. Embracing Digital Technology: A New Strategic Imperative. Cambridge, MA: MIT Sloan Management Review, 2013.
- 7 Housewright R., Schonfeld R.C. Ithaca's 2006 studies of key stakeholders in the digital transformation in higher education. Ithaca, NY: ИТНАКА, 2008. – 34 p.
- 8 IT Leadership in Transition – The Impact of Digitalization on Finnish Organizations / Eds. J. Collin, K. Hiekkänen, J.J. Korhonen, H. Marco, T. Itälä, M. Helenius. Department of Computer Science. Helsinki, Finland: Aalto University, 2015. – 121 p.
- 9 Vogelsang M. Digitalization in Open Economies. Theory and Policy Implications. Heidelberg: Physica-Verlag HD (Springer), 2010. – 270 p.
- 10 Digital Business Ecosystems / Eds. F. Nachira, A. Nicolai, P. Dini, M. Le Louarn, L.R. Leon. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 20 p.
- 11 Попова С.М. К вопросу о понятии цифровой трансформации науки // Тренды и управление. 2019. №4. – С.1-16. DOI: 10.7256/2454-0730.2019.4.31941 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31941. Дата обращения: 23.02.2024, 14:23.
- 12 Тимошенко А.А., Тимченко А.В. Цифровизация в понимании философии, права, политологии и экономики: междисциплинарный подход // Российский журнал правовых исследований «Теория права», т.7. – 2020. – №2. – с. 35-44.
- 13 Талапина Э.В. Права человека в интернете // Журнал российского права. – 2019. – № 2(266). – С. 41–54.
- 14 Solaiman, S.M. Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy // Artificial Intelligence and Law. 2017. Vol. 25, iss. 2. P. 155–179.
- 15 Гаджиев Г.А. Является ли робот-агент лицом? (Поиск правовых форм для регулирования цифровой экономики) // Журнал российского права. – 2018. – № 1(253). – С. 15–30.
- 16 Дремлюга Р.И., Кошель А.С. Искусственный интеллект как социальный регулятор: за и против // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. Т. 20. – 2018. – №3. – С. 55–68.
- 17 Кун Т.С. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
- 18 Нурбек Саясат. Навыки и компетенции в эпоху цифровой трансформации. Публичная лекция министра науки и высшего образования 14 октября 2022, 14:00. <https://egi.edu.kz/ru/lektsiya-ministra-nauki-i-vysshego-obrazovaniya-rk-sayasat-nurbek-navyki-i-kompetentsii-v-epohu-tsifrovoj-transformatsii/>. Дата обращения: 25.02.2024, 14:56.
- 19 Несбитт Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: Год 2000. Десять новых направлений на 90-е годы / Пер. с англ. – М.: «Республика», 1992. – 415 с.
- 20 Luca Maria Scarantino. Welcome message from the President of FISP. <https://wcprome2024.com/>. Дата обращения: 26.02.2024, 12:47.
- 21 Пресс-служба СФУ, 19 октября 2023. Ученые СФУ рассказали, что такое цифровая философия. <https://news.sfu-kras.ru/node/28171>. Дата обращения: 11.02.2024, 22:13.
- 22 Василенко Л.А., Мещерякова Н.Н. Гибридность цифрового общества: инновационная реальность или утопия? / Философия науки и техники Philosophy of Science and Technology/ Т. 28 №1 (2023). <https://pst.iphras.ru/article/view/8862>. Дата обращения: 11.02.2024, 22:01.
- 23 Идеология либерализма и толерантности в алгоритмах соцсетей. <https://dzen.ru/a/Zc2rxY1fwFNpYcWу>. Дата обращения: 25.02.2024, 14:47.
- 24 «Реакции вместо «оценок». Как отучают думать. Проект «Думайте». <https://whatisgood.ru/internet/algorithms/reaktsii-vmesto-otsenok/>. Дата обращения: 25.02.2024, 17:56.
- 25 Давайте посмотрим, как отреагировали простые американцы и европейцы на интервью Владимира Путина политобозревателю Такеру Карлсону. Dzen.ru. Дата обращения: 11.02.2024, 22:24.

26 Казахстанцы высказались о цифровизации с помощью иностранных IT-гигантов – опрос. / BestNews.kz от 14.04.2022, 14:13. <https://bestnews.kz/>. (Дата обращения: 11.02.2024, 19:23).

27 Digital Kazakhstan [Электронный ресурс]. <https://digitalkz.kz/>. (Дата обращения: 06.08.2022, 17:08).

28 Симулякры демократии. Отрывок из книги политологов Ивана Крастева и Стивена Холмса // Огонек. – 2020. – №27 от 13.07. – С.8. – <https://www.kommersant.ru/doc/4389355>. Дата обращения: 05.10.2020, 18:52.

29 Байхожа Женис. Нам, казахам, не хватает самоиронии и критического отношения к себе // QMonitor, 05.2020. 19:35. <https://qmonitor.kz/society/1519>. (Дата обращения: 13.05.2022, 19:35).

30 Citati D. La passione dell'Eurasia. Storia e civiltà in Lev Gumilev. – Milano: Mimesis, 2015. 446 p.

31 Бенсон А. Фактор сионизма. Влияние евреев на историю XX столетия. – М.: «Русский вестник», 2001. – 286 с.

32 Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное // Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. / Перевод Л.Е. Куббеля. Вступит. статья и ред. Ф.Н. Афанасьев. Т.1 Структуры повседневности – М.: Издательство: Весь мир, 2007 г. – 592 с.

33 Томас П.М. Барнетт. Новая карта Пентагона. Война и мир в XXI веке. – Нью-Йорк: Путнэмз Санз, 2004. – 435 с.

Transliteration

1 Hangtington S. Tret'ya volna: demokratizaciya v konce XX veka [Third Wave: Democratization at the end of the Twentieth Century]. – М.: ROSSPEN, 2003. – 368 s.

2 Gershenkron A. Ekonomicheskaya otstalost' v istoricheskoy perspektive [Economic Backwardness in Historical Perspective] / nauchn. red. A.A. Belyh. – М.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2015. – 536 s.

3 Siter A. Digital transformation trends to watch in 2019 and beyond // Information Age. 2019. 3 January.

4 Alferov P.A., Maslennikov S.A. Pyat' scenarijev cifrovoj transformacii [Five Digital Transformation Scenarios] // Harvard Business Review. 2019. 11 marta.

5 Westerman G., Bonnet D., McAfee A. The Nine Elements of Digital Transformation. Reprint № W29546. Cambridge, MA: MIT Sloan Management Review, 2014.

6 Fitzgerald M., Kruschwitz N., Bonnet D., Welch M. Embracing Digital Technology: A New Strategic Imperative. Cambridge, MA: MIT Sloan Management Review, 2013.

7 Housewright R., Schonfeld R.C. Ithaca's 2006 studies of key stakeholders in the digital transformation in higher education. Ithaka, NY: ITHAKA, 2008. – 34 p.

8 IT Leadership in Transition – The Impact of Digitalization on Finnish Organizations / Eds. J. Collin, K. Hiekkänen, J.J. Korhonen, H. Marco, T. Itälä, M. Helenius. Department of Computer Science. Helsinki, Finland: Aalto University, 2015. – 121 p.

9 Vogelsang M. Digitalization in Open Economies. Theory and Policy Implications. Heidelberg: Physica-Verlag HD (Springer), 2010. – 270 p.

10 Digital Business Ecosystems / Eds. F. Nachira, A. Nicolai, P. Dini, M. Le Louarn, L.R. Leon. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 20 p.

11 Popova S.M. K voprosu o ponyatii cifrovoj transformacii nauki [On the Issue of the Concept of Digital Transformation of Science] // Trendy i upravlenie. 2019. №4. – S.1-16. DOI: 10.7256/2454-0730.2019.4.31941 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31941. Дата obrashcheniya: 23.02.2024, 14:23.

12 Timoshenko A.A., Timchenko A.V. Cifrovizaciya v ponimanii filosofii, prava, politologii i ekonomiki: mezhdisciplinarnyj podhod [Digitalization in the Understanding of Philosophy, Law, Political Science and Economics: an Interdisciplinary Approach] // Rossijskij zhurnal pravovyh issledovanij «Teoriya prava», t.7. – 2020. – №2. – s. 35–44.

13 Talapina E.V. Prava cheloveka v internete [Human Rights on the Internet] // ZHurnal rossijskogo prava. – 2019. – № 2(266). – S. 41–54.

14 Solaiman, S.M. Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy // Artificial Intelligence and Law. 2017. Vol. 25, iss. 2. P. 155–179.

15 Gadzhiev G.A. YAvlyaetsya li robot-agent licom? (Poisk pravovyh form dlya regulirovaniya cifrovoj ekonomiki) [Is a Robot Agent a Person? (Search for Legal Forms to Regulate the Digital Economy)] // Zhurnal rossijskogo prava. – 2018. – № 1(253). – S. 15–30.

16 Dremlyuga R.I., Koshel' A.S. Iskusstvennyj intellekt kak social'nyj reguljator: za i protiv [Artificial Intelligence as a Social Regulator: Pros and Cons] // Aziatsko-Tihookeanskij region: ekonomika, politika, pravo. T. 20. – 2018. – №3. – S. 55–68.

17 Kun T.S. Struktura nauchnyh revolyucij [Structure of Scientific revolutions]. – M.: Progress, 1977. – 300 s.

18 Nurbek Sayasat. Navyki i kompetencii v epohu cifrovoj transformacii [Skills and Competencies in the era of Digital Transformation]. Publichnaya lekciya ministra nauki i vysshego obrazovaniya 14 oktyabrya 2022, 14:00. <https://egi.edu.kz/ru/lektsiya-ministra-nauki-i-vysshego-obrazovaniya-rk-sayasat-nurbek-navyki-i-kompetentsii-v-epohu-tsifrovoj-transformatsii/>. Data obrashcheniya: 25.02.2024, 14:56.

19 Nesbitt D., Eburdin P. CHto nas zhdet v 90-e gody. Megatendencii: God 2000. Desyat' novyh napravlenij na 90-e gody [What awaits us in the 90s. Megatrends: Year 2000. Ten New Directions for the 90s] / Per. s angl. – M.: «Respublika», 1992. – 415 s.

20 Luca Maria Scarantino. Welcome message from the President of FISP. <https://wcprome2024.com/>. Data obrashcheniya: 26.02.2024, 12:47.

21 Press-sluzhba SFU, 19 oktyabrya 2023. Uchenye SFU rasskazali, chto takoe cifrovaya filosofiya [Siberian Federal University Scientists tell us what Digital Philosophy is]. <https://news.sfu-kras.ru/node/28171>. Data obrashcheniya: 11.02.2024, 22:13.

22 Vasilenko L.A., Meshcheryakova N.N. Gibridnost' cifrovogo obshchestva: innovacionnaya real'nost' ili utopiya? [Hybridity of Digital Society: Innovative Reality or Utopia?] / Filosofiya nauki i tekhniki Philosophy of Science and Technology/ T. 28 №1 (2023). <https://pst.iphras.ru/article/view/8862>. Data obrashcheniya: 11.02.2024, 22:01.

23 Ideologiya liberalizma i tolerantnosti v algoritmah socsetej [The Ideology of Liberalism and Tolerance in Social Network Algorithms]. <https://dzen.ru/a/Zc2rxY1fwFNpYcWy>. Data obrashcheniya: 25.02.2024, 14:47.

24 «Reakcii vmesto «ocenok». Kak otuchayut dumat'. Proekt «Dumajte» [«Reactions Instead of «Assessments.» How they Stop Thinking. Project “Think”]. <https://whatisgood.ru/internet/algorithms/reaktsii-vmesto-otsenok/>. Data obrashcheniya: 25.02.2024, 17:56.

25 Davajte posmotrim, kak otreagirovali prostye amerikancy i evropejcy na interv'yuu Vladimira Putina politiovozrevatelyu Takeru Karlsonu [Let's see How Ordinary Americans and Europeans Reacted to Vladimir Putin's Interview with Political Commentator Tucker Carlson]. Dzen.ru. Data obrashcheniya: 11.02.2024, 22:24.

26 Kazhstancy vyskazalis' o cifrovizacii s pomoshch'yu inostrannyh IT-gigantov – opros [Kazakhstanis Spoke About Digitalization With the Help of Foreign IT giants – Survey]. / BestNews.kz ot 14.04.2022, 14:13. <https://bestnews.kz/>. (Data obrashcheniya: 11.02.2024, 19:23).

27 Digital Kazakhstan [Elektronnyj resurs]. <https://digital.kz/>. (Data obrashcheniya: 06.08.2022, 17:08).

28 Simulyakry demokratii [Simulacra of democracy]. Otryvok iz knigi politologov Ivana Krasteva i Stivena Holmsa // Ogonek. – 2020. – №27 ot 13.07. – S.8. – <https://www.kommersant.ru/doc/4389355>. (Data obrashcheniya: 05.10.2020, 18:52).

29 Bajhozha Zhenis. Nam, kazaham, ne hvataet samoironii i kriticheskogo otnosheniya k sebe [We, Kazakhs, Lack Self-Irony and Critical Attitude Towards Ourselves] // QMonitor, 05.2020. 19:35. <https://qmonitor.kz/society/1519>. (Data obrashcheniya:13.05.2022, 19:35).

30 Citati D. La passione dell'Eurasia. Storia e civiltà in Lev Gumilev. – Milano: Mimesis, 2015. 446 p.

31 Benson A. Faktor sionizma. Vliyanie evreev na istoriyu XX stoletiya [The Zionism Factor. The Influence of Jews on the History of the 20th Century]. – M.: «Russkij vestnik», 2001. – 286 s.

32 Brodel' F. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe [Structures of Everyday Life: Possible and Impossible] // Material'naya civilizaciya, ekonomika i kapitalizm XV-XVIII vv. / Perevod L.E. Kubbelya. Vstupit. stat'ya i red. F.N. Afanas'ev. T.1 Struktury povsednevnosti – M.: Izdatel'stvo: Ves' mir, 2007 g. – 592 s.

33 Tomas P.M. Barnett. Novaya karta Pentagona [New Map of the Pentagon. War and Peace in the XXIst Century]. Vojna i mir v XXI veke. – N'yu-Jork: Putnemz Sanz, 2004. – 435 s.

Сартаева Р.С.

Әлемнің және Қазақстанның мега-әлеуметінің цифрлық трансформациясы мәселесі: «жаһандық» пен «ұлттық», этикалық-құқықтық аспектілер

Аңдатпа. Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі әлемдік мега-әлеуметтің өркениеттік дамуының конституционалдық ерекшелігі - ұлттық мемлекеттердің шекараларды бұзатын, «жаһандық-ұлттық» дихотомиясы мәселесін өзектендіретін әлемдік мега-әлеуметтік трансформация феномені, сондай-ақ қалыптасып келе жатқан цифрлық шындықтың этикалық-құқықтық ерекшеліктері. Жаңа әлеуметтік-мәдени шындық адамның онтологиялық мәртебесін, оның өзіне және әлемге этика-онтологиялық қатынасын өзгертеді.

Бұл зерттеудің мақсаты мен жаңалығы автордың Қазақстандағы цифрлық трансформацияның векторы мен болашағын анықтау үшін еліміздің мәдени және өркениеттік дамуының бірқатар ерекшеліктерін ескеру қажет деп санайды. Біріншіден: зерттеу қоғамдастығында Қазақстан әдетте транзиттік тип деп аталатын мемлекет ретінде жіктеледі, «демократиландырудың үшінші толқыны» (С. Хантингтон бойынша [1]), «кеш басталған» (А.Гершенкрон бойынша [2]), ондағы бастамалардың барлық түрлері билік элитасынан туындайды. Екіншіден: цифрлық трансформация – батыс өркениетінің феномені, бұл біздің еліміздің дамуындағы табиғи қадам (эндогендік) емес (атап айтқанда қазіргі таңда), сондықтан біздің қоғам цифрлық ортаны өзі қалыптастырмайды, керісінше, цифрлық орта біздің қоғамның осы ортаға бейімделуі және өзгеруін мәжбүрлеп отыр. Үшіншіден: қазіргі қазақ ұлттық-мемлекеттік бңрегейлігі өзінің мазмұны жағынан біртұтас, яғни мемлекет құраушы және мәдениетін құраушы қазақ этносының, кеңес халқы мен мәдениетті құрайтын екінші үлкен этнос – орыстар, орыстілділермәдениетінің архетипінің, рационалдық типінің ерекшеліктерімен айқындалады. Төртіншіден: Қазақстан Республикасындағы цифрлық трансформацияның векторы мен келешегін зерттеудің жалпы міндеті – трансмәдени ашықтықтың артықшылықтары мен ұлттық мәдени кодты бұзудың жоғары ықтималдылығыжәнемемлекеттің субъективтілігін жоғалту сияқты кемшіліктерінің «алтын ортасын» анықтау. Сонымен қатар, мемлекет институты ұлттық-мемлекеттік, мәдени және сайып келгенде, адами бірегейлікке дейінгі

сәйкестіктердің барлық түрлерін қорғаудың негізгі кепілі болып қала беретінін ескеру қажет.

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, ұлттық-мемлекеттік бірегейлік, мемлекеттік субъективтілік, цифрлық құқықтар, цифрлық шындықтың этикалық және құқықтық аспектілері.

Sartayeva R.

On the Issue of Digital Transformation of the World and Kazakhstan Mega-Society: “Global” and «National,” Ethical and legal Aspects

Abstract. The relevance of this study lies in the fact that the constitutive feature of the civilizational development of the modern world mega-society is the phenomenon of the digital transformation of the world mega-society, which breaks the borders of national states and updates the problems of global-national dichotomy, as well as the ethical and legal features of the emerging digital reality. The new sociocultural reality changes the ontological status of a person, his ethical and ontological attitude towards himself and the world.

The purpose and novelty of this study is that the author believes: to determine the vector and prospects for digital transformation in Kazakhstan, it is necessary to take into account a number of features of the cultural and civilizational development of our country. First: in the research environment, it is customary to classify Kazakhstan as a state of the so-called transit type, to the states of the “third wave of democratization” (according to S. Huntington [1]), “late start” (according to A. Gershenkron [2]), in which all types of initiatives come from the powerful elites. Second: digital transformation is a phenomenon of Western civilization, which is not a natural (endogenous)” step in the development of our country (at least today), therefore, our society does not form the digital environment itself, but on the contrary, the digital environment forces our society to adapt to this environment. Third: the modern Kazakh national-state identity is integral in its content, that is, it is determined by the peculiarities of the archetype, such as the rationality of the state-forming and culture-forming Kazakh ethnic group, the Soviet person and the second largest culture-forming ethnic group - Russian, Russian-speaking. Fourth: the general task of exploring the vector and prospects for digital transformation in the Republic of Kazakhstan is to determine the “golden mean” between the advantages of transcultural openness, the disadvantages of the high probability of hacking the national cultural code and the risk of losing state subjectivity, since digital transformation breaks the borders of nation states. In addition, it must be taken into account that the institution of the state remains the main guarantor of the protection of all types of identities from national-state, cultural and to human identity, ultimately.

Key words: digital transformation, national-state identity, state subjectivity, digital rights, ethical and legal aspects of digital reality.

ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САНА МЕН ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

¹*Абдуразакова Гаухар Абдикаримовна,*

²*Мусабеева Гавхар Курманбековна,*

³*Божбанбаев Бауыржан Муратбекович*

¹*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

²*М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз, Қазақстан)*

³*Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
(Алматы, Қазақстан)*

¹*gauhar_abdikarimovna@mail.ru, ²mgm_7@mail.ru,
³bbozhbanbaev@mail.ru*

¹*Abdurazakova Gaukhar, ²Mussabekova Gavkhar, ³Bozhbanbaev Bauyuzhan*

¹*Kazakh National Women's Teacher Training University
(Almaty, Kazakhstan)*

²*M. Kh. Dulaty Taraz Regional University
(Taraz, Kazakhstan)*

³*T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
(Almaty, Kazakhstan)*

¹*gauhar_abdikarimovna@mail.ru, ²mgm_7@mail.ru,
³bbozhbanbaev@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада ұлттық сана қоғамдық сананың маңызды құрамдас бөлігі ретінде айшықтауға, ұлттық сананың құрылымын әлеуметтік-мәдени орта, әлеуметтік-мәдени болмысты түсіну және өзгерту механизмі ретінде анықтау және сипаттауға, жаһандану үдерістерінің салдарының ұлттық санаға өзіндік әсері тұрғысынан мәдени-философиялық талдауға, жаһандану өзгерістері жағдайында қалыптасатын ұлттық сананың өзіндік сипаттамаларын және оның жеке ұлттық-өтпелі құрамдас бөлігін зерделеуге, қоғамдық қауіпсіздік жүйесіндегі ұлттық сананың орны мен рөлін зерттеуге, ұлттық бірегейлікті іздеу арқылы ұлттық сананың мәдени-философиялық мәнін зерделеуге назар аударылады. Сонымен қатар, зерттеудің мақсаты жаһандану үдерісіне байланысты ұлттық сананың және ұлттық бірегейліктің маңызды өзгерістерін анықтау және талдау болып табылады. Ұлттық сана мен ұлттық бірегейлік ұғымдарының қазіргі заманғы мәдени-философиялық түсіндірмелерінің негізгі аспектілері талданылады.

Кілт сөздер: ұлттық сана, жаһандану, интерпретация, ұлттық бірегейлік, ұлттық модернизация.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану – ұзақ мерзімді модернизация үдерісінің кеңейтілген түрі ғана емес, сонымен бірге әлемдік дамуға әсер ететін кең және күрделі құбылыс [1, 82 б]. Жаһандануға әлем бөліктерінің өзара тәуелділігінің үнемі артуы және экономикадан, технологиядан, демографиядан бастап, күнделікті өмірдің жаңа жүйелерін құруы, барлық салалардағы құрылымдық және жүйелік өзгерістердің динамикасы сыңайлы белгілер тән. Жаһанданудың ұлттық сана мен ұлттық бірегейлікке қатынасы қашанда маңызды мәселе болып қала бермек. Жаһандану жанама түрде жаңа жаһандық мәдениетті тудыра отырып, ұлттық сана мен ұлттық бірегейлікке қауіп төндіреді. Жаһандану үдерістеріне байланысты ұлттық сананың маңызды өзгерістерін анықтау, ұлттық сана мен ұлттық бірегейліктің байланысын талдау зерттеуімізге арқау болып табылады. Мақалада «ұлттық сана» және «ұлттық бірегейлік» ұғымдарының қазіргі заманғы мәдени-философиялық түсіндірмелерінің негізгі аспектілері талданды.

Ұлттық сана – халықтың өзін этникалық қауымдастық ретінде тануы. Ұлттық сана пайда бола отырып, ұлттың өмір сүруі мен дамуының маңызды шарты болады, ол негізінен этникалық сананы қалыптастыру механизмі ретінде қарастырылатын ұлттық бірегейлендіруге негізделген.

Зерттеушілер ұлттық бірегейлендірудің маңыздылығын атап өтіп, оны ұлттың маңызды белгілерінің бірі ретінде белгілейді. Ұлттық бірегейлендіруден басқа, ұлттық сана құрылымына ұлттық өзін-өзі бағалау кіреді. Ұлттық бірегейлік ұлт немесе азаматтық ұғымдарымен бірдей болмаса да, олар оған қатты әсер ететін факторлар болатыны хақ. Ұлттық бірегейлік өзіндік ерекшелік, сабақтастық, тұрақтылық, этникалық және ұлттық ерекшелігін анықтау және ұлттық сана ұғымдарымен байланысты сапалы сенімділікпен сипатталады. Оның мәні жеке тұлғаның шекарасынан шығып, мәдени жүйенің өзіндік ерекшелігіне әсер етеді. Ұлттық бірегейлік пен ұлттық сана – белгілі бір этносқа немесе ұлтқа жататындығына байланысты адамның жеке басының құрамдас бөліктерінің бірі. Ұлттық бірегейлік табиғи қасиет емес. Ол белгілі бір адамдар тобымен мәдениеттің, тарихтың, тілдің ортақтығы туралы алынған хабардарлықтан, мәдени ортадан туындайды. Бұған белгілі бір мемлекетке тиесілі болу сезімі, оның мемлекеттік болмысына, ұлттық санаға деген адалдығы қосылуы мүмкін.

Зерттеу әдіснамасы

Мәселенің ғылыми даму дәрежесіне назар аударсақ, тақырыптың зерттелу дәрежесін анықтай отырып, осы мәселенің шеңберіне енгізілген негізгі үдерістер мен құбылыстарды теориялық тұрғыдан түсінуге арналған жұмыстарды анықтауға және талдауға мүмкіндік туды. Жұмыстың

әдіснамалық негізі жүйелілік, тарихилық және логикалық бірлік принциптері, абстрактіліден нақтыға көтерілудің диалектикалық әдісі болып табылады.

Негізгі тәсіл ретінде феноменологиялық және интерпретациялық әдіс қолданылды. Құрылымдық-функционалдық, жүйелік тәсілдер, тарихи-генетикалық және мәдениетаралық талдау әртүрлі дәрежеде қолданылды. Формальды-логикалық жалпы ғылыми әдістер кеңінен қолданылды: талдау, синтез, индукция, дедукция, абстракция және т. б.

Жаһандану үдерісінде ұлттық сана мен ұлттық бірегейлік мәселесін мәдени-философиялық интеграциялық зерттеу

Ұлттық сананы зерттеу мәселесі «этно» және «бірегейлік» ұғымдарымен тығыз байланысты. Ұлттық сананы зерттеу қажеттілікпен қатар жаһандық саясат, постиндустриалды экономика, постмодерндік мәдениет және халықаралық құқық тудыратын әсерлерді анықтауға мүмкіндік жасайды. Жаһандану үдерісінде ұлттық сананың өзіндік ерекшелігін нақтылау маңызды мәселе болып табылады: ұлттық сана кем дегенде үш деңгейге бөлінеді – жеке, топтық және жалпыұлттық сана, оның ішінде ұжымдық, бұқаралық және т.б. Ұлттық сана қоғамдық сананың мәдени және идеологиялық өзегі болып табылады [2, 22 б]. Жаһандану – қазіргі әлем арасындағы қатынастардың барлық салаларына әсер етеді. Қазіргі адамзат дамуындағы жаһандану – әлемнің тұтастығын, өзара байланысын, өзара тәуелділігі мен интеграциясын қалыптастыратын әлемдік үрдіс [3, 38 б]. Жаһандану үдерісі тікелей емес, бірақ жанама түрде жаңа жаһандық мәдениетті тудырады, ең алдымен этникалық және ұлттық мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде көрінетін ұлттық дамуға «қауіп төндіреді» [4, 15 б]. Ұлттық бірегейлік ұлттық сананың өзара тығыз байланысты. Жаһандану үдерісіндегі ұлттық бірегейлік мәселесін түсіну ұлттық сананың тақырыптық өрісін және оның мәдени-философиялық негізін кеңейтеді. Жаһандану жағдайындағы ұлттық бірегейлікті зерттеу әртүрлі, бірақ сонымен бірге бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірімен қиылысатын ғылыми дискурстардан қалыптасады. Бірегейлік философиялық категория, әлеуметтік білім категориясы, психологиялық категория, пәнаралық білім категориясы ретінде қарастырылады [5, 7 б]. Осылайша, бірегейлік термині пәнаралық сипатқа ие болады. Ұлттық бірегейлік – күрделі көп өлшемді, көп қырлы құбылыс, оның зерттеуі әлеуметтік, әлеуметтік-философиялық, психологиялық, мәдениеттанулық, нақты этникалық аспектілерді қамтиды [6, 112 б]. «Бірегейлік» терминінің мағынасының кеңеюі осы тұжырымдамамен көрсетілген әлеуметтік шындықтың қозғалысқа келуімен байланысты [7, 141 б]. Бірегейлік және бірегейлендіру мәселелері ХХ ғасырдың ортасынан бастап өзекті болды. Ұлттық бірегейліктің мазмұнын, функцияларын, нысандары мен көріністерін нақтылауға байланысты мәселелерді теориялық әзірлеу қоғамдық өмірдің ең күрделі саласы болып табылатын ұлттық

қатынастар мен сананы зерттеудің ғылыми құралдарын құру жөніндегі міндеттер кешеніне жатады. Ұлттық бірегейлік көп деңгейлі және күрделі болуы мүмкін. Жеке мемлекеттілігі жоқ шағын халықтар үшін аймақтық этномәдени бірегейлікті саяси ұлт пен мемлекетке байланысты біріктіретін ұлттық бірегейліктің болуы сирек емес. Дамудың белгілі бір кезеңдерінде бір этномәдени топ шеңберінде бірнеше ұлттық бірегейлік жобалары бәсекеге түсе алады.

С. Хантингтон «Бірегейлік – жеке тұлғаның немесе топтың өзін-өзі тануы деп есептейді. Оның пікірінше, бірегейлік тұлғаны басқалардан ерекшелендіретін белгілі бір қасиеттерге ие өзін-өзі бірегейлендірудің нәтижесін білдіреді» [8, 142 б.]. Осылайша, бірегейлік адамның мінез-құлқын анықтайды. Егер біреу өзін ғалым деп санаса, онда ол соған сәйкес өзін ұстайды.

Бірегейлендірудің психоаналитикалық түсіндірмесін З. Фрейд берді, ол бірегейлік – екі қарама-қарсы принципті – бірегейлік пен өзгергіштікті қамтитын қарама-қайшы құбылыс. Бірегейлендіру үдерісі жеке тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз ететін механизм ретінде ұсынылады және жеке тұлғаның басқа субъектіге немесе шындық объектісіне ұқсастығын көрсетуі ретінде түсіндіріледі [9, 108 б.].

Ғылыми айналымға бірегейлік ұғымының енгізілуіне Э. Эриксонның «Бірегейлік: жастық және дағдарыс» атты еңбегінің септігі мол болды [10, 208 б.]. Ол адамның психикалық өмірінің тұтастығын және оның әлеуметтік-мәдени әлеммен органикалық байланысын көрсетеді. Э. Эриксон бірегейлікті «жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі мен тарихи тұқым қуалаушылық сезімі» деп анықтады. Эриксонның пікірінше, бірегейлік екі деңгейде көрінеді. Бірінші деңгей, өзіндік бірегейлік, өзін бірегей деп қабылдауды және уақыт пен кеңістікте өмір сүрудің үздіксіздігін түсінуді білдіреді. Екінші деңгей, әлеуметтік бірегейлік, өзіндік бірегейліктің сабақтастығы ретінде қабылдауды қамтиды. Бірегейліктің әр деңгейінде екі қарама-қайшылық бар: позитивті – адамның әлеуметтік ортасы тұрғысынан қандай болуы керек, ал теріс – адам қандай болмауы керек. Прогрессивті даму үшін позитивті бірегейлік негативтен басым болуы керек. Э. Эриксон сонымен қатар механизм ретінде бірегейлендірудің шектеулі мәні бар екенін айтады. Бірегейлікті қалыптастыру, сайып келгенде, бірегейлендіру қажеттілігі аяқталған жерден басталады. Айта кету керек, Э. Эриксонға дейін Дж. Г. Мид, «мен» екі кезеңі арасындағы эмпирикалық байланысты анықтауға тырысқан [11, 123 б.]. Дж. Г. Мид әлеуметтік бірегейлендіру қағидаттарына қатысты: Бірегейлік субъектісі әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы көрінеді. Субъектіге объектке айналғаннан кейін ғана қол жеткізуге болады. Оның негізгі болжамдарын Ю. Хабермас дамытады. Ол бірегейлік түрлерінің өзара әрекеттесуі әмбебап мағынаға ие деп санайды [12, 290 б.]. Ю. Хабермас жазғандай, тұлғаның бірегейлігі өзін-өзі бірегейлендіруі

арқылы қалыптасады. Тұлғаның бірегейлігі өзін басқалардан ажыратуды осы басқалар мойындауы керек. Бірегейліктің мағыналы тұжырымдамасын әйгілі ағылшын әлеуметтанушысы А. Гидденс әзірледі. Гидденс теориясының маңызды ұстанымы – жеке тұлғаның ерекшелігі деп есептеді. Гидденс шынайы бірегейлікті жеке тұлғаның шынайы ойлау әрекеттерін, сезімдерін, тілектерін, жасыра алатын жалған бірегейлік алмастыра алатынына назар аударады. Шынайы бірегейліктен қалған кеңістік бос болып көрінеді. Бірақ бұл бос кеңестікті жеке тұлға әртүрлі контексттерде қабылдайтын «жалған бірегейліктер» толтыра алмайды, өйткені олар басқалардың реакциясынан туындағандай жеке тұлғаның ішкі сенімдеріне сәйкес келеді. Бірегейлік сонымен қатар уақыт пен кеңістіктегі үздіксіздікті болжайды [13, 98 б.]. Гидденс «Модернизм және өзіндік бірегейлік» атты жұмысында бірегейлік пен өзіндік бірегейлік қазіргі мәдениеттің құбылысы ретінде көрсетеді. Гидденстің пікірінше, бірегейлік күнделікті өмірдің рефлексивті белсенділігінде құрылады және сақталады. Әлеуметтік бірегейлік әрқашан топтық немесе ұжымдық қауымдастық тұрғысынан түсіндіріледі. Әлеуметтік теория бойынша жеке тұлға бір уақытта бірнеше бірегейлікке ие, өйткені ол әртүрлі әлеуметтік-мәдени кеңістіктерде өзара әрекеттеседі.

Л.Б. Шнейдер бірегейліктің заманауи зерттеулерін талдай отырып, «бірегейлік» ұғымының үш негізгі мазмұнын анықтайды: тұлғаның бірегейлігі оның интегративті қасиеті ретінде; адамның топқа, жынысқа, этносқа, текке немесе басқа санаттарға сәйкестік дәрежесі; жеке тұлғаның өзіндік, шынайылығы [14, 124 б.]. Басқаша айтқанда, сәйкестікті белгілейтін жағдайлар салыстырмалы және көбінесе тұлғаның психологиялық үздіксіздігі мен тұтастығын қамтамасыз ететін тұрақты қатынастардың немесе байланыстардың болуын болжайды.

П. Бергер мен Т. Лукманның еңбектерінде бірегейлік тұтастыққа қарсы тұрады. П. Бергер мен Т. Лукман бірегейлікті субъективті шындықтың негізгі элементі, жеке тұлға мен қоғамның диалектикалық өзара әрекеттесуінен туындайтын ерекше құбылыс ретінде қарастырады. П. Бергер мен Т. Лукманның пікірінше, адам мен оның әлеуметтік-мәдени әлемі бір-бірімен өзара әрекеттеседі. Адам айналасындағы әлемді жасайды, содан кейін күнделікті тәжірибені қайталау арқылы, оны объективтендіреді, содан кейін объективті әлеуметтік әлем ішкі күйге енеді, яғни әлеуметтену процесінде ол адамның санасына аударылады. Осылайша, адам өзінің табиғатын қалыптастырады, қоғамның қатысуымен өзін жасайды, әлеуметтену арқылы өзіндік сананы қалыптастырады. Әр адамның шындық туралы өзіндік түсінігі бар, ол белгілі бір дәрежеде басқа адамдардың сол шындықты түсінуінен ерекшеленеді. Жеке адам қоршаған шындық туралы білімді басқа адамдармен қарым-қатынас жасау немесе басқалар өмір сүретін әлемді «басқадан қабылдау» нәтижесінде қалыптастырады. Осылайша, адам біртіндеп берілген шындыққа сәйкес келетін берейлікті жасайды. Адамды

қалыптастырған бірегейлік, яғни ол үйренген нормалар мен құндылықтар объективті әлемде бар нормалар мен құндылықтарға сәйкес келуі керек. Басқаша айтқанда, субъективті шындық объективті шындыққа сәйкес келуі керек. Ол үшін қоғамның барлық дерлік мүшелері, әсіресе жеке адам күнделікті өмірде кездесетін маңызды адамдар онымен үйренген нормалар мен құндылықтарды бөлісуі керек, яғни оның субъективті шындығын растау. Осылайша, ұлттық бірегейлік ұлттық сананың қалыптасуына өзіндік ықпал етіп отырады. Бірегейлікті жеке тұлғаны қоршаған барлық әлеуметтік орта растауы керек. Басқаша айтқанда, белгілі бір белгілердің қалыптасуы, мысалы, білім беру, кәсіптік немесе гендерлік бірегейлік, осы қасиеттердің мәртебесін қоғамның барлық мүшелері мойындаған кезде ғана болуы мүмкін. Жеке тұлғаның қалыптасуы қоғамда бар әлеуметтік құрылымның әсерінен болатындықтан, оны сақтауға тырысу керек. Осылайша, П. Бергер және Т. Лукман егер бірегейлік жаһандану үдерістерінің әсерінен пайда болса, онда ол сол жаһандану үдерістерінің әсерінен өзгеруі мүмкін екенін көрсетті. Екінші жағынан, бірегейлік қолданыстағы мәдени құрылым арқылы оны өзгерте отырып, қоғамда өзіне тән мәдени құндылықтар мен көзқарастарды нығайта алады және сол арқылы мәдени үдерістерге әсер етеді.

Э. Гофман бірегейліктің үш түрін анықтады: әлеуметтік, өзіндік, жеке. Гофман адамның өзі туралы ақпаратқа әлеуметтік ортаға әсері мәселесі ретінде «саяси бірегейлік» ұғымын енгізеді. Эриксонның негізгі сенім туралы идеяларын дамыта отырып, Э. Гофман мұндай әдістердің мақсаты коммуникация желісінде өзін қорғау, сыни жағдайларды игеруге көмектесу болып қала береді деп санайды. Алайда, Эриксоннан айырмашылығы, ол «негізгі сенім» сыни жағдайларды шешуге қалай көмектесетінін және оның пікірінше, кеңістік пен уақытты игеру қабілеті адамның негізгі қабілетін құрайды [16, 142 б.]. Э. Гофман бірегейлікті жіктей отырып, саяси бірегейлендіруді бөліп көрсетті.

Постмодерндік философия бірегейліктің жаңа классикалық емес түсіндірмелерін берді. Ж. Дерриданың деконструкциясы, Ж. Делез дәстүрлі дихотомияларды қайта қарауға ықпал етті. Соңғы онжылдықтарда сәйкестендіру мәселесіне төрт негізгі көзқарас байқалды. Біріншісін С. Холл «мәдени бірегейлік мәселесі және субъектінің орталықсыздандырылуы» кітабында сипаттаған [17, 4 б.]. Автор бұрын қатаң құрылымдарға (сыныптар, этностар, жыныстар), ал қазір жылжымалы құрылымдарға байланысты болған бірегейлік дағдарысы туралы айтады. Екінші тәсілдің авторы – Э. Гидденс – берілген және саналы бірегейлікті көрсетеді. Ол бірегейлік барған сайын рефлексиялық процеске айналатынын атап өтті. Қазіргі қоғамда бірегейлік үнемі өзгеріп отыратындығын атап өтіп, постмодернизмге тән жеке тұлғаны рәсімдеуді қарастырады. Үшінші бағыттың өкілі С. Лэш біз рефлексивті модерн дәуірінде өмір сүріп жатқанымыз туралы жазады, ол детрадицияланумен сипатталады, адам өзі қоғамдағы өз орнын түсіне

бастағанда, көптеген жеке тұлғалардың арасында өзін-өзі анықтай бастайды. Жаһандану дәуіріндегі бірегейлік мәселелері туралы «Болашаққа ұмтылған жаңа сәйкестік, индустриалды дәуірді сипаттаған азаматтық қоғамның бұрынғы бірегейлігінен емес, бүгінгі қарсылық бірегейлігінің дамуынан туындайды» [18, 126 б.]. Кастельстің пікірінше, болашаққа ұмтылатын бірегейлікке қарсылық бірегейлігінен ауыса алатын және осылайша жаһандық капитал мен ақпарат ағындарының мүдделеріне қарсылық құндылықтарын сақтай отырып, тұтастай алғанда қоғамның өзгеруіне ықпал ететін негізгі қауымдастық топтарын негізге алады. Кастельстің пікірінше, діни, ұлттық және аумақтық қауымдастықтар ұлттық бірегейдікті қалыптастыратын негіз деп есептейді. 3. Бауман бірегейлікті жеке тұлғаның мәні даралану және оның қалыптасуы үшін жеке жауапкершілік деп қарастырады. Даралау процесі жаһанданудың күшеюімен пайда болды, бұл жеке адам мен қоғам арасындағы шекаралардың бұлыңғырлануына әкелді, «аяқталмаған бірегейлік» пайда болды, ол қазіргі адам үшін өзінің өмірлік жобасын құрудың тұрақты тандауына айналды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз ұлттық бірегейлікті үнемі өзара әрекеттесетін бейнелер мен мағыналар процесімен сипатталатын құрылым ретінде түсінеміз.

Ә.Н. Нысанбаев қоғамда полиэтностық және көпконфессионалдылық, сондай-ақ жасына және этникалық тегіне байланысты бірегейліктер тән дей келе, қазақстандық қоғамның тағы бір ерекшелігі, оның мүшелерінің бірегейлігі мен өзгергіштігі деп қорытындылайды [19, 36 б.]. Бұл діни немесе кенірек айтқанда, дүниетанымдық идеялар саласында айқын көрінеді, демек, ұлттық бірегейлік пен ұлттық сана өзара тығыз байланысты. Қазақстандағы бірегейлендіру үдерістерінің ерекшелігі мен сипаты, оларға тән көп өлшемділік, көп бағытты, динамизм қоғамдық даму моделін тандау кезінде салмақты саяси шешімдер мен жауапкершілікті талап етеді. Қазақстандық қоғамның этносаралық және конфессияаралық шоғырлануын, оның тұрақты өмір сүруін қамтамасыз ете алатын осындай модельдердің бірі – алуан түрліліктегі бірлік ретінде белгіленуі мүмкін. Осыған сәйкес, қазіргі қазақтар үшін этникалық бірегейлік айқындалған бірегейлік ретінде сипаттауға болады.

Р. Кадыржанов өзінің «Қазақстанның этномәдени символизмі және ұлттық бірегейлігі» атты еңбегі атты еңбегінде ұлттық бірегейлік, этникалық бірегейлік ұғымын қарастырады. Ұлт адамзат қауымдастығы ретінде жалпы ұлттық бірегейлікті бөлісетін адамдардан тұрады [20, 35 б.]. Сонымен бірге ұлттық бірегейлік – ұлтты құрайтын жеке тұлғалардың өзіндік санасы. Ұлттық бірегейлік жеке адамның өз ұлтымен және мемлекетімен байланысының күшті эмоционалды зарядын көтереді. Қазақ ұлттық патриоттары үшін тарихқа жүгінудің басты мақсаты оны қазақтандыру болып табылады, оның мәні ұлттық тарих тілмен қатар қазақ болмысының басты символы болып табылатынын көрсету болып табылады. Қазақ

ұлттық бірегейлігінің нышаны ретінде ұлттандыру мәселесіне ерекше назар аударады. Мемлекеттің Қазақстан тарихымен қарым-қатынасының негізінде қазақ тарихының жетекші рөлін атқара отырып, ел тарихын оның барлық халықтарының тарихы ретінде ұсынуға бағытталған қазақ рәміздері мен Қазақстанның басқа этностарының рәміздерінің балансы ретінде қазақстандық бірегейлік пен этномәдени рәміздер жатырдеп есептейді. Сондай-ақ, қазіргі қоғамның қалыптасуы мен дамуындағы қарастырылып отырған бірегейлік формаларының маңыздылығы бағаланады. Ол ұлттық бірегейлікті жеке тұлғаның өз ұлтына және ұлттық саяси жүйесіне қатысты қатынастарын көрсететін мәдени норма деп анықтайды.

Адамның ұлтқа жататындығын сезінуі ғана емес, сонымен бірге оның негізгі сипаттамаларын құндылық ретінде қабылдау да маңызды. Бұл ұлттық бірегейлікті мақсатты түрде жобалауға, түзетуге кең мүмкіндіктер береді. Кейбір жағдайларда ұлттық және этникалық бірегейліктер бір-бірінің орнына қолданылады, бұл бізге этникалық бірегейлік бойынша теориялық әзірлемелерге жүгінуге құқық береді. Этникалық бірегейлік- біріншіден, әлеуметтік-мәдени практика үдерісінде пайда болатын және қайта құрылатын құбылыс; екіншіден, оның қалыптасуы мен дамуында олардың символдық көрінісін табатын мәдениет басым рөл атқарады.

Ұлттық бірегейлік мәселесі даму перспективаларының көптігі, әртүрліліктің артуы және реттіліктің болмауы, құндылықтар мен қатынастар жүйелерін қайта құру жағдайында өзекті болады. Жеке тұлғаны, қоғамды, ұлтты қарастыруға болатын әрбір субъект өзінің, өзінің даму жолының, құндылықтарының, мұраттары мен мақсаттарының болуы керек екенін түсінеді. Өзін-өзі әлеуметтік субъект ретінде танудың қалай жүретінін теориялық тұрғыдан білдіру маңызды, содан кейін «тұлға», «бірегейлендіру», «бірегейлік», «ұлттық құндылықтар» ұғымдары қазіргі заманның негізгі проблемаларына айналатыны белгілі болады. Бірегейлік, ең алдымен, дәстүрлі құндылықтарды сақтау және сақтау және мәдени әртүрлілікті тануға және толық қабылдауға байланысты әр түрлі мәдениеттер арасында диалог құру үшін қажет. Ұлттық бірегейлік ұғымы екі қарама-қарсы процестердің хабардарлығын көрсетеді: бір жағынан, топтық іс-қимыл тәртібі дараланады, ал екінші жағынан, ұжымдық мақұлданған мінез-құлық ережелері сақталады. К. Хюбнердің пікірінше, «ұлттың бірегейлік – өзінің әдеттегі іс-әрекеттерінде, сөйлеуінде, ойлауында, сезімдері мен тілектерінде – ішінара саналы түрде, ішінара бейсаналық түрде-белгілі бір уақытта осы ұлтқа жататын субъектілерді басқаратын көптеген тарихи реттеуші жүйелермен анықталған ретінде ұсынылуы мүмкін». Оларға құндылықтар, әдет-ғұрыптар, мәдениет, тіл, саяси идеялар мен мақсаттар, сонымен қатар белгілі бір географияға, белгілі бір климатқа деген көзқарас, материалдық заттармен жұмыс: қолөнер, технологиялық, коммерциялық және сол сияқтылар, егер ол белгілі бір, өзгермейтін «стильде» көрсетілді. М.С. Шайкемелев ұлттық

бірегейліктің негізін ұлт қалыптастырады деп есептей келе, ұлтты этноұлт ретінде және саяси қауымдастықтың немесе отандастықтың бір түрі ретінде түсіну тәсілдері бірегейліктің бастауы деп тұжырымдайды [21, 187 б.]. Қазіргі ұлттың тұрақты өмір сүруінің шарты бірегейліктің оңтайлы иерархиясын құру және сақтау.

Қауымдастықтың сыртқы рәміздері (аумақ, экономика, тарих) ұлттың болмысының ішкі, экзистенциалды мағынасын толық ашпайды. Бұл тек ұлт өмірінің объективті жақтары. Олар хабардар болуы керек, құндылық көзқарастарының, қарым-қатынастарының негізі, ұлттық өзін-өзі танудың көрінісі мен онымен бірге жүретін сезімдердің, тәжірибелердің, дәстүрлердің негізі болуы керек. Ұлттық сананың мұндай толық көрінісі болмаса, қауымдастық тарихи процестің белсенді субъектісі бола алмайды. Сондықтан ұлттың анықтамасында оның объективті негіздерін ғана емес, сонымен бірге бұл негіздердің ұлттық санада қандай көрініс тапқанын да атап өту қажет. Сана, құндылық бағдарлары мен дәстүрлері арқылы ұлттық тұлға объективті негіздер арқылы емес, нақты түрде көрінеді. Әр адам өзінің жеке басын, туыстығын білетіндіктен ғана ұлттық, яғни өзін ұлттық тұтастықпен бірегейлендіреді. Ұлттық бірегейлендіру, осылайша, ұлттық сананың маңызды элементі болып табылады. Бірегейлендіру әлеуетін барынша іске асыруды мінез-құлықтың сәтті моделін құруға мүмкіндік беретін стратегия ретінде қарастыруға болады. Ішкі және сыртқы, бейімделу мен қорғаудың арақатынасын анықтай отырып, сәйкестілік ақыр соңында өзін қоршаған әлемнен ажыратуға, өзін басқалардан ажыратуға, өзін және оған қатысы жоқ нәрсені бөлуге және сол арқылы әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Ұлттық бірегейлік – ұлттың болмысының сапасы.

Жаһандану үдерісіндегі ұлттық сананың эксклюзивті компоненті

Ұлт, қызметтің маңызды субъектілерінің бірі бола отырып, этнос сияқты жоғары деңгейдегі субстрат негізімен тығыз байланысты ұзақ тарихи кезеңде қалыптасады [22, 49 б.]. Әлеуметтік ұжым ретінде олар көптеген параметрлер бойынша бір-бірімен ұштасады және этнос іс жүзінде ұлтты қалыптастыратын және дамытатын негіз, өйткені ұлттық сана негізгі этникалық механизмдерді синтездейді. Этнос қалыптасу кезінде кеңістіктік тұрғыдан байланысты адамдар тобы [23, 79 б.]. Тұтастай алғанда, көптеген жағдайларда «ұлт» және «этнос» анықтамаларының өзара алмастырылуының болуын атап өткен жөн, бұл ұғымдардың мағыналық жақындығымен түсіндіріледі. Соңғы онжылдықтарда әлемде болып жатқан түбегейлі әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістер әртүрлі елдердің, халықтардың, мәдениеттердің өзара байланыстары мен өзара тәуелділіктерінің кеңеюіне әкелді. Өзгерістер қоғамдық өмірдің барлық дерлік формаларын қамтиды және мәдени-

философиялық, әлеуметтік-ғылыми білімде екіұшты, кейде қарама-қайшы бағалар алады. Жаһандану үдерісінде мәдени көптүрлілік пен ұлттық бірегейлікке бүгінде қауіп төніп тұр. Демек, халықтардың табиғи қатынасы – өзін, бірегейлігін қорғау. Өзінің рухани бірегейлігін сақтай алатын мәдени тұтастықтар жаһандану ағымында адаспауға, оның нормаларын өзінің әлеуметтік жүйесінде бейімдеуге мүмкіндік алады.

Ұлттық сана үшін ұлттың өзіндік өмір салты тек өзіндік ерекшелік ретінде ғана емес, сонымен қатар басқа мәдениеттерге қатысты артықшылық ретінде де қабылданады. Жаһандану идеологы М. Уотерстің пікірінше, жаһандану әлемінің негізінде аумақтық шекараларға, елдер арасындағы саяси және экономикалық қатынастарға, ұлттық мүдделерге және т. б. тәуелсіз жаңа шындық қалыптасады [24, 38 б.]. Жаһандану үдерістерімен сипатталатын жаңа жағдайларда ел халқы ұлттық бірлікке мұқтаж. Қазіргі жағдайда жаңа бірегейлікті анықтау ұлттық сана мен ұлттық бірінгейлік интеграциясының шекараларын іздеу міндетін қояды.

Ұлттық сананы мәдени-философиялық зерттеудің өзектілігі ұлттық бірегейлік туралы тұтас идеяны әзірлеу қажеттілігінен тұрады. Ұлтты жаһандану үдерісіне қатысатын белгілі бір тұтастық ретінде түсіну ұлттық сананы анықтау, ұлттық өзін-өзі тану мәселелерін мәдени-философиялық тұрғыдан қарау қазіргі әлемдегі қоғамның орналасу ерекшеліктерін нақтылайды. Шындығында, ұлт – қазіргі заманғы құбылыс, оны зерттеушілердің көпшілігі келіседі.

Қорытынды

Жаһандану біртұтас әлемдік даму үрдісі ретінде біртұтас экономиканың, қаржы жүйесінің, саяси-құқықтық саланың, сондай-ақ көпмәдениетті әлемнің қалыптасу процестерінің жиынтығы болып табылатыны көрсетілген. Көптеген зерттеушілерге және осы саладағы жұмыстарға қарамастан, пікірлердің бірлігін анықтау қиын жаһандану әлі де дамып келе жатқан шындық, көп қабатты және полиаспект, өзгерістерге ашық. Әлемнің, оның экономикалық және саяси құрылымының, мәдениеті мен негізгі институттарының өзгеруінің салдары адамдардың ұжымдық санасының өзгеруі, құндылықтарды қайта қарау болып табылады, бұл өз кезегінде жаңа дүниетаным мен жаңа мақсаттар қоюға әкеледі. Қорытынды баға бере отырып, бүгінде әлемдік тәртіп негіздерінің өзгеру уақыты, жаңа әлемге сапалы секіріс, белгісіздік дәуірі, «ақпараттық шатасу», бифуркация нүктесі, бұл кезде дамудың одан әрі барысын алдын-ала болжау мүмкін емес. Валлерштейн айтқандай, әлемнің жаңа жағдайы «ішкі жағынан анықталмайды, сондықтан адамның араласуы мен шығармашылығына ашық». Өзін-өзі ұйымдастыру теориясын ескере отырып, қазіргі уақытта әлемдік жүйе тұрақсыз, әртүрлі сипаттағы әсерлерге, соның ішінде этноәлеуметтік әсерлерге ұшырайды.

Жүргізілген талдау нәтижесінде этнос пен этностық жаһандық процестердің ажырамас элементтері болып табылатындығы көрсетілді, олардың мәні әлеуметтік-тарихи, дегенмен, бүгінде этникалық экономикалық, саяси-құқықтық және көпмәдени сипатқа ие болады. Этносты зерттеу шеңберінде жаһандық контексте жеке тұлға мен ұжымдардың нормалары мен мінез-құлық реакцияларының қайнар көзі болып табылатын өзінің «менін» өмір бойы біртұтас, ажырамас сезімі туралы түсінік қарастырылып, нақтыланды. Жаһандану қоғамның мультикультурализмін тудырады, азаматтық пен ұлттық бірегейліктің бұрынғы маңыздылығын өзгертеді, сондықтан тарихи тұрақты және жаһандық өзгерістер дәуірінде жеке адамға қажетті тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін этникалық сәйкестік алдыңғы қатарға шығады. Ұлттық мемлекетке жаһанданудың сын-тегеуріндерінің бірі мемлекет аумағындағы әртүрлі сәйкестіктер мен этникалық әртүрлі қауымдастықтардың, диаспоралардың күрделі әлеуметтік нысандарының өсуі болып табылады деген қорытындыға келді. Біртұтас тұрақты ұлттық мемлекет шеңберінде бір аумақта тарихи тұрғыдан қалыптасқан әр түрлі этностардың қатар өмір сүруі маңызды емес.

Жұмыс барысында алынған нәтижелер тәуелсіздік пен жаңалыққа ие, этносты әлеуметтік құбылыс ретінде жан-жақты зерттеуге, оның шешуші рөлі мен маңыздылығын анықтауға, қазіргі жаһандық қоғамның салаларына талдау жасауға және жаһандану процестерімен байланысты проблемалардың алдын алуға және шешуге ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Саяси саладағы объективті интеграциялық процестерге қарамастан, мемлекет әлі де күшті әмбебап саяси институт және әлемдік саяси-экономикалық жүйенің негізі болып қала береді. Осылайша, қорытындылай келе, жаһандану динамикалық құбылыс екенін және жаңа жаһандану әлеміндегі адам жатақханасының барлық салаларын үйлестіру үшін мемлекетке нақты және ықтимал сын-қатерлерді ескере отырып, элиталардың жағдайды реттеу жөніндегі саналы, мақсатты бірлескен іс-әрекетінің, сондай-ақ оны қарау үшін әртүрлі салалардағы талдаушылардың зияткерлік жұмысының тағы бір онжылдығы қажет болатынын атап өткен жөн және барабар шешімдерді әзірлеу.

Әдебиеттер

1 Словарь терминов межкультурной коммуникации / И.Н. Жукова, М.Г. Лебедько, З.Г. Прошина, Н.Г. Юзефович; под ред. М.Г. Лебедько и З.Г. Прошиной. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 632 с

2 Бабаков В.Г. Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура. – М.: РАН, 1996. – С. 22.

3 Омарбекова Г.Ә. Тіл және жаһандану: Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: «Fastprint» баспасы, 2019. – 160 б.

4 Бергер П. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация. / Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона; Пер. с англ. В.В. Сапова под ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс 2004. - С. 8-24.

- 5 Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 3-16.
- 6 Абдулагипов Р.Г. Природа и парадоксы национального «Я». – М.: Мысль, 1995. – 224 с.
- 7 Галкина А.Е. Роль сопоставительного метода в формировании национально культурной идентичности // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2010. – № 3. – С. 140-144.
- 8 Huntington S.P. Who are We? The challengers to America's national identity identity – New Delhi: Penguin books India, 2004. – XVIII. – 428 p.
- 9 Развитие личности: Понятие идентификации в теории З. Фрейда. N. 2 /2011. – С. 106–115.
- 10 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ. – М., 1996; Идентичность / Общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Прогресс, Б. г. (1996). – С. 340.
- 11 Mead G.H. Genesis of Self and Social Control // International Journal of Ethics. 1925. – 437 p.
- 12 Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности: философские и политические статьи / Ю. Хабермас. – Донецк: Донбасс, 1999. – 415 с.
- 13 Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Реф. Е. Ф. Якимовой // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник / Под ред. Ю.А. Кимелева. Серия «Социология». – М., 1995. – С. 95-113.
- 14 Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: Монография. – М.: МОРУ, 2001. – 272 с.
- 15 Осипова Е.Д. Трансформация социальных практик: концепция П. Бергера и Т. Лукмана в условиях кризисного общества. Вестник РУДН, серия Социология. – 2015. – Т. 15. – № 2. – С. 69-79.
- 16 Kardorff E. von. Goffmans Stigma-Identitätskonzept – neu gelesen // Theatralisierung der Gesellschaft / Hrsg. von H. Willems. – Wiesbaden: VS, 2009. – Bd. 1: Soziologische Theorie und Zeitdiagnose. – S. 137–161.
- 17 Hall, S. Who Needs Identity? / Hall S. // Questions of Cultural Identity. Ed. by Stuart Hall and Paul du Gay. – London: Sage, 1996. – 1–17. p.
- 18 Lash S. Critique of Information. – London, Thousand Oaks: Sage Publications, 2002. – 260 p.
- 19 Нысанбаев А.Н. Национальная идея как фактор консолидации полиэтничного казахстанского общества в эпоху глобализации // Этнопанорама. – 2004. №1. – С. 33-39.
- 20 Кадыржанов Р.К. Этнокультурная символика и национальная идентичность Казахстана / под общ. ред. З. К. Шаукенова. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
- 21 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества. Монография [Изд. 2-е. Перераб и доп.]. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. – 230 с.
- 22 Баграмов Э. Нация национальная идея и национальная политика // Евразия. – 1997. – № 1-2(5-6). – С. 48-52.
- 23 В поисках парадигмы нации (нациологические очерки) / Отв. Ред. А.А. Барсуков. – Москва-Нальчик, 1997. – 259 с.
- 24 WATERS M. The Post-Industrial Society. The classical tradition in sociology: The american tradition. Ed. by Alexander J., et al. – L., etc: Sage, 1997. – Vol. IV. – P. 33-50.

Transliteration

- 1 Slovar' terminov mezhkul'turnoj kommunikacii [Glossary of Intercultural Communication Terms] / I.N. Zhukova, M.G. Lebed'ko, Z.G. Proshina, N.G. Juzefovich; pod red. M. G. Lebed'koi Z. G. Proshinoj. – М.: Flinta: Nauka, 2013. – 632 с
- 2 Babakov V.G. Semenov V.M. Nacional'noe soznanie i nacional'naja kul'tura [National Consciousness and National Culture]. – М.: RAN, 1996. – S. 22.

- 3 Omarbekova G. A. Til zhәне zhahandanu: Оқу құралы [Language and Globalization: A Study Guide]. – Nыр-Syltan: «Fastprint» baspasy, 2019 – 160 b.
- 4 Berger P. Kul'turnaja dinamika globalizacii [Cultural Dynamics of Globalization] // Mnogolikaja globalizacija. / Pod red. P. Bergera i S. Hantingtona; Per. s angl. V.V. Sapova pod red. M. M. Lebedevoj. – M.: Aspekt Press 2004. – S. 8-24.
- 5 Gadzhiev K.S. Nacional'naja identichnost': konceptual'nyj aspekt [National Identity: Conceptual Aspect] // Voprosy filosofii. 2011. – № 10. – S. 3-16.
- 6 Abdulatipov R.G. Priroda i paradoksy nacional'nogo «Ja» [The Nature and Paradoxes of the National "I"]. – M.: Mysl', 1995. – 224 s.
- 7 Galkina A.E. Rol' sopostavitel'nogo metoda v formirovanii nacional'no kul'turnoj identichnosti [The Role of the Comparative Method in the Formation of National Cultural Identity] // Vestnik Krasnojarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astaf'eva. – 2010. – № 3. – S. 140-144.
- 8 Huntington S. P. Who are We? The challengers to America's national identity identity – New Delhi: Penguin books India, 2004. – XVIII, 428 p.
- 9 Razvitie lichnosti: Ponjatie identifikacii v teorii Z. Frejda [Personality Development: The Concept of Identification in the Theory of S. Freud]. – N. 2 /2011. – C. 106 – 115.
- 10 Jerikson Je. Identichnost': junost' ikrizis [Identity: Youth and Crisis] / Per. s angl.; – M., 1996. Identichnost' / Obshh. red. ipredisl. A.V. Tolstyh. – Moskva: Progress, B. g. (1996). – S. 340.
- 11 Mead G.H. Genesis of Self and Social Control // International Jornal of Ethics. 1925. 437 p.
- 12 Habermas Ju. V poiskah nacional'noj identichnosti: filosofskie i politicheskiestat'i [In Search of National Identity: Philosophical and Political Articles] / Ju. Habermas. – Doneck: Donbass, 1999. – 415 s.
- 13 Giddens Je. Modern i samoidentichnost' [Modernity and Self-Identity] / Ref. E.F. Jakimovoj // Sovremennaja teoreticheskaja sociologija: Jentoni Giddens. Referativnyj sbornik / Pod red. Ju. A. Kimeleva. Serija «Sociologija». – M., 1995. – S. 95-113.
- 14 Shnejder L. B. Professional'naja identichnost': Monografija [Professional Identity: Monograph]. – M.: MOSU, 2001. – 272 s.
- 15 Osipova E.D. Transformacija social'nyh praktik: koncepcija P. Bergera i T. Lukmana v uslovijah krizisnogo obshhestva [Transformation of Social Practices: the Concept of P. Berger and T. Luckman in a Crisis Society]. Vestnik RUDN, serija Sociologija. – 2015. T. 15. – № 2. – S. 69-79.
- 16 Kardorff E. von. Goffmans Stigma-Identitätskonzept – neu gelesen // Theatralisierung der Gesellschaft / Hrsg. von H. Willems. – Wiesbaden: VS, 2009. – Bd. 1: Soziologische Theorie und Zeitdiagnose. – S. 137–161.
- 17 Hall, S. Who Needs Identity? / Hall S. // Questions of Cultural Identity. Ed. by Stuart Hall and Paul du Gay. – London: Sage, 1996. – 1–17. r.
- 18 Lash S. Critique of Information. – London, Thousand Oaks: Sage Publications, 2002. – 260 p.
- 19 Nysanbaev A.N. Nacional'naja ideja kak factor konsolidacii polijetnicheskogo kazahstanskogo obshhestva v jepohu globalizacii [The National Idea as a Factor in the Consolidation of Multi-Ethnic Kazakh Society in the Era of Globalization] // Jetno panorama. – 2004. – №1. – S. 33-39
- 20 Kadyrzhanov R. K. Jetnokul'turnaja simvolika i nacional'naja identichnost' Kazahstana [Ethnocultural Symbols and National Identity of Kazakhstan] / pod obshh. red. Z. K. Shaukenova. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2014. – 168 s.
- 21 Shajkemelev M.S. Kazahskaja identichnost' v kontekste modernizacii obshhestva [Kazakh Identity in the Context of Modernization of Society]. Monografija [Izd. 2-e. Pererab i dop.]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2020. – 230 s.

22 Bagramov Je. Nacija nacional'naja idejainacional'naja politika [Nation, National Idea and National Policy] // Evrazija. – 1997. – № 1-2(5-6). – S. 48-52.

23 V poiskahparadigmynacii (naciologicheskiocherki) [In Search of a Nation's Paradigm (National Essays)] / Otv. Red. A.A. Barsukov. – Moskva-Nal'chik, 1997. – 259 s.

24 Waters M. The Post-Industrial Society. The classical tradition in sociology: The american tradition. Ed. by Alexander J., et al. – L., etc: Sage, 1997. – Vol. IV. – P. 33-50.

Abdurazakova G.A. , Mussabekova G.K. , Bozhbanbaev B.M.

Cultural and Philosophical Meaning of National Consciousness and National Identity in the Process of Globalization

Abstract. The article describes national consciousness as the most important component of public consciousness, defines and characterizes the structure of national consciousness as a mechanism for understanding and changing the socio-cultural environment, socio-cultural reality, cultural and philosophical analysis of the consequences of globalization processes in terms of their own impact on national consciousness, studies the specific characteristics of national consciousness and its individual national-transitional component, studies the place and role of national consciousness in the system of Public Security, attention is paid to the study of the new cultural and philosophical meaning of national consciousness through the search for national identity. In addition, the purpose of the study is to identify and analyze the most important changes in national consciousness and national identity associated with the process of globalization. The main aspects of modern cultural and philosophical interpretations of the concepts of national consciousness and national identity are analyzed.

Keywords: national consciousness, globalization, interpretation, national identity, national modernization.

Абдуразакова Г.А. , Мусабекова Г.К. , Божбанбаев Б.М.

Культурно-философское значение национального сознания и национальной идентичности в процессе глобализации

Аннотация. В статье подчеркивается, что национальное сознание как важнейшая составляющая общественного сознания, определение и описание структуры национального сознания как социокультурной среды, механизма осмысления и изменения социокультурной действительности, культурно-философский анализ последствий процессов глобализации с точки зрения их собственного воздействия на национальное сознание, определение специфических характеристик национального сознания, формирующихся в условиях глобализационных изменений, и его отдельных национально-переходных составляющих части, изучить место и роль национального сознания в системе общественной безопасности, в поисках национальной идентичности основное внимание уделяется изучению новой культурно-философской сущности национального сознания. Кроме того, целью исследования является выявление и анализ существенных изменений национального сознания и национальной идентичности, связанных с процессом глобализации. Анализируются основные аспекты современных культурно-философских трактовок понятий национального сознания и национальной идентичности.

Ключевые слова: национальное сознание, глобализация, интерпретация, национальная идентичность, национальная модернизация.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «ANTI-TERRORIST CONSCIOUSNESS»*

¹*Sahin Filiz*, ²*Koyanbayeva Gulnara*, ³*Keldinova Aiman*

¹*Akdeniz University (Antalya, Turkey)*

²*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK,*

Almaty Management University (Almaty, Kazakhstan)

³*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK,*

Akdeniz University (Antalya, Turkey)

¹*sfiliz@akdeniz.edu.tr*, ²*grk.63@mail.ru*, ³*aimana_th@mail.ru*

¹*Шахин Филиз*, ²*Коянбаева Гульнара Ромсеитовна*,

³*Кельдинова Айман Бауржановна*

¹*Университет Акдениз (Анталья, Турция),*

²*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы Менеджмент Университет ALMAU (Алматы, Казахстан),*

³*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Университет Акдениз (Анталья, Турция)*

¹*sfiliz@akdeniz.edu.tr*, ²*grk.63@mail.ru*, ³*aimana_th@mail.ru*

Abstract. This article provides a philosophical analysis of the concept of «anti-terrorist consciousness» as a significant factor capable of countering the expansion of terrorist activities that have become a serious threat to international security. The genesis of the problem of terrorism is revealed and the cultural-historical and socio-philosophical context of terrorist activity is considered in order to identify its essence, characteristics and impact on modern society. The authors explore the concept of «anti-terrorist consciousness» through the prism of philosophy, analyzing its moral, ethical and social aspects. As a result of the research, new approaches to understanding the concept of «anti-terrorist consciousness» at the philosophical level were developed, as well as the ethical and moral aspects of anti-terrorist consciousness and its impact on public consciousness were investigated.

Keywords: philosophy, public consciousness, modern society, information environment, terrorism, ideology, values.

Introduction

Modern humanity is faced with a huge number of challenges of various kinds, forcing it to format its consciousness in search of an adequate response to them.

* This research was funded by the SC MSHE RK №BR21882302 «Kazakhstan's society in the context of digital transformation: prospects and risks».

Unfortunately, most of the challenges are associated with deviant behaviors, many of which pose a threat not only to an individual, a country, but also a threat on a global scale. Such challenges include terrorism, which has become one of the most significant threats to the world order. Terrorist activities are expanding, involving a significant number of people and resources, becoming one of the most profitable areas of activity. This is a serious threat recognized by the international community. This problem is expanding and scaling up as terrorism penetrates information and communication links and relationships. Using the possibilities of the information space, terrorism penetrates into all spheres of human life, causing significant damage both in personal terms and in matters of security of state activities. Because of this, it is necessary to form means of effective counter-terrorism, including legal regulators at all levels of social interaction. One of the ways to counter the threat of terrorism is to form an «anti-terrorist consciousness».

That is why the concept of «anti-terrorist consciousness» is given such great importance in the new humanitarian knowledge. And it is of great scientific interest due to the need for a deeper understanding of the methods and methods of combating terrorism. The concept of «anti-terrorist consciousness», despite its widespread use in scientific and journalistic texts, has not yet been the object of special socio-philosophical analysis. The scientific novelty of the research consists in the fact that an attempt is being made to reveal the features of the philosophical understanding of the phenomenon of «terrorism» and the concept of «anti-terrorist consciousness». The purpose of the scientific article is a philosophical, comprehensive consideration of the problem of anti-terrorist consciousness as a factor contributing to the prevention and fight against terrorism.

Currently, the concept of «anti-terrorist consciousness» is the subject of interdisciplinary research to form a holistic, integrated understanding of the essence, specifics of formation and development. The concept is analyzed by various humanities, such as political science, law, sociology, psychology, philosophy, history, religious studies, theology and others, and involves understanding how people perceive, realize and react to the problem of terrorism.

Theoretical and practical significance of the study: With the help of the socio-philosophical analysis of the phenomenon of «terrorism» and the concept of «anti-terrorist consciousness», it is possible not only to scientifically distinguish the content of this concept, but also to create a scientific and theoretical basis for the correct and accurate use of these concepts in the development of legal regulators and recommendations for the prevention and effective counteraction to this phenomenon.

Methodology

The research methods used on this topic of scientific research are interdisciplinary socio-humanitarian discourses (philosophical, political science,

religious studies, sociological). It is supposed to use the principles of cultural historicism, comparative analysis and some general scientific methods of cognition. The principles of cultural historicism make it possible to clarify the essence of the problem from a historical perspective. Comparative analysis or the principle of comparative studies will help to determine the advantages and disadvantages, based on international experience.

The concept of «anti-terrorist consciousness» can be considered from a socio-philosophical perspective in an interdisciplinary analysis. This approach allows us to consider the problem of terrorism not only from the point of view of politics and the problem of state security, but also to understand the social, ethical and ideological consequences for the world community, states and interpersonal interaction, since terrorist activity is associated with all levels of human existence:

The task of religious philosophy is to analyze sacred texts and principles from the point of view of the possibility of their interpretation to justify such crimes, to deprive terrorism of an ideological justification. The ethical and moral responsibility of leaders and communities in promoting or countering terrorism may also be considered.

Social ontology should analyze problematic areas of social interaction that can lead to the choice of such radical methods of counteraction, in particular, the problems of inequality formation in all spheres of social interaction. Now the problem of digital inequality is coming to the fore, when the inability of many users to navigate well in digital activities leads to the fact that «digital terrorism» is gaining momentum, drawing a large number of people into the criminal sphere.

Phenomenology should analyze the emotional, mental and moral aspects associated with the experience of experiencing terrorist activity and its consequences, forming a holistic picture of their understanding.

Such tasks are faced by a significant number of humanities that are able to analyze the essence, forms of implementation and consequences of terrorism for society and the individual.

Interdisciplinary analysis of the problem of terrorism in religious philosophy, social ontology and phenomenology allows us to gain a deeper understanding of this phenomenon, its causes and consequences. It also helps to develop strategies to eliminate terrorism as a significant factor in destabilizing public life.

Terrorism as a Philosophical Problem

The philosophical analysis of the phenomenon of terrorism is an attempt to understand and explain the main causes, goals and consequences of terrorist actions, as well as their place in society and world politics. It is based on philosophical concepts and theories such as political philosophy, ethics, social philosophy and legal theory:

Ethics and morality: Philosophers explore the ethical aspects of terrorism, asking questions about its legality and illegality, whether violence can be justified

in certain circumstances, and what principles and values should be taken into account when assessing acts of terrorism.

Political philosophy: Terrorism raises questions about power, justice, freedom and democracy. Philosophers analyze how terrorism affects political systems and society as a whole, and consider various political theories and ideologies that may be associated with terrorist activities.

Legal philosophy: Philosophers explore issues of law and justice related to the fight against terrorism. They analyze what measures are being taken within the legal system to prevent and suppress terrorist acts, and consider the ethical and legal basis of such measures.

Social philosophy: Terrorism has a significant impact on society, causing fear, anxiety and destruction. Philosophers investigate social and cultural factors that can contribute to the growth of terrorism, and consider issues of identity, inequality, radicalization and intercultural dialogue.

Philosophy helps us to realize and understand the complexity and versatility of terrorism, and also allows us to ask important ethical and political questions related to its prevention and overcoming.

One of the main directions of the philosophical analysis of terrorism is the study of its moral acceptability. Philosophers wonder whether the use of violence and murder can be justified in certain circumstances. Some philosophers argue that terrorism can be justified when there are no other ways to achieve political or social goals. However, most philosophers reject this idea, believing that terrorism is always unacceptable and illegal. Another area of philosophical analysis of terrorism is the study of its roots and causes.

The term «terror», derived from the Latin word «terrere», means «to shake with fear» or «to cause terror with fear» and is first found in the appendix to the Dictionnaire de l'Academie Française, published in 1789. The Dictionary of the French Academy is the official dictionary of the French language. It has been developed and published by the French Academy since 1694.

The concept of terrorism is associated with the socio-philosophical categories «violence» and «ideology». Terrorism is a type of violence, its evolutionary stage. Ideology acts as one of the most important elements of terrorism. Without an ideological component, the actions of terrorists lose their purpose and turn into a criminal offense. In this, we see the philosophical nature of the concept of «terrorism».

Without a doubt, terrorism is impossible without violence. If this element is removed from the structure, terrorism will cease to be an illegal act, dangerous for humanity. Therefore, it is violence that makes terrorism the focus of our attention. A dangerous phenomenon for society.

Violence is one of the categories of philosophy. It is inherently connected with the laws of unity and struggle of opposites. In the world, everything interacts and thereby restricts freedom. The provision on the impossibility of absolute freedom indicates the comprehensive nature of the category of violence. However, this does not mean that violence is mandatory for a person.

The term «violence» is usually used to characterize human interactions. This concept is less tied to a specific culture, since there are objective criteria for distinguishing the degree and forms of external pressure on the subject.

Violence has always been the focus of public thought and practice of mankind. It was condemned, it was frightened, it was glorified and raised into a cult. Karl Marx, a German philosopher, economist and sociologist, considered violence and terrorism in the context of class struggle and social revolution. Marx and his co - author Friedrich Engels expressed their attitude to violence and terrorism in their works. Marx and Engels saw violence as an integral part of the class struggle. They argued that the bourgeoisie, in order to protect its privileges and economic power, uses violence and repression against the working class. In the scientific work «Communist Manifesto» they describe that the working class should use violence and revolutionary methods to overthrow the bourgeoisie and establish a communist society[1, p.99]. However, Marx and Engels did not call for arbitrary terror or undivided violence. They believed that violence should be organized and aimed at achieving specific political goals. They saw terrorist actions as a means of drawing attention to social and economic problems and activating the working class.

Marx and Engels also stressed that revolutionary violence should be temporary and serve as a transitional period to the establishment of a communist society. They assumed that after achieving a communist society, violence would be eliminated, as conditions for equality and justice would be created.

It is important to note that the interpretation and application of the ideas of Marx and Engels in the practice of political movements and revolutions may differ. Some groups and organizations may have used their ideas to justify violence and terrorist acts. However, Marx himself did not call for arbitrary violence and terrorism, but rather viewed them in the context of class struggle and social revolution.

The philosophical analysis of terrorism also includes consideration of ethical and legal issues related to the fight against terrorism. Philosophers are looking for a balance between the need to protect the security and freedom of the individual, and also discuss the effectiveness of various methods of combating terrorism, such as preventive measures, the use of violence and the control of civil liberties. In general, the philosophical analysis of terrorism helps us to better understand this complex and multifaceted phenomenon, as well as to develop ethical and political strategies for its prevention and counteraction.

World philosophers study the social, political and economic factors that can contribute to the emergence of terrorism, and also consider it in the context of the struggle for power, national identity and ideological differences. They also explore the role of the State and the international community in preventing and combating terrorism. Many scientists are skeptical about the fundamental possibility of developing a definition of terrorism. Philosophers of various schools and trends have made a significant contribution to the analysis and understanding of terrorism. Here are some famous philosophers and their views on terrorism:

Jacques Derrida, a French philosopher and linguist, also contributed to the analysis of the problem of terrorism. He has researched terrorism in the context of violence and justice. Derrida stressed that terrorism is an act of violence that leads to fear and destruction. In his works, he noted that «terrorism cannot be fully justified or explained, but it calls for a critical understanding of the political and social conditions that may contribute to its emergence» [2, p.188].

Derrida also studied issues of justice and ethics related to the fight against terrorism. He warned that the fight against terrorism could lead to restrictions on civil liberties and human rights violations. Thus, he called for the search for alternative ways to resolve conflicts and for cooperation between different cultures and peoples. Derrida was also interested in the issue of language and communication in the context of terrorism. He analyzed how terrorist acts can be used to create symbolic meaning and how language can be used to manipulate public opinion.

Derrida's work on terrorism offers a philosophical perspective on this problem, emphasizing the need for critical thinking, social justice and dialogue in the fight against violence.

Jean-Paul Sartre, a French philosopher and writer, also had his own views on the problem of terrorism. He studied terrorism as an expression of moral and political indignation, but warned of its potential negative consequences, that violence and destruction could lead to degradation and loss of freedom.

Sartre believed that terrorism arises as a result of inequality, exploitation and injustice in society. He saw terrorist acts as an attempt to draw attention to problems and cause changes in the political system and spoke about the need to fight the roots of terrorism, namely social and economic inequalities.

However, Sartre also warned about the potential degradation and loss of freedom that can accompany terrorist methods. He noted that the violence and destruction used by terrorists can lead to degradation and loss of the values they are trying to protect. In his works, he emphasized the importance of ethical principles and respect for life in the struggle for social justice. Sartre also drew attention to the role of mass support and public opinion in the context of terrorism. He believed that terrorist groups could use violence to manipulate public opinion and create an atmosphere of fear and uncertainty. In his works, he considered the impact of terrorism on public consciousness and moral values [3, p.113].

Hannah Arendt explored the nature of violence and political terrorism. She noted that terrorism as such is a form of political power and control that seeks to cause fear and disorder in society. In his scientific work «On Violence» Arendt analyzes the nature of violence in a political context, including terrorism. It examines the causes and consequences of violence, as well as its impact on society and politics.

Thus, to date, a clear and universally recognized concept of «terrorism» has not been developed at the international level. However, according to scientists, over 50 years (from 1936 to 1986), about 115 different definitions of terrorism have been developed.

Philosophical Aspects of Anti-Terrorist Consciousness

There is no single definition of the term «anti-terrorist consciousness» in the humanities. To begin with, we should turn to the term "consciousness", one of the basic concepts in philosophy.

From a philosophical point of view, consciousness is what makes us actually human, it is the ability to think, reason and determine our attitude to reality. In psychology, consciousness is understood as the state of the mental life of an organism, expressed in the subjective experience of events in the external world and the body of the organism, as well as in the report on these events and the response to them. Sociologists, on the other hand, presented to the world such a concept as «social consciousness» — the views of people as members of society in their totality on natural phenomena and social reality, and these views can be expressed in the creations of spiritual and material culture (music, cinema, sculpture, etc.), in social norms (for example, laws), views of social groups and society as a whole. Based on this, the anti-terrorist consciousness can be defined as a system of views on the unacceptability of terrorist manifestations, on terrorism as a socially dangerous phenomenon, as well as on the positive nature of measures aimed at countering terrorist threats, protecting society and the state from terrorism.

Philosophy of consciousness - a philosophical discipline, the subject of study of which is the nature of consciousness, as well as the relationship between consciousness and physical reality. In the XIX century, Arthur Schopenhauer called consciousness the «mystery of the universe» and hinted that consciousness remains the most inaccessible in the entire collection of human knowledge. And in the twentieth century, the philosophy of consciousness became one of the most popular areas of study. The modern American philosopher Richard Rorty even stated that he believed that the philosophy of consciousness is the only useful philosophical discipline today [4, p. 98].

The author of the most famous catchphrase of the philosophy of consciousness, Rene Descartes, is «I think, therefore, I live». In fact, Descartes touched on the topic of consciousness, which is one of the most important problems of modern society associated with the presentation of this idea. The French thinker, as the founder of modern philosophy, had a significant impact on the emergence, development and formation of the philosophy of consciousness. But today, when we talk about the «philosophy of consciousness», we are not limited to Descartes' reflections. For example, from the point of view of the Russian scientist Abachiev, «public consciousness is interpreted in political teachings, culture, religious teachings as an ideologically neutral manifestation of material social existence» [5, p.109]. Abachiev's position reveals a Marxist approach to defining the concept of public consciousness.

To consider the factors of the formation of public consciousness in modern conditions, if we analyze the concept of consciousness, the main category of the philosophy of consciousness. Consciousness is the unity of all mental states and properties of a person as an individual. This is a very complex process of active

reflection and spiritual assimilation of objective reality. In a different interpretation, consciousness is the integrity of all types of human cognition and experience and its relationship to what it represents.

The phenomenon of anti-terrorist consciousness is an important consequence of socio-philosophical analysis. Anti-terrorist consciousness is a system of beliefs, awareness and ideas that are formed in society and are aimed at combating terrorism. It includes awareness of the danger of acts, causes and observations, as well as an understanding of the need to take measures to prevent its suppression [6, p.18].

The socio-philosophical analysis of the phenomenon of anti-terrorist consciousness allows us to take into account various manifestations. It can reveal the historical context of the formation of anti-terrorist consciousness, the social and economic conditions that affect its development, as well as videos of crimes and media factors.

According to some modern philosophers, there are serious reasons to believe that our era is an era of ideological searches. The signs by which we can «recognize» such an era are obvious. First of all, it is a crisis of traditional worldview systems. The existing worldviews (religious and quasi-religious) are inadequate to the problems threatening humanity. And since the spiritual elite is unable to fill the ideological vacuum, various extremist forces (in particular, religious-fundamentalist, radical-political or nationalist) are trying to do this. The specifics of the «language» and the methods by which the worldview developed by the above-mentioned forces is popularized, the promotion of its basic ideas and values into the public consciousness is associated with the introduction into the consciousness of people of the legality of the use of violence or the threat of its use. Sigmund Freud noted on this occasion, «Because of this initial hostility of people to each other, cultural society is constantly threatened with collapse» [7, p.45].

Also, the German philosopher Jurgen Habermas investigated the issues of communication and public dialogue. He was interested in how anti-terrorist consciousness can be formed through public debate and public discussion. He believes that it is necessary to create important conditions for open and frank discussion and opinions so that society develops critical thinking and solidarity in the fight against terrorism. Habermas sees terrorism as the result of a political crisis and a lack of democratic dialogue. He believes that terrorist acts occur when people do not have the opportunity to express their political and social demands through peaceful means. In his work «Structural Change of Society» he analyzes the problems of democratic dialogue and the importance of its development for the prevention of terrorism.

Habermas also draws attention to the issues of political legitimacy and the rule of law in the context of the fight against terrorism. He argues for the need to respect human rights and the principles of the rule of law, even in the fight against terrorism. In his works, such as «The Theory of Communicative Action», he analyzes the role of law and public dialogue in the formation of the legitimacy of political power.

Habermas also calls for the creation of conditions for the peaceful resolution of conflicts and dialogue between various political and social groups. He believes that only through public dialogue and mutual understanding it is possible to prevent terrorist acts and create a stable political order [8, p.158].

The philosophy of terrorism is a complex and multifaceted topic, and includes various aspects such as ideology, motivation, moral and ethical issues. Doctor, Professor of the Department of Philosophy at Akdeniz University Sahin Filiz explores ethical and moral concepts, gives his definition to these philosophical categories. His scientific work on the topic «Media and Politics relations in Turkey from the point of view of the basic principles of moral philosophy» mentions the following: «In the Turkish language, the concept of morality, inherited from the Arabic word «hulk», essentially refers to the traditional and generally accepted principles and values on which the practical verbs and practices in question depend. The concept of morality, which has such meanings as «habit», «nature, habit of character» and «innate trait», has recently been used interchangeably in our language with the concept of «ethics» [9, p.140].

The issue of morality and ethics in the context of terrorism is complex and multifaceted. Opinions and points of view on this topic vary depending on cultural, religious, political and philosophical beliefs. There are also various theories and approaches to the analysis of terrorism from the point of view of morality and ethics, such as the theory of just war, the theory of human rights, the ethics of consequences and the ethics of duty. Each of them offers its own criteria and principles for assessing the moral acceptability or unacceptability of terrorist actions.

In general, the question of morality and ethics in the context of terrorism remains open and offers many different points of view and debates. Scientific research is also being conducted in Turkey on the impact of social media on identity formation and threats related to terrorism. Sahin Filiz's research work on «Media Relations and politics in Turkey from the point of view of the basic principles of moral philosophy» states that the spread of new communication technologies and the communication network has led to the fact that the media have gone beyond national borders. The paper examines the mechanisms by which social media can form the identity of users and how it can be used for propaganda and radicalization.

Other Turkish scientists are investigating how social media can influence the formation of identity in people and how they can become a source of threat in connection with terrorist groups. For example, Murat Jangali is a professor of sociology at Ankara University. He conducts research on socio-economic and political factors influencing terrorism and radicalization, and their relationship to consciousness and ideology. Jan Erdem is a professor of psychology at Haci Bayram Veli University. He conducts research on the psychological aspects of radicalization and terrorism, including the role of consciousness and psychological factors influencing the attraction of people to terrorist organizations. And other Turkish scientists are currently actively researching this topic in order to develop strategies for preventing and combating terrorism.

American scientists Kevin S. and others have considered the possibility of the influence of science and technology on the role in reducing efficiency: «Scientific discoveries and breakthroughs, especially in information technology, are redefining how we plan, mobilize, and engage in battles. We must point out that is not just

the mere presence and absence of sophisticated technologies that is impacting our engagement with terrorism; the social, legal, and ethical dimensions of the deployment of technologies are also paramount» [10, p.125].

Conclusion

The authors of the scientific article analyzed the concept of «anti-terrorist consciousness», and also identified the following causal factors of the formation of anti-terrorist consciousness in philosophical analysis:

Firstly, social causes and context: when conducting an interdisciplinary analysis of anti-terrorist activities, a systematic picture emerges that reveals the pain points of the development of society that can lead a person to a radical choice and also an understanding of the social factors that allow the spread of radicalization in public relations. These include all forms of social inequality, which in one way or another force people to look for deviant ways to solve problems.

Secondly, ethical issues: Interdisciplinary analysis also examines the ethical aspects of anti-terrorist activities. This includes discussing the justification of the use of force, human rights violations, measures to counter terrorism and protect freedom.

Thirdly, psychological and cultural factors: an interdisciplinary analysis of anti-terrorist activity can demonstrate cultural facts of a psychological nature that affect the processes of radicalization and the possibility of involvement in terror. These include the facts of human existence that lead to total loneliness, marginalization, and alienation of people. The loss of the ability to communicate normally leads to the search for other forms of realization, often in radical forms.

Among the many problems of our time, the problem of terrorism occupies a special place. This threat has acquired a planetary character, especially in the context of the rapid growth of digital technologies that contribute to the intensification of all formats of interaction, facilitating access to resources, finances and, most importantly, increasing the possibility of manipulating both individual and public consciousness. This threat has acquired a planetary character and has become one of the global problems. The spread of terrorism threatens humanity with a serious regression in living conditions, and due to the increase in technical power, it threatens the death of human civilization. Therefore, the problem of terrorism needs an urgent solution and requires the joint efforts of the entire world community, philosophical reflection, the development of a new system of value orientations, conceptual restructuring of vision, explanation and understanding of the world.

List of references

- 1 K.Marx, F.Engels. Selected Works, Vol. One, Progress Publishers. – Moscow, 1969. – Pp. 98-137.
- 2 Derrida, Jacques. Positions, The University of Chicago Press, 1981. – 240 p.
- 3 Sartre, Jean-Paul. Being and Nothingness: An Essay in Phenomenological Ontology. Trans. E. Barnes. – New York: Washington Square Press, 1966. – 160 p.

4 Rorty, R. Philosophy and the mirror of nature. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – 401 p.

5 Abachiev S.K. On the concepts of social being and social consciousness in modern courses of social philosophy (О понятиях общественного бытия и общественного сознания в современных курсах социальной философии) // The world of education – education in the world (Мир образования – образование в мире). – 2009. – № 3(35). – 108–119 p.

6 Fawaz A. Gerges. Terrorism in Turkey: Politics and Conflict in the Age of Globalization, 2015. – 80 p.

7 Freud, S. The Ego and the Id. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX, 2003. – 66 p.

8 Terör Günlerinde Felsefe: Jürgen Habermas ve Jacques Derrida ile Diyaloglar. Çev. Emre Barca. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008. – 215 p.

9 Ş.Filiz. Ahlak Felsefesinin Temel İlkeleri Perspektifinden Türkiye’de Medya-Siyaset İlişkileri. – Medya ve Siyaset, 2008. – 240 p.

10 Kevin C. Desouza, Winston T.H. Koh, Aris M. Ouksel. Information technology, innovation and the war on terrorism. Technological Forecasting and Social Change, Volume 74, Issue 2, 2007. – Pp. 125-128.

Шахин Филиз, Қоянбаева Г.Р., Кельдинова А.Б.

«Антитеррористік сана» концепциясына философиялық талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада халықаралық қауіпсіздікке елеулі қауіп төндіретін, террористік іс-әрекеттің ауқымының кеңейуіне қарсы болатын маңызды фактор ретінде «антитеррористік сана» концепциясына философиялық талдау жүргізіледі. Терроризм проблемасын қалыптастырудың генезисі анықталады және оның мәнін, ерекшеліктерін және қазіргі қоғамға әсерін анықтау мақсатында террористік әрекеттің мәдени-тарихи және әлеуметтік-философиялық контексті қарастырылады. Авторлар «антитеррористік сана» концепциясының моральдық, этикалық және әлеуметтік аспектілерін талдауда философиялық призма арқылы зерттеу жүргізеді. Зерттеу нәтижесінде «антитеррористік сана» концепциясын философиялық деңгейде түсінудің жаңа тәсілдері әзірленіп, сонымен қатар антитеррористік сананың этикалық және моральдық аспектілері және оның қоғамдық санаға әсері зерттелді.

Түйін сөздер: философия, қоғамдық сана, қазіргі қоғам, ақпараттық орта, терроризм, идеология, құндылықтар.

Шахин Филиз, Қоянбаева Г.Р., Кельдинова А.Б.

Философский анализ концепции «антитеррористическое сознание»

Аннотация. В данной статье проводится философский анализ концепции «антитеррористическое сознание», как значимого фактора, способного противостоять расширению масштабов террористической деятельности, ставшей серьезной угрозой для международной безопасности. Выявляется генезис формирования проблемы терроризма и рассматривается культурно-исторический и социально-философский контекст террористической деятельности, с целью выявления его сущности, особенностей и влияния на современное общество. Авторы исследуют концепцию «антитеррористическое сознание» через призму философии, анализируя его моральные, этические и социальные аспекты. В результате исследования были разработаны новые подходы к пониманию концепции «антитеррористическое сознание» на философском уровне, а также исследованы этические и моральные аспекты антитеррористического сознания и его влияние на общественное сознание.

Ключевые слова: философия, общественное сознание, современное общество, информационная среда, терроризм, идеология, ценности.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАҒА ӘСЕРІ

¹Нұрышева Гүлжихан Жұмабайқызы,

²Тайженбетова Айгүл Бижанқызы

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Алматы, Қазақстан)

¹gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz ²aigul.bizhanovna@mail.ru

¹Nurysheva Gulzhikhan, ²Taizhenbetova Aigul

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

¹gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz, ²aigul.bizhanovna@mail.ru

Аңдатпа. Өткен ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының ұлттық-демократиялық бағыттағы ой-толғамдары қоғамдық санаға күшті қозғау салған, социумның жоғары деңгейде ұйымдасуына ықпал жасаған алғышарт болатын. Түрлі пікірлер мен көзқарастар, теориялар пайда болып тарап жатқан кезеңде ұлттық мемлекетті құру жолын қарастырған қазақ интеллигенциясының шығармашылық ізденістері қоғамдық санаға тиімді әсер етіп, сол кезеңнің өзінде және болашақта ұлттың қалыптасуына және өзін-өзі айқындауына жол ашты.

Мақалада тоталитарлық режимге қарсылық білдіре отырып ұлттық мемлекеттілікті құруға ұмтылған қазақ интеллигенция өкілдерінің мемлекеттің саяси және мәдени өміріне қатысты толғамдарының идеологиялық қырына философиялық талдау жасалады. Алашорда үкіметінің ұлттық және либералды-демократиялық сипаттағы идеяларының бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның саяси дамуы үшін маңыздылығы зор екендігі көрсетіледі.

Саяси шырғалаң кезеңдерде қазақ интеллигенциясының әлеуметтік-философиялық ойлары мен ұстанымдары қоғам үшін басты бағдар болып, ұлттың ортақ құндылықтар төңірегінде топтасуына, мүдделестік рухының қалыптасуына негіз қалады. Саяси тәуелсіздікті, жер мен елдің бүтіндігі мен ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, қазақ елін жаңа саяси-мәдени өзгерістерге бейімдеу оларды ортақ мақсат, ортақ идея жолында біріктірді. Еркіндік, теңдік, бостандық, халықты саяси сауаттандыру, сөз бостандығын, баспасөз бостандығын, адам құқығының және ұлттық құндылықтардың сақталуын, тең мүмкіндіктің берілуін, әйел бостандығын талап ету әрекеттері зиялылар ілімінің идеологиялық бағытының кең ауқымдылығын көрсетеді.

Авторлар қазақ интеллигенциясының әлеуметтік-философиялық идеяларының қоғамдық санаға тигізер ықпалын зерделей отырып, ұлтты біріктірудегі рөлі мен ағартушылық әлеуетін бағамдайды.

Түйін сөздер: қазақ интеллигенциясы, «Алаш» партиясы, Алашорда, кеңес үкіметі, қоғамдық сана, әлеуметтік-философиялық идеялар, ұлттық құндылықтар.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтары Ресей империясы халықтарының, оның ішінде қазақтардың ұлттық сана-сезімінің қарқынды өсу кезеңі болды. Бұл қоғамдық-саяси өмірдің жандануы, мәдени прогресс, ұлттық тілдердің қалыптасуы, әдебиет пен баспасөздің дамуы, жаңа идеологиялық тұжырымдамалардың таралуы (пантюркизм, панисламизм, пантуранизм), реформистік қозғалыстар (джадидизм) және тағы да басқаларын қамтыды. Әлемдік дағдарыс, Бірінші дүниежүзілік соғыс, революциялар, азаматтық соғыс және патша үкіметінің жойылуы, КСРО-ның қалыптасуы сынды сол кездегі шешуші геосаяси оқиғалар оларға белсенді қатысушылардың бәрінің саяси өмірбаяны мен саяси мұрасын анықтайтын негізгі көрсеткіштерге айналды.

Сол себепті, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-философиялық идеялардың уақыт талабына сәйкес дамуын әлемдік тарихи өзгерістерден бөле-жара қарастыру мүмкін емес.

Жаңа ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар барлық халықтардың саяси және мәдени тәуелсіздік идеясы құндылықтарының пайда болуына негіз қалап, интеллигенцияның қоғамдағы рөлінің артуына әкелді.

XX ғасырдың басында Ресейлік отарлау саясатына қарсы қалыптасқан ұлттық көзқарас тәуелсіздік, алаш ұғымдарымен қатар құқықтық мемлекет, демократиялық принциптерге арқа сүйейтін түсініктер құрылымымен ерекшеленді. Алдыңғысы барша қазақты біріктірген елдік ұран болса, кейінгі түсініктер Батыс қоғамындағы мемлекеттердің іргетасына айналған құндылықтарды қамтыды. Бір сөзбен айтқанда ресейлік отарлау саясатының құқықтық-ұйымдастырушылық формасы қазақ интеллигенциясының ұстанымы мен көзқарастарына әсер етті деуге толық негіз бар.

Бұл қазақ қоғамында Қазақстанның тәуелсіздігін көксейтін либерал-демократиялық бағыттағы интеллигенция өкілдерін саяси сахнаға шығарды. Қазақ қоғамындағы ағартушылық бағытының фундаментальды сипат алып, насихаттала бастауы да осы кезеңментүспа-түс келген еді. Қазақ интеллигенциясының қоғамдағы ерекше қабат ретінде қалыптасуына, қазақ оқымыстыларының өсіп шығуына Ресей ойшылдары мен қазақ ағартушылық бағытының ірі өкілдерінің терең ойлары мен рухани-мәдени мұрасы ғасыр басындағы ұлттық интеллигенцияның тәуелсіздікке жету жолындағы мұраттарын айқындап, онымен үйлесіп жатты.

Ағартушылық бағытын айқындайтын білім, ғылым, мәдениетке шақырутұжырымының астарындабостандық пен теңдікке жетудің басты жолы – халықтың көзін ашу, білімділердің қатарын көбейту түсінігімен байланысып жатты. Ағартушылық саяси-философиялық тұжырым ретінде жиырмасыншы ғасырдың басындағы реформаторлық бағыттағы интеллигенция өкілдерінің басты ұстанымының біріне айналды. Тұтас ұлттың рухани-

мәдени болмысын, тұрмыс-тіршілігін алғаш сыни тұрғыда пайымдаған Абай ілімі интеллигенция өкілдерімен қатар тұтас ұлттың саяси санасына ықпал жасап, тығырықтан шығудың жолын меңзеді. Бұл бір жағынан қазақ қоғамының сауаттана түсуіне алғышарт болды. Ресейде білім алған қазақ интеллигенциясының қатары молайып, олар ұлтты қазіргі мүшкіл күйінен шығарудың тетіктерін іздей бастады.

Зерттеу әдіснамасы

Қазақ интеллигенциясының әлеуметтік-философиялық идеялары алдымен олардың шығармаларында, баспа беттерінде жарық көрген мақалаларында кезігетіндіктен зерттеу аясында ұлт зиялыларының еңбектеріне шолу жасалып, салыстырмалы тарихи талдау жасалды. Сондай-ақ, тарихи деректер, талдау құжаттары, ғалымдардың ізденістері зерделенді.

Тарихи-функционалдық әдіс ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси ахуалдың ерекшелігіне қарай қазақ интеллигенциясы көтерген мәселелердің идеялық мәніне, заманауилығын пайымдауға мүмкіндік береді. Қалыптасқан жағдайға байланысты әлеуметтік-философиялық идеялардың мотивтері талдана отырып, оның бағыттаушы-анықтаушылық ролі айқындалады.

Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде тарихи философиялық, философиялық антропологиялық, диалектикалық, герменевтикалық, сипаттау, баяндау, салыстыру, сыни ойлау әдістері қолданылды.

Қазақ интеллигенциясының саяси-философиялық көзқарастарының басты бағыттары мен қалыптасу кезеңдері

ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамындағы интеллигенция өзінің саяси бағыттары мен әлеуметтік құрамына қарай олар үш топқа бөлінді.

Бірінші топ – «Алаш» либерал-демократиялық партиясының өкілдері. «Алаш» партиясы Ресейдің құрамындағы қазақтардың автономиясын алуға ұмтылды. Алаш интеллигенциясының басым көпшілігі қоғамның ауқатты бөлігі еді және олар Еуропа елдерінде, Ресейдің Санкт-Петербург, Мәскеу және басқа қалаларында жоғары білім алды.

Ұлттық интеллигенцияның келесі тобы – Түркия бағытын ұстанып, «тюркофил» деп аталған мұсылман қозғалысының мүшелері.

Социалистік бағыттағы көзқарасты ұстанған шағын және әлсіз қазақ интеллигенциясының үшінші тобы – кедей малшылар мен жер иелерінің отбасыларынан шыққан өкілдер. Бұл топтың өкілдері 1917 жылғы ақпаннан кейін өздерінің ұйымы мен баспа орталықтарын құра бастады [1, 8-13 б.].

Қазақ интеллигенциясының әлеуметтік-философиялық, саяси көзқарастары мен ұстанымдарына оңды ықпал еткен жағдаяттардың негізгісі – жоғарыда баяндағанымыздай, қым-қуыт, күрделі тарихи оқиғалар

қатарының кезендесуі. Олар қазақ оқымыстыларының қоғамдық ортада танымалдылығының артуына, беделінің өсуіне және тұлғалық қалыптасуына жағдай жасады.

Дегенмен, қазақ интеллигенция өкілдері көтерген, бастамашы болған саяси-философиялық, дүниетанымдық ойлары бірлік, ағартушылық сарында дамыды. Саяси-философиялық ойдың бұлайша даму үрдісі қоғамдық-саяси процестермен тығыз байланыста болды. Егер тарихқа шегініс жасайтын болсақ, мән беретін жайттардың бірі – қазақ хандығы кезеңінде бірлік идеясы құндылық ретінде басты орынға көтерілсе, XX ғасырдағы қазақ қоғамында ағартушылық идеология құралы ретінде басым бағытқа айналды. Ғылым мен білімсіз ілгерілеу мүмкін еместігін жете түсінген Жүсіпбек Аймауытов білім алудың, оның қазақтың сана-сезімін ояту үшін керек екенін былай жеткізеді: «Ғылымды кісінің білімі де күшті, білегі де күшті, надан кісі осал, құр қол кісі сияқты-алыса кетсе айлалы, азулы кісі нашар кісіні алып соғатыны апанық. Бұлай болған соң басқаның аузында кетпей, тіршілік қылайын деген жұрт мәденилікке жармаспасқа шарасы жоқ» [2, 3 б.].

Қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін екі кезеңге бөліп көрсетуге болады. Алғашқысы – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы патшалық Ресейдің құрамындағы кезең, келесісі – пролетариат диктатурасы орнаған Кеңестік билік тұсындағы оқиғалар. Қазақ интеллигенциясының іс-қимылы, саяси-философиялық ойлары мен бағыт-бағдары осы аталған саяси формациялар кезінде ерекшеленіп отырды. Алғашқысы белсенді қоғамдық-саяси іс-шараларымен белгілі болса, кейінгісі көбірек саяси ымырашылдыққа негізделді.

Интеллигенция өкілдерінің қоғамдық-саяси белсенділігі уақыт аясында олардың ұстанған бағытына байланысты өзгеріп отырды. Кеңес үкіметі орнағанға дейін және белгілі бір уақыт ішінде кеңестік репрессиялық саясат алаштық интеллигенция өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметін шектегенге дейін Алаш қозғалысы қазақ қоғамының саяси күн тәртібін айқындаушы болды. Кеңес үкіметінің орнауымен қазақ интеллигенциясының социалистік бағытындағы өкілдерінің белсенділігі артты.

Екі бағыттағы қазақ интеллигенция өкілдерінің қазақ қоғамын ұйымдастыру, мемлекеттілік, басқару формасы және басқа да түйткілді мәселелерде көзқарастары мен ұстанымдары қабыспай жатса да, ұлттың болашағы, оны сақтап қалу жолында қазақ интеллигенциясының мақсаты бір болды.

Сол кездегі қазақ интеллигенциясының сана-сезімі мен саяси-қоғамдық көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен әсерлерді Жүсіпбек Аймауытов былай баяндайды: «Бір жағынан үй-іші – әкеге, әлеумет – ру басыға бағынған, тапқа жікке бөлінбеген, қазақ ішінде туып-өскен болса, екінші – татар медресесінде оқып, түрікшілік, исламдық рухында тәрбиеленсе, үшінші – патша саясаты шымбайға батып, отаршылдықтың зардабы қазақтың ұлтшылдық

сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші-орыс зиялыларының қаймағы бұқарашыл, халықшыл болып жатқанын сезіп білсе, бесінші батыстың, қала берсе орыс ақындарының санашылдық (идеализм), дарашылдық школынан сабақ алса... Сөз жоқ, ұлтшыл түрікшіл, санашыл, дарашыл, ақын болып шығуы керек» [3, 401 б.].

Кеңес үкіметі орнаған тұстағы қазақ интеллигенциясының қызметі ұлттық-мемлекеттік құрылымды қарқынды қайта құрулармен белгілі болды. Бастапқы кезеңде ұлттық салада бірінші орынға жерге орналастыру, кедейленген аймақтарды әлеуметтік қолдау, мәдениет пен білімді қолдау, шаруашылық және қоғамдық өмірдің барлық салаларында ұлттық кадрларды даярлау, пролетариат диктатурасы мен ұлттық өкілді мекемені және жергілікті басқаруды қамтамасыз ететін билік органдарын құру жатқызылды.

Қазақинтеллигенциясыныңқоғамдық-саясиойларыныңбастыбағыттарын Алаш партиясының көшбасшысы Әлихан Бөкейхановтың көзқарастары мен пікірлерінен табуға болады. Оның қазақ интеллигенциясының саяси ұстанымын айқындаған басты тұлға болғандығын архив құжаттары мен зерттеушілердің еңбектерінен және оның атқарған рөлінен көре аламыз.

Ресейлік зерттеушілер Соломон Брайнин мен Шолом Шафиро ол туралы былай дейді: «Біздің ойымызша, қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси көзқарастараның қалыптасуына бірінші кезекте орыс буржуазиялық-демократиялық қозғалысы айтарлықтай әсер етті. Әлихан Бөкейханов қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісінің рухани көшбасшысына айналады. Оның жетекшілігімен 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде атақты «Қарқаралы петициясы» дайындалады. Петицияда қақтығыстың негізгі себептері айқын көрсетіледі. Ол жер, жайылым, дін, білім, тіл, жергілікті басқару жүйесі және сайлау құқығы мәселелерімен байланысты дамыды. Айта кету керек, қақтығыстың басты себебі болған және петицияда көрініс тапқан мәселелердің ешқайсысы өз шешімін таппады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, Қоянды жәрмеңкесінде қабылданған петиция жалпыұлттық сипат алды және Алаш қозғалысының саяси негізін қалады» [4, 17 б.].

Қоғамдық сананы қалыптастыру мен дамытудағы интеллигенция өкілдерінің қызметі

Интеллигенция өкілдері ағартушылық бағытта қимылдай отырып, ұлтты тәрбиелеу, ұлтты өзін-өзі сынау арқылы жағымсыз мінез-құлық түрлерінен арылуға шақырды.

Міржақып Дулатовтың 1909 жылы жарыққа шыққан «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы ақынның саяси көзқарастарын айшықтай түсумен қатар, қазақтың қоғамдық санасына зор ықпал етті [5, 11 б.]. Қазақтың азаттық қозғалысының манифесіне айналған бұл жинақта ұлтты ұйқыдан ояту мәселесі концептуалдық дәрежеге көтеріп, оны нақты білім мен білікке

арқа сүйейтін қауырт қимылға құштарлықпен саяси күрескерлікпен сабақтастырды. Әдебиеттегі ояну, ғылым-білімге талпыну мотивінің күрт күшейіп, жаппай жайылуына 1905–1907 жылдардағы бірінші орыс революциясынан кейін озық ойлы қауымның ортасында қалыптасқан мемлекетшілдік көңіл-күй себеп болды. XX ғ. қазақ ағартушылары «Ояну» мотивін ұлттық жаңғыруға, өркениет көшіне ғылыммен және біліммен ілесуге шақырудың, бірегейлікке ұмтылыс, серпілуге тұтасуға шақырудың ұраны етті [6, 99 б.].

1911 жылы Орынборда Ахмет Байтұрсыновтың «Маса» өлеңдер жинағы жарияланып, ақынның философиялық пайымдары қоғамдық санада үлкен төңкеріс жасады. Жинақтағы жетекші сарындардың бірі – ұйқыдан ояту тақырыбы болуықазакты ояту, яғни, ғылым-білімге үндеу сарынымен байланысты. «Баяғы қалпы, Баяғы салты, Бұл неткен жұрт ұйқышыл?!»; «Талауда малың, Қамауда жаның, Аш көзінді оянып». Тіптен, жинақтың атауы «Үстінде ұйықтағанның айнала ұшқан «Маса» болуы да «оятушы» образына меңзеп, рәміздік мәнге ие болып тұр. Масаның әлсіздігі мен мазасыздығы, нәзік дәрменсіздігі ғұламаның инемен құдық қазғандай надандыққа қарсы толассыз еңбегін бейнелейді. «Жиған-терген» атты өлеңінде ақын, біріншіден қазақ халқының терең ұйқыдағы халіне қамығып, ашына айтады. «Ұйқышыл жұртты, Түксиген мұртты, Обыр обып, сорып тұр. Түн етіп күнін, Көрсетпей мінін, Оятқызбай қорып тұр. Обыр болса қамқорың, Қайнағаны сол сорың! – десе, екіншіден, «Оянған ерге, Ұмтылған жерде, Еруші аз да, серік кем» дейді [7, 56 б.].

Ахмет Байтұрсынов 1913 жылы үлкен еңбекпен ашқан алғашқы газет – «Қазақ» газетінің жарияланымдарында: «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық». «Біздің газетіміздің таңбасы «Қазақ», яғни қазақтығымызды сақтау. Қазақтық, әрине, аты мен тілі жоғалмаса сақталады»; «Тарих кітаптарындағы көп қатенің бірі – тарих жазушылардың ешбірі қазақ пен қырғызды айырмайды. Қазақ – қазақ! Қырғыз – өз алдына қырғыз. Түрікмен мен башқұрт қандай басқа-басқа ел болса, қазақ пен қырғыз да сондай басқа ел» деп атап көрсеткен [8].

Осы сөздерден сол кезеңнің өзінде-ақ ұлтты айқындайтын сапалық қасиеттердің қысымға түскенін, түрлі саяси құралдардың нысанына айналғанын, қазақ интеллигенциясының ағартушылықты насихаттай отырып, ұлттық бірегейлік мәселелерін көтеруінен қазақ халқының ұлт ретіндегі сақталу мәселелері XX ғасырдың басында өзекті бола бастағанын байқаймыз.

Интеллигенция өкілдерінің саяси пайымдары мен өмірдің көптеген салаларына қатысты тұжырымдарынолардың үлкен саяси өмірге дайындығы, өздерімен бірге халықты да соңынан ертуге, ұйымдастыруға жасаған қадамдары деп қарау керек.

Осы кезеңде Әлихан Бөкейхановтың саяси-құқықтық ойларының негізгілерінің бірі – қазақ даласына өзін-өзі басқару жүйесін ендіру болатын. Өзін-өзі басқару принципі оның алдында Шоқан Уәлихановтың «Сібір ведом-

ство қырғыздарының сот жүйесін реформалау туралы жазбалар» жұмысында кездеседі. Аталған ой Әлихан Бөкейхановтың көптеген мақалаларында кездеседі. Оның пікірінше, жергілікті өзін-өзі басқару земство үлгісінде жүзеге асырылуы тиіс. Земстволық басқару үлгісі далалық өлке халықтарына патша әкімшілігі тарапынан болатын ықпалды төмендетіп, ақша қаражатын тиімді басқару, тұрғындардың өмір сапасын көтеруге мүмкіндіктер беретіндігімен қызықтырды. Земстволық басқаруды ендіру арқылы өзін-өзі басқаруға қол жеткізумен қатар, ұлттың өзін-өзі айқындауына, анықтауына қол жеткізуге болатын еді. Әлихан Бөкейханов: «Земство – бұл жергілікті халықтың көзі мен қорғанышы. Оның шаруаларға несие беретін өз банкісі болады. Земство соттарды сайлауды ұйымдастырып және өзінің милициясын құрады» деп атап өтті. Ойшылдың пікірінше, земство облыстағы, уездегі, болыстағы барлық мәселелерге жауап бере алады. Халық басқарманы, мәжіліс земствоны сайлайды. Оның ойынша, басқарма мен мәжіліс біртұтас орган ретінде қатысатын болса, басшылық бір адамның қолында болады. Осылайша, Әлихан Бөкейханов земствоны ресми мемлекеттік органның баламасы ретінде қарастырды. Ол земствоны қосымша шаруашылық нысаны деп есептемеді, земствоның құзыреттілігі әлдеқайда кең, ал беделі жеткілікті деңгейде биік екендігін түсінді [9, 85 б.].

Қазақ интеллигенциясының қоғамдық санаға ауқымды ықпал жасаған іс-әрекеттерінің бірі – «Қазақ» газетін шығаруды қолға алуы еді. Бұл басылым ұлттық мүддені, ұлттың құндылықтар жүйесін білдіретін идеологиялық маңызды құралға айналды. «Қазақ» газетінде ұлттың жаңа құндылықтық бағдарлары, ұстындары, мұраттары мен аңсары болатын саяси, мәдени көзқарастар желісі насихатталып, көпке жеткізілді. Сөйтіп, қоғамның саяси санасына ықпал жасаған газет ұлтты топтастырушы, жақындастырушы рөл атқарды.

Қазақ интеллигенциясы газет арқылы қоғамдық өмірдің барлық саласын тұжырымдап, ұлттық көзқарастар жүйесін әзірлей отырып, тәуелсіздік идеясын барынша таратып, халықтың саяси санасына ықпал жасады.

Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі кезеңде қазақ интеллигенциясының саяси-философиялық пайымдары мен ұстанымдары қазақ қоғамын «Алаш орда» үкіметінің айналасына топтастыра білді. Бұл қоғамдық санада үлкен өзгерістер мен сілкіністің пайда болғанын, ұлттың бір мақсат, бір мүдде аясында тоғысуын көрсетті. Қазақстан аймағында Алашорда үкіметінің жергілікті ұйымдарының құрыла бастауы, милиция жасақтарының пайда болуы халықтың қолдауынсыз мүмкін емес еді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстан жерінде кеңес үкіметінің орнауы тұтас саяси формациялардың ауысуымен қоғамдық-саяси күн тәртібіне түбегейлі өзгерістер әкелді. Жаңа қалып пен өлшемдерді, тәртіп пен ережелерді қабылдау немесе жерсіндіру қажет болды. Бұл жерде де қазақ интеллигенциясының өзіндік ойы мен ұстанымы айқын болды.

Адамдар өміріндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерді коммунистер мәдени өзгерістермен бірлікте қарастырды. Мәдени революцияның маңызды міндеттеріне халықтың мәдени құндылықтарын жаңарту, оның санасын өзгерту, жеке адамды қайта тәрбиелеу жатты.

Кеңес үкіметінің әдебиет, театр, кинематография, білім беру мекемелерін қаржылық қолдауы күшті болғанымен олардың үстінен қатал цензура орнатылып, идеологиялық қалыптау кең қолданысқа ие болды. Осындай мақсатпен кіші халықтардың тарихы марксизм-ленинизм шындығымен түсіндірілді. Күшті идеологиялық аппарат қарапайым азаматтардың санасына жаңа кезеңде тарих таңдауы жұмысшы табына түсіп отырғандығын мәлімдеуден еш танбады. Бұл қазақ қоғамындағы кейбір қарапайым азаматтардың кеңес идеологиясына мойынсұнуына әкелді. Ұлы мақсаттар мен саяси тәжірибе арасындағы қарама-қайшылық осылайша айқын көрінді.

Коммунистердің идеологиясында жеке тұлғаға деген қатынас ерекше орын алады. Алдымен ұжым, ұжымдық пікір алдыңғы орынға қойылып, ал жеке тұлғаға коммунизмді құру мен әлемдік социализмді жүзеге асыруға жету жолындағы тетік ретінде қаралды. Адамгершілік мінез-құлқының өзі коммунизмді құру мәселелерін шешу арнасында қаралды. 1920 жылы комсомолдың III съезінде Ленин «Адамгершілік дегеніміз – социализмді құруға атсалысу» деп жариялады. Таптық күресте буржуазиялық мәдениет үнемі пролетарлық мәдениетке қарсы қойылып отырды. Коммунистердің пікірінше, буржуазиялық мәдениетке қарама-қайшы жаңа социалистік мәдениет жұмысшылардың мүддесін білдіріп, пролетариаттың социализм үшін таптық күресіне қызмет жасауы керек деп қарастырылды. Осы қырынан коммунистердің өткеннің мәдени құндылықтарына деген қатынасы анықталды. Олардың ойынша, жаңа мәдениет ұзақ күресте оның реакциялық жақтарын еңсере отырып өзіне ескінің демократиялық элементтерін алады. Осы ұстаныммен олар қазақтың ұлттық мәдениетін де қарастырып, оның төлтума ерекшеліктерінен айыруға талпынды, өзінің таптық-басқыншылық мақсаттарына бағындырғысы келді.

Ал ұлттық негізде мемлекет құруды мақсат еткен қазақ интеллигенциясының ұстанымдары кеңес үкіметінің идеологиялық қондырмасымен қайшы келіп отырды.

Осы кезеңде қазақтың ұлттық интеллигенция өкілдері қоғамдық-саяси өмірден мәжбүрлі түрде шектелді, алайда болып жатқан өзгерістерден тыс қала алмады. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мағжан Жұмабаев, Мұхаметжан Тынышпаев және басқаларының баспа беттеріндегі баяндамалары оған негіз бола алады [1, 11 б.].

Олар Кеңес үкіметі зорлықпен жүргізген қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық тұрмыс салтын қайта құру саясатына қарсылық білдіріп, халықтың мәдениеті мен дәстүрін өзді-өзі сақтау идеясын дамытып, прогресске ағартушылық арқылы қол жеткізбек болды.

Интеллигенцияның баспа және әдеби шығармаларында жаңа биліктің таптық шектелгендігі баяндалып, режимге қарсылық айқын көрініс берді. Азаматтық соғыстан кейін ұлттық-демократиялық интеллигенцияның белсенді саяси қызметі күшейіп келе жатқан пролетарлық мемлекеттің тоталитарлық режиміне қарсылығы рухани кеңістікке ауысты.

Кеңес үкіметінің саясатына қарсы ұлттық интеллигенцияның рухани қарсылығының стратегиясы мен тактикасы «Сана» журналы, «Ақжол» газеті және басқа да басылымдарда Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтың баяндамалары мен мақалаларында көрініс тапты.

Қорытынды

Алаш өкілдері халықтың ұлттық санасын мемлекеттік деңгейге көтерді. «Алаш партиясы» – сол кездегі қоғамның мәселелерін шешудің кешенді шаралар жоспарын дайындаған алғашқы саяси ұйым болды. Алашордалықтардың негізгі идеясы халықтың бірлігі идеясы еді. Төтенше қысылтаяң шақтарда алашордалықтар айрықша икемділік таныта отырып өз қағидаларына берік бола білді. Алаш қозғалысының басты мақсаты – мемлекеттің өзін-өзі басқару жүйесін құру, халықтың өзін-өзі айқындау құқығын жақтау, әлемдік тәжірибені қолдана отырып, қазақ қоғамын модернизациялау.

Бірақ Алашорда үкіметіне халықтың барлық қабаттарын біріктіретін қазақ мемлекетін құру мүмкіндігі берілген жоқ. Зорлық-зомбылықты қабылдамай, мемлекеттің таптық негізін терістей отырып, Алаш өкілдері қоғамдағы бір таптың өктемдігіне қарсылық білдірді. Бұқараның білімсіздігі, саяси күрес орталығынан алшақтық, бытыраңқылық және саяси күрестің нақты бағдарламасының болмауы «Алаш» партиясының большевиктерге қарсы жүргізген саяси күресінде жеңіліске әкелді. Қалыптасқан жағдайға байланысты кеңес үкіметінің басқарушылық ерекшеліктеріндегі идеологиялық бағыт-бағдарын қабылдай отырып, Алашордалықтар оны ұлттық болмысқа, жергілікті халықтың мүддесіне сай икемдеуге тырысты.

Қазақ интеллектуалдары халықтың ұлттық тарихын, мәдениетін және дәстүрін зерделеуде және насихаттауда көптеген жұмыстарды атқарды. Десек те көптеген табиғи құқықтарынан айрылған қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау тоталитарлық режим тарапынан буржуазиялық немесе ұлтшылдық мінез-құлық деп танылды. Солай кеңестік идеология қазақ интеллигенциясының ұлтқа қызметін халқына жасалған қарсы іс-әрекет етіп көрсетуге тырысты.

1929 жылы Бутырка түрмесінде жатқан Міржақып Дулатов әйгілі «Ұрпаққа хат» деп аталатын хатында ұлтына қызмет туралы ашына отырып жазады: «осылардың бәрін көріп-біліп, сезініп өскен байғұс басым өзімнің тақыл-тұқыл білімімді осынау қорланған, намысы тапталған, мүсәпір болған халқыма бағыштап, қол ұшымды беруді өзімнің перзенттік парызым деп са-

надым... Ғұмыр болса, дәм жазса – ұлтымның келешегі үшін күш-жігерімді аямай еңбектене беруге борыштымын. Адассам – халқыммен бірге адастым, сәулесі жарық жолға ұмтылсам – ұлтыммен қосыла ұмтылып бағамын» [10].

Қазақ зиялылары жалпыұлттық мақсатқа жету үшін ұлтты ұйыстырудың тетіктерін, яғни ұлтжандылықты, ауызбірлікті, ынтымақтастықты орнықтыруды алдыңғы орынға шығарды. Олар осы қағиданы өз іс-әрекеттерінің, мақсаттарының, жан-дүниесінің үнемі бағыттаушы күші ретінде ұстанды да. Әлихан Бөкейхановтың ой-тұжырымдарының негізгі алтын қазығы – еркіндік идеясы болды. Ол: «Жұрттың тірлік күйде, я өлімтік күйде өмір шегуі өзінің жігерінен болады» деген еді [11, 48 б.]

Қазақ интеллигенциясының қоғамдық санаға ендірген ұлттық дәстүр мен ұлттық құндылықтарға байланысты саяси-философиялық ойлары бүгінде өз жемісін беріп отыр. Қазақ интеллигенциясы қалыптастырған тәуелсіздік идеясы жылдар бойына ұлттың тарихи жадында сақталып келіп, ұлтжанды азаматтарды қалыптастыруға ықпал етуде. Олардың саяси-философиялық ойларының Тәуелсіз Қазақстан тарихында өз құндылығын жоймауының себебі де осы.

Әдебиеттер тізімі

1 Асылбеков М.Х. Политические взгляды А. Букейханова // Материалы междунар. науч. конф. «Алаш-Орда и проблемы казахской государственности и культуры». – Алма-Ата: Жеруыйк, 2009. – С. 8–13.

2 Аймауытов Ж. Журнал туралы. // Абай. – 1918 ж. – № 1.

3 Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 401 б.

4 Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. – Алма-Ата, 1935. – С. 17.

5 Нурышева Г.Ж. Общественное сознание казахского общества начала XX века. – Алматы, 2001. – 74 с.

6 XX ғасырдағы қазақ философиясы // З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2016. – 391 б.

7 Байтұрсынов А. шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер // Құраст., Ә.Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

8 Қазақ газеті. – 1913. – №2.

9 Усеинова Г.Р. Эволюция политических взглядов А.Н. Букейханова // Право и государство. – № 2 (59), 2013. – С. 85.

10 <https://bugin.kz/2652-mirdgaqyp-dulately-urpaqqa-khat>

11 Нысанбаев Ә. Жаһандану және Қазақстанның орнықты дамуы. – Алматы, 2002. – 42–73 бб.

12 Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. V т. / Әлихан Бөкейхан. - Толықт. үшінші бас. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша. – 153- 157 бб.

13 Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. IV т. / Әлихан Бөкейхан. - Толықт. үшінші бас. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша. – 33-36 бб.

14 Ақмағанбет Р. Алаш демократиясы. Өркениетті қоғам құру жолында. – Алматы: AmalBooks баспасы, 2022. – 296 б.

Transliteration

1 Asylbekov M.H. Politicheskie vzglády A. Býkeihanova [Political Views of A. Bukeikhanov] // Materialy mejdýnar. naých. konf. «Alash-Orda ı problemy kazahskoi gosýdarstvennosti ı kúltúry». – Alma-Ata: Jerýyk, 2009. – С. 8-13.

2 Аймаýтов J. Jýrnal týraly [About the Magazine]. // Abai. – 1918 j. – № 1.

3 Аймаýтов J. Мағжанның ақындығы týraly [About Magzhan's Poetry] // Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 401 б.

4 Brannin S., Shafiro Sh. Ocherki po istorii Alash-Ordy [Essays on the History of Alash-Orda]. – Alma-Ata, 1935. – S. 17.

5 Nurysheva G.Zh. Public consciousness of the Kazakh society of the beginning of the 20th century [Social Consciousness of Kazakh Society at the Beginning of the Twentieth Century]. – Алматы, 2001. – 74 б.

6 НН ғасырдағы қазақ философиясы [Kazakh Philosophy of the 20th Century] // Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtýn jalpy redaksiyasymen. – Алматы: QR BGM GK Filosofia, saiasattany jáne dintany Instityty, 2016. – 391 б.

7 Baitursynov A. shygarmalary: óleńder, aýdarmalar, zertteýler [Baitursynov A. works: poems, translations, studies] // Qurast., Á.Sháripov, S. Dáyitov. – Алматы: Jazyshy, 1989. – 320 б.

8 Qazaq gazeti [Kazakh Newspaper]. – 1913. – №2.

9 Ýseinova G.R. Evolúsiya politicheskikh vzgládov A. N. Býkeihanova [The Evolution of the Political Views of A. N. Bukeikhanov] // Pravo ı gosýdarstvo, № 2 (59), 2013. – S. 85.

10 <https://bugin.kz/2652-mirdgaqyp-dulatuly-urpaqqa-khat>[mirjakyp-dulatuly-letter to posterity].

11 Á. Nysanbaev. Jahandany jáne qazaqstannyn ornyqty damy [Globalization and Sustainable Development of Kazakhstan]. – Алматы, 2002. – 42-73 bb.

12 Bokeikhan A. Shygarmalar – Works [His works are Sochinenia]. V t. / Alikhan Bokeikhan.-Tolykt.ushinshi bass. – Astana: “Alashorda” kogamdyk kory, 2018.-Kazakhsha, oryssha. – 153-157 bb.

13 Bokeikhan A. Shygarmalar – Works [His Works are Sochinenia. v.]. IV t. / Alikhan Bokeikhan. - Tolykt.ushinshi bass. – Astana: “Alashorda” kogamdyk kory, 2018. – Kazakhsha, oryssha. – 33-36 bb.

14 Ақмағанбет R. Alash demokratiyasý. Órkenietti қоғам құру zholýnda [Democracy of Alash. On the Way to Create a Civilized Society]. – Алматы: AmalBooks baspasy, 2022. – 296 б.

Нурышева Г.Ж., Тайженбетова А.Б.

Социально-философские идеи казахской интеллигенции начала XX века и их влияние на общественное сознание

Аннотация. Существенное влияние на общественное сознание оказали национально-демократические идеи интеллигенции Казахстана в начале прошлого века. Они послужили основой для организации общества на высоком уровне. Творческие исследования казахской интеллигенции, рассматривавшей пути создания национального государства в период распространения различных мнений, точек зрения и теорий, оказали эффективное воздействие на общественное сознание и открыли путь для формирования и самоопределения нации в будущем.

В статье представлен философский анализ идеологических аспектов политической и культурной жизни представителей казахской интеллигенции, стремившихся создать национальную государственность, выступив против тоталитарного режима. Националь-

ные и либерально-демократические идеи правительства Алашорды имеют большое значение для политического развития сегодняшнего независимого Казахстана.

В периоды политической нестабильности социально-философские мысли и позиции казахской интеллигенции становятся главным ориентиром для общества и заложили основу для распространения духа заинтересованности, консолидации нации вокруг общих ценностей. Адаптация казахской земли к новым политическим и культурным изменениям при сохранении политической независимости, территориальной целостности и национальных ценностей объединила их ради общей цели и общей идеи. Усилия, направленные на то чтобы добиться свободы, равенства, политической грамотности народа, свободы слова и печати, сохранения прав человека и национальных ценностей, обеспечения равных возможностей, свободы женщин показывают широкий размах идеологической направленности учения интеллектуалов.

Авторы, изучая влияние социально-философских идей казахской интеллигенции на общественное сознание, оценивают роль в консолидации нации и просветительский потенциал интеллигенции.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, партия «Алаш», Алашорда, советское правительство, общественное сознание, социально-философские идеи, национальные ценности.

Nuryшева G., Taizhenbetova A.

Social and Philosophical Ideas of the Kazakh Intelligentsia of the Early Twentieth Century and Their Influence on Public Consciousness

Annotation. The national democratic ideas of the intelligentsia of Kazakhstan at the beginning of the last century had a significant influence on public consciousness. They served as the basis for organizing society at a high level. The creative research of the Kazakh intelligentsia, which considered ways to create a national state during the period of dissemination of various opinions, points of view and theories, had an effective impact on public consciousness and opened the way for the formation and self-determination of the nation in the future.

The article presents a philosophical analysis of the ideological aspects of the political and cultural life of representatives of the Kazakh intelligentsia, who sought to create national statehood by opposing the totalitarian regime. The national and liberal democratic ideas of the Alashorda government are of great importance for the political development of today's independent Kazakhstan.

During periods of political instability, the socio-philosophical thoughts and positions of the Kazakh intelligentsia become the main reference point for society and laid the foundation for the spread of a spirit of interest and consolidation of the nation around common values. Adaptation of the Kazakh land to new political and cultural changes while maintaining political independence, territorial integrity and national values united them for a common goal and a common idea. Efforts aimed at achieving freedom, equality, political literacy of the people, freedom of speech and press, preservation of human rights and national values, ensuring equal opportunities, freedom of women show wide scope of the ideological orientation of the teachings of intellectuals.

The author examines the impact of the socio-philosophical ideas of the Kazakh intelligentsia on public consciousness, assesses the role of the nation in the consolidation, the educational potential of the intelligentsia.

Keywords: Kazakh intelligentsia, Alash movement, Alash Horde government, public consciousness, socio-philosophical views, national values.

ТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БЫТИЯ КАЗАХСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА

¹*Бекмуратов Айбек Байузакович, ²Мурат Сабит*

¹*ТОО «ABstudio» (Алматы, Казахстан)*

²*Академия труда и социальных отношений (Алматы, Казахстан)*

¹*aibek_mail@mail.ru, ²muratsabit1710@gmail.com*

¹*Bekmuratov Aibek, ²Murat Sabit*

¹*«ABstudio» LLP (Almaty, Kazakhstan)*

²*Academy of Labor and Social Relations (Almaty, Kazakhstan)*

¹*aibek_mail@mail.ru, ²muratsabit1710@gmail.com*

Аннотация. Исследование традиционного прикладного искусства представляет комплексную проблему, предполагающую решение ряда общеметодологических вопросов, находящихся на стыках таких наук, как философия, история, социология, культурология, эстетика, искусствоведение, археология, этнология и др. В статье предпринята попытка синтеза результатов разнонаправленных разработок ученых-гуманитариев Казахстана с целью выяснения сущности и ценностно-смысловых характеристик бытия исследуемого феномена, взятого в его историческом становлении и развитии. На обширной территории евразийских степей, где в самой их сердцевине раскинулись просторы казахской земли, в течении тысячелетий происходили сложные культурно-цивилизационные, этногенетические, демографические, социально-политические процессы, в горниле которых сформировался казахский этнос, ставший одним из автохтонных восприемников сокровищниц общетюркской культуры и искусства. Авторы стремятся, используя материалы исследований ряда известных ученых, таких как А.Х. Маргулан, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов, С. Акатаев, К.Ш. Нурланова, Б.К. Байжигитов и др., воссоздать общую картину бытия казахской традиционной культуры и прикладного искусства, установить с помощью применения методологии тематического анализа Дж. Холтона ценностно-смысловые их архетипы, реализуемые в трактовке таких важных тем, к которым относятся вопросы об автохтонности казахского этноса, самобытности культуры и искусства. Показано, что тематическая структура исследований ученых Казахстана включает в себя ряд весьма важных философско-мировоззренческих, мифо-поэтических, этико-эстетических, историко-этнологических элементов (тем), способствующих раскрытию истины бытия традиционного народного прикладного искусства.

Ключевые слова: казахская культура, искусство, традиция, традиционное прикладное искусство, бытие, ценности, самобытность, национальная идентичность, тематическая структура.

Введение

Как известно, одним из направлений исследования по истории и методологии науки является концепция «тематического анализа науки» известного американского ученого Дж. Холтона [1]. Он считает, что творческое воображение ученых так или иначе ориентировано на более или менее осознанный выбор тем, который позволяет затем прочертить вполне определенную траекторию движения научной мысли, следуя внутри-тематическим требованиям «простоты и необходимости» [1, с.12]. Она, эта концепция, разработанная и проиллюстрированная автором прежде всего на материалах истории физических наук, по-видимому, имеет достаточно широкое поле своей приложимости и в науках социогуманитарных (о чем свидетельствует и сам автор, перечисляя ряд работ по социологии, литературоведению, психологии, культурной антропологии).

Под темой, насколько можно понять, автор подразумевает достаточно широкий набор различных смыслообразующих идей и принципов, историко-культурных образований (скажем, философских и литературных произведений, традиций и обычаев), социологических факторов и т.д., способствующих решению тех или иных проблем развития науки и культуры в целом, как бы дающих исследователям в унисон их творческим усилиям «глубинные установки» из арсенала подобных тем [1, с.8].

Мы считаем, что концепция тематического анализа науки вполне действенна и в сфере исследований по истории художественного познания, искусствоведения и философии культуры, в частности, в области изучения истории и теории казахского народного прикладного искусства, тематика которой красной нитью проходит в исследованиях большого множества ученых Казахстана (историков, археологов, философов, эстетиков, культурологов и т.д.) и она продолжает возбуждать интерес к себе со стороны все нового поколения исследователей. В данной статье предпринимается попытка воссоздать общую картину исследований по обозначенной проблематике с целью выявления их тематической структуры в духе разработок Дж. Холтона.

В основе такого универсального явления общечеловеческой культуры, как традиционное прикладное искусство, лежит мифологическая картина мира. Тысячелетиями доминируя как феномен, оно послужило импульсом к зарождению классического европейского искусства.

Становление традиционного прикладного искусства с опорой на мифологию придало ему культово-ритуальное свойство в качестве нерасчлененного синкретизиса. Вся жизнь человека, общества и культуры пронизана сакрально-ритуальным отношением к миру, являющееся смыслом художественной традиции. Представитель этой культуры живет «чувством своей полной зависимости от богов, духов, предков – сверхчеловеческих сил» [2, с. 25].

Единым целым становится картина мира этноса, на которой базируется это традиционное мировоззрение. В этой картине мира источником смыслов

является «культура этноса, которая и определяет ее целостность, стабильность и устойчивость во времени и пространстве» [3]. В этой упорядоченной структуре Мира социокультурные символы и знаки формируются в гармонии с законами Вселенной.

Следовательно, необходимо выявить природу и сущность предмета нашего исследования, внешних и внутренних детерминант этого феномена. Сказанное отчасти обусловлено разночтениями в определениях, поскольку в одних случаях говорят и пишут «декоративно-прикладное искусство»; в других – просто «прикладное искусство», в-третьих, используется определение «традиционное прикладное искусство», встречаются и другие варианты (напр. «народное искусство», «ремесленное искусство» и т.п.). Вместе с тем, нами не обнаружены исследования, в которых бы проводился углубленный анализ данной ситуации. Все они по умолчанию (конвенциональному соглашению) используются как эквивалентные понятия.

Дело, конечно, не только в разночтениях терминологических. Возникает множество других вопросов, касающихся сущностных характеристик традиционного прикладного искусства, образования его форм в условиях социокультурного развития, перспективы в глобализующемся современном мире, значения и роли в истории различных этносов и т.д. и т.п.

Охарактеризованная ситуация свидетельствует о том, что несмотря на то, что традиционному прикладному искусству посвящен ряд разносторонних исследований, оно все еще не изучено в достаточной степени. И это при том, что вопросы культуры, искусства, традиции и традиционного общества широко рассмотрены в самых разных направлениях социогуманитарных наук. Ученые Центральной Азии (ЦА) в силу особенностей развития общества и культуры раскрывают эти проблемы наиболее глубоко. Но и в этом регионе традиционное прикладное искусство в данном ракурсе требует дальнейшего осмысления. Так, по отношению к искусству ЦА, в частности кыргызов и казахов, определение «декоративное» не совсем правомерно. Это обусловлено тем, что значение данного термина, производного от лат. «desoco» - украшаю, снижает глубокое смысловое содержание Центрально-Азиатского искусства, имеющего иные ценностные ориентации. Западные художники-практики и теоретики искусства чаще всего используют термин «декоративно-прикладное искусство», освещая его по аналогии с классическим искусством как один из рядовых видов художественного творчества вообще.

В принципиально отличном от них ракурсе исследовательские труды казахских ученых, которые прослеживают духовно-нравственные истоки этногенетических и социокультурных механизмов, их формирования и развития, углубляясь в историю искусства и культуры, способствуют раскрытию характернейших черт и сущности исследуемого феномена, его ценностно-смысловых аспектов в стремлении постичь философско-эстетические основания бытия и сущности казахского искусства в целом и традиционного прикладного искусства в частности (А.Х. Маргулан, Х.А. Аргынбаев, М.С. Муканов, С. Акатаев, К.Ш. Нурланова, Б. Байжигитов, А.И. Оразбаева и др.).

Методология

В статье использован комплекс методологических установок, включающий принципы диалектической логики (развития, конкретности, единства исторического и логического), а также компаративистского, герменевтического и т. н. «тематического анализа науки» (по Дж. Холтону), адекватный для социально-философского осмысления предмета исследования. Авторами использованы научно-теоретические труды представителей социальной философии, историков, культурологов, археологов, социологов, этнологов, искусствоведов в области изучения актуальных проблем развивающейся культуры и цивилизации, диалога культур Востока и Запада, кочевого и оседлого миров.

Тематический анализ бытия казахского традиционного прикладного искусства в исследованиях ученых Казахстана

Приоритет в целостном историко-археологическом исследовании прикладного искусства казахского народа безусловно принадлежит трудам академика А.Х. Маргулана, имя которого заслуженно присвоено Институту археологии Академии наук РК. Им в течении многих лет проводились археологические изыскания, которые составили фактологический фундамент трудов всех исследователей, занимавшихся изучением проблем культуры и искусства Казахстана. Изойдя вдоль и поперек степи Сары-Арки, изучив раскопки Отрара, Тараза, Сайрана, Сыгнака и других городов, ученый научно доказал, что здесь, в Великой Степи, наряду с сельскими поселениями существовали города в полном смысле этого слова и что здесь, следовательно, существовала своеобразная цивилизация, представлявшая собою синтез казахской кочевой и городской культур, символическим выражением которой и является т.н. «звериный стиль». На этом общем фоне им четко зафиксирована всеобъемлющая картина становления и развития казахского народного прикладного искусства, представленная в трехтомном фундаментальном труде, включавшем:

- знакомство с художественным кошмовалением, плетением, ткачеством, резьбой по дереву и кости, обработкой металла и кожи, а также орнаментом, народным костюмом и юртой (том 1);

- публикацию изделий из орнаментированного войлока, ткачество, плетение, вышивку, в том числе: предметов декоративного убранства юрты и народного костюма (том 2);

- а также изделий народных кузнецов, ювелиров, резчиков и декорированных изделий из кожи (том 3) [4: а), б), в)].

В первом томе дается обстоятельная характеристика всех собранных и систематизированных А.Х. Маргуланом сведений, на основе которых прослеживается происхождение казахского народного прикладного искусства,

восходящего к алтайской культуре (5-4 вв. до н.э.). Автором дана периодизация истории народного прикладного искусства, причем историография репрезентирована им в двух ракурсах, а именно: с точки зрения степной устной историологии (СУИ) и на материале письменных источников. В качестве СУИ ученый привлекает обширный материал устной культуры – легенд, сказаний и эпоса, что придает его исследованиям фундаментальность, логическую завершенность и способствует созданию целостной картины становления и развития казахской культуры и искусства.

Обосновывается положение о преемственности казахского прикладного искусства на всех этапах культурной истории, начиная с глубоко древних пластов. Анализ проводится А. Маргуланом на обширном материале памятников Алтая, имеющих местное (автохтонное) происхождение. «В целом, - резюмирует автор, - по технике изготовления и орнаментальным мотивам изделия казахов, алтайцев, киргизов и тувинцев близки описанным древним памятникам Алтая и Северной Монголии» [4 а), с.39].

Второй и третий тома представляют собой альбомы, преобладающее место в которых занимают экспедиционные материалы автора, дающие целостное представление о культуре и искусстве разных регионов Казахстана, особенностях кочевого и оседло-земледельческого районов, различиях в использовании материалов и технических приемов, а также социальной предназначенности изделий. На протяжении всего трехтомника подчеркиваются художественные достоинства и эстетическая значимость изделий народных мастеров, даются сведения о функционировании тех или иных видов казахского народного прикладного искусства в современных социокультурных условиях. Тщательно и с большой любовью отобраны иллюстрации, причем ни одна не повторяет другую, способствуя воссозданию мировосприятия и мироощущения наших предков.

Непревзойденный, на наш взгляд, как по замыслу, так и по исполнению этот труд, представляющий по оценке известного советского ученого-историка В.Е. Ларичева «энциклопедию казахского прикладного искусства» [4 а), с.7], задает не только плодотворный образец будущих исследований, но и перспективы дальнейшего развития казахского народного искусства, казахской культуры в целом в условиях независимости.

В этих трудах академика А. Маргулана затронута тема исторического становления и развития бытия казахского прикладного искусства, и в многообразии количественных и качественных характеристик в их диалектической взаимосвязи, раскрыты глубинные корни и традиционные каноны художественного творчества, заключенные в нем материальные и духовные ценности народа-творца, определяющие закономерные художественно значимые черты его созидательной деятельности. Невозможно поэтому не присоединиться к следующим пафосным утверждениям русского ученого-историка: «Прикладное искусство – живое лицо, своеобразная визитная карточка его

созидателей... остается жить и далее будет жить, пока существует на земле сам народ, прародитель его и хранитель» [4 а), с.7].

В тематическую структуру исследований академика А.Х. Маргулана входит, следовательно, богатый набор философско-эстетических категорий (бытие, качество и количество, мера, закономерность, целостность, прекрасное, гармония и др.), культурно-исторических регулятивов (мифов, традиций, СУИ и др.), мировоззренческих принципов, которые и определяют «глубинные установки» творческих устремлений ученого, непосредственно не связанные со специально-научными понятиями и представлениями, имеющие как бы вненаучный характер. Вполне можно утверждать о том, что тематическая структура научных поисков служит высветлению истины исследуемой предметной области, активизирует творческое воображение ученого, способствует целостному воспроизведению ее сущностных определенностей.

Дальнейшие поиски целой плеяды казахстанских ученых в целом следуют парадигме, заданной трудами А.Х. Маргулана, тематической структуре его творческого наследия, совершая постепенно сдвиг в сторону выявления сущностно-ценностных характеристик предмета исследования. Естественно, предметная область исследования расширяется, обогащается новыми и новейшими открытиями, проливающими дополнительный свет на автохтонные источники художественного мира казахского народа, преемственность развития, его самобытность, связанную в первую очередь со «звериным стилем» искусства Великой Степи [5, с. 2]. Характерными сюжетами этого стиля предстают «изображения зверей и различных мифических зооморфных существ, сцен яростной борьбы хищников и т.д., выполненные из дерева, войлока, рогов, кожи, золота, серебра, бронзы, олова и меди». Искусство это, развиваясь достигает высокого совершенства, «отражая строй мыслей и чувств его создателей и характер эпохи» [6, с. 67] и носит в себе как сакральное, так и декоративное значение.

Подробно исследована в историко-этнографическом ракурсе традиционная духовная и материальная культура казахского этноса в коллективном труде «Казахи», где объемно раскрыто жизнебытие казахов (их география расселения, этнический состав, духовная культура, религиозные верования и семейно-брачные отношения, хозяйство, жилище и типы поселения, различные виды домашних промыслов и ремесла) в его целостности. Также в ней рассмотрено традиционное казахское прикладное искусство и его виды, такие как кузнечное, ювелирное, деревообделочное, войлочное, кожевенное, косторезное и т.д. Отдельного внимания заслуживает описание юрты как «одного из величайших приобретений мировой цивилизации», которой, по утверждению авторов, по своему «художественному оформлению, по орнаменту и вообще по декору... нет равных» [7, с. 111]. Авторы, исследуя историю возникновения и эволюции юрты как наследия от предков, ее роли в жизнебытии кочевника, показывают, что она по-своему служила материаль-

ным воплощением мироотношенческого настроения его души к окружающей действительности – к природе, людям, обществу.

Существенным продвижением в исследовании этноэстетических истоков казахской культуры можно назвать коллективный труд «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством» [8], где молодые в то время ученые (философы, культурологи, искусствоведы и археологи) общими усилиями пытались приоткрыть завесу над тайной казахской эстетической мысли, вооружившись диалектико-логической методологией, обогащенной прекрасным знанием сути и закономерностей исследуемого предмета. Отдельный интерес по предмету нашего исследования вызывают разделы С. Акатаева и К. Нурлановой.

Статья С. Акатаева охватывает весьма дискуссионное обсуждение о зарождении казахского этноса. По мнению автора, «казахский этнос... является одним из древнейших народов в Евразии», «преемником культурного наследия», обусловленного «большим количеством историко-этнических общностей древнего и средневекового Казахстана... в ходе их социально-исторического развития». По сути, верное это положение С. Акатаев выдвигает против тех, кто «историю народной культуры казахов» освещают «только с этапа появления в источниках их этнонима» [8, с. 5]. Безусловно, что невозможно игнорировать предысторию казахского народа и его культуры, имеющих глубокие исторические корни. Историческое формирование казахского этноса действительно имеет длительный этап, прежде чем он формально обозначился в середине XV в. н.э. благодаря историческим свершениям под водительством ханов Керей и Жанибека. Все, что было до этого – это протоказахская предыстория [9]. В этом нет ничего зазорного: так распорядилась сама История. Народ должен знать свою предысторию, которая уходит вглубь веков. Но как исторически состоявшийся, государственно организованный, самостоятельный, обладающий своим собственным мировоззрением, как субъект государственно-политических деяний казахский этнос состоялся в середине XV в. н.э. Казахи являются автохтонным наследником этой Великой Степи со всеми ее материальными и духовными богатствами, тем самым предвещая возникающие иногда подобного рода вопросы. Именно казахский народ в процессе своего исторического формирования и развития в течении примерно трех тысячелетий силою своего духа, проявляя невероятные героические как интеллектуальные, так и собственно физические усилия, стал сотворцом всего этого богатства, отстояв от чужеземных захватчиков свою территорию, и став полноценным наследником ныне продолжает приумножать его своим мирным трудом в условиях независимости, внося посильный вклад в развитие мировой культуры.

Это единство, эта удивительная целостность казахской культуры, демонстрирующая историческую преемственность художественных форм («звериный стиль», орнаментализм и др.), эстетических приоритетов и ценностных начал, при всем многообразии видов и стилей, цветовых решений, сюжетов,

пространственно-временных характеристик, разнообразии используемых материалов и т.д. убедительно свидетельствует об автохтонности казахского народа, самобытности его культуры и искусства в их взаимосвязи, включая, естественно, и традиционное прикладное искусство. Безусловно прав С. Акатаев, когда он категорически отвергает всякого рода утверждения об «отчужденности» культуры кочевников от ее носителей, ссылаясь при этом на указанное выше единство, замечает: «Это единство возможно лишь при автохтонности ее возникновения» [8, с. 15].

Автор часто цитирует Ч.Ч. Валиханова, который с восхищением наблюдает удивительную внутреннюю гармонию и целостность духовной сферы жизни казахов, единство во многообразии и тождественность. Давая глубокие по смыслу оценки традиционному прикладному искусству в целом, он предполагает в «зверинном стиле» его «главную особенность», имеющую обусловленный всем существом кочевого образа жизни закономерный характер: «Стиль этот господствует в мире кочевых степей на протяжении более двух тысячелетий», задавая «высший эталон изобразительного искусства», - пишет автор. Он стремится анализировать этот анимистический метод, считая его выражением «господствующих идей и идеалов» кочевого мира. Он полагает что социокультурный смысл экспрессивности изображения борьбы зверей, антагонизма сил природы заключается в том, что он аллегорически обозначает «динамизм борьбы общественных сил», «борьбу социальных сил, нравственных норм – добра и зла» [8, с. 24-25].

В своей статье К.Ш. Нурланова делает акцент на символике мира, представленной в казахском традиционном искусстве, где она с помощью таких понятия, как «созерцание», «интуиция» и «творческое воображение» пытается раскрыть и растолковать художественные смыслы и главные мотивы произведений казахского прикладного искусства, в качестве которых автором выдвигаются концепты художественного пространства и художественного времени, с помощью которых кочевник постигал мир своего бытия в его системной соподчиненности ритмам своей жизнедеятельности и определенной организованности, где животный мир становился основным предметом в горизонте его событийных интересов. Поэтому художественному познанию мира кочевника органически присущ зооморфный стиль и символизирует единство Вселенной и человека. «Орнаментальные мотивы, - заключает автор, - символически отражают движение времени и космоса, передают чувство великого пути Вселенной и Человека» [10, с. 231].

Глубокую актуальность имеет суждение К.Ш. Нурлановой о том, что традиционная культура «содержит в себе такой высокий смысл, что деяния человека во всех проявлениях не только должны удовлетворительно решать его проблемы, но должны одновременно вдохновлять, возвышать, «творить» его. Тем самым ученый констатирует созидательную и мировоззренческую силу традиционных идей, стимулирующих в человеке стремление к возвышенному, «делая плодотворной всю его деятельность» [10, с. 223].

Эстетически возвышенное чувство прекрасного, по ее представлениям, изнутри связано со способностью человека открыться миру, другим людям в процессе глубинного общения («iштесу») и именно традиционное искусство казахов дарует ее, эту способность, своей чарующей непосредственностью, облагораживающей простотой и гармоничностью. В ней и через нее раскрывается истина бытия кочевника в этом огромном загадочном мире, что и составляет «основу философии жизни казахов» [10, с. 212].

Известный исследователь казахского искусства, доктор философских наук, профессор Б.К. Байжигитов строит свои исследования на осмыслении казахского народного прикладного искусства в контексте развития мировой культуры, следуя традициям диалектики всеобщего и особенного в развитии культуры человечества, указывая на специфические качества и черты, присущие собственно казахскому искусству, пытаюсь освоить и понять его виды, формы и образцы в их истине. Он ставит перед собой двуединую задачу: постичь единство прошлого, настоящего и будущего прикладного искусства казахов, исходя из его собственных корней и тем оказать воздействие по возможности на дальнейшее его развитие [11, 3-4 бб.]. Автор с особым интересом наблюдает изменения образа и формы народного творчества в художественном времени и пространства в их взаимной обусловленности. Тем самым делает вывод о том, что народное прикладное творчество по-своему иллюстрирует преемственную связь между духовным миром, основанным на тенгрианских началах, и духовно-нравственными основами ислама, распространившимся в средневековом Казахстане.

Согласно наблюдениям исследователя, современные мастера прикладного искусства не могут и не должны игнорировать в своих творениях как ценности традиционного мировоззрения, так и духовные новшества, связанные с распространением ислама в казахских степях. Ученый отмечает необходимость адекватного осмысления традиционного народного искусства в условиях рыночных отношений с целью их творческого возрождения и развития, но не для механического копирования их или использования исключительно в качестве сувениров, автора беспокоит судьба традиционной казахской культуры, проблемы ее освоения, изучения, сохранения, а также ее место в дальнейшем развитии культуры Казахстана. Ученый высказывает надежду, что культурное наследие казахского народа сможет стать фундаментом своеобразного духовного ориентира в этом процессе [11, 25-26 бб.], определяющим философско-эстетическое своеобразие казахской культуры в условиях современной глобализации.

Интерес представляют широко распространенные в последние годы попытки углубленного анализа архетипических образов, коллективного бессознательного и предельных оснований, постоянно воспроизводящихся сюжетов и мотивов, характернейших знаков и черт искусства и культуры казахского народа, лежащие в основе преемственности их развития. Здесь следует отметить фундаментальный труд К. Оразкуловой «Архетипические образы и коллективное бессознательное в творчестве казахских художников: куль-

тур-философский анализ», в котором автор развернул широкий спектр архетипических начал, национальных образов, традиций и обрядов в истории изобразительного искусства казахов. К. Оразкулова тщательно анализирует проявления этих архетипических черт в творчестве художников разных эпох, рассматривая их в тесной взаимообусловленности и взаимосвязи с духовно-нравственными ценностями, образом жизнедеятельности, национальным менталитетом, давая их сравнительные характеристики. Особый интерес у автора вызывает сакский «звериный стиль», наиболее значимые черты которого рецидивами своеобразного его возрождения выявляются в творчестве художников современного Казахстана [12, 240-256 бб.].

Характерным художественным языком, к которому часто обращаются мастера казахского традиционного прикладного искусства является орнаментализм, переход к которому означал более высокий уровень развития жизненных устоев кочевого мира, когда зооморфность обретает более сложную стилизацию. По-видимому, в утверждении искусствоведа М. Султановой о том, что в орнаменте заключается квинтэссенция «творческого потенциала всего кочевого этноса» [13, с. 8-9] заключен определенный смысл. Несомненно, что орнаментализм, как одно из устойчивых стилевых образований казахской культуры, возник на основе «звериного стиля» и между ними есть наглядная преемственная связь, которую следует постоянно иметь в виду.

Интересный ракурс исследования, а именно цивилизационный подход, применён в монографии А.И. Оразбаевой, в которой автор сосредоточился на самобытности культуры этносов в рамках цивилизации кочевников евразийских степей (ЦКЕС), в субцивилизации которого, по ее мнению, наиболее полно представлены культурно-цивилизационные особенности этой целостности. В доказательство автор приводит богатый набор историко-культурных артефактов высшей категории по международным стандартам, свидетельствующих о выдающихся достижениях развития самобытной культуры и искусства казахского народа [14, с. 183]. Из этого следует, что казахский этнос является достойным наследником кочевой цивилизации тюркского мира, бережно хранящий ее традиции и вносящий свою лепту в ее современное развитие. Вопрос о самобытности традиционной казахской культуры, органической частью которой является традиционное прикладное искусство, автором данного исследования решается вполне последовательно и достаточно оригинально: казахский этнос является автохтонным наследником единой и целостной цивилизации тюркских народов и народностей, населявших Евразийские степи и как один из ее сотворцов, и как реальный культурно-исторически, государственно-политически состоявшийся субъект, перманентно продуцирующий на основании ее многовековых традиций все новые реалии казахской национальной культуры в соответствии с логикой развертывания изменяющейся социокультурной действительности.

Заключение

Следует отметить, что не последним, быть может, решающим аргументом в пользу утверждения самобытности традиционной казахской культуры в целом, прикладного искусства в том числе, является кроме всего прочего потенциал национальной государственной власти, выражающей общую волю и чаяния народа, той социально-политической силы, которая лелеет культурное наследие и обеспечивает меры по её сохранности и дальнейшего развития. С возникновением в середине XV в. Казахского ханства вся эта сокровищница определилась как наследие казахского народа и его национального государства, призванному заботиться о благе народа и его будущем. Это означает не только заботу о экономической и политической, но и социокультурной жизни страны. Формирование государственно-правового начала является знаковым рубежом в летописи казахской истории и культуры. Именно оно является основой и гарантом самобытности традиционной казахской культуры, национально-культурной идентичности казахского народа и его будущности. Ныне в условиях суверенной Республики Казахстан есть исторический шанс дальнейшего раскрытия заложенного в нашем народе духовно-нравственного потенциала, для по-настоящему свободного и всестороннего его развития. Можно отметить также, что базовая тематическая структура исследований по проблемам развития традиционного прикладного искусства, выработанная академиком А.Х. Маргуланом, заметно обогатилась в трудах его последователей, обретя новые оттенки философско-эстетического, психоаналитического, цивилизационного и т.д. характера, что послужило более глубокому постижению сущностно-ценностных определенностей исследуемой целостности в их истине.

Список литературы

- 1 Холтон Дж. Тематический анализ науки. – Москва: Прогресс, 1981. – 384 с.
- 2 Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М. Культурология в новом ключе: учебное пособие для университетов. – Алматы, 2011. – 372 с.
- 3 Аязбекова С. Картина мира этноса как феномен гармонизации связи «человек и мир» <http://gisap.eu/node/41455>
- 4 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Онер, 1986: а) – Т. 1; – 256 с.; б) – Т. 2. 1987. – 288 с.; в) – Т. 3. 1994. – 248 с.
- 5 Назарбаев Н. Ұлы Даланың жеті қыры // «Қыздар университеті», №10 (176), қараша 2016 ж.
- 6 Сабит М., Кокумбаева Б., Темиртон Г. Духовная культура Великой Степи и современность. – Алматы: КазНИИИК, 2013. – 200 с.
- 7 Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
- 8 Акатаев С. О специфике казахской культуры // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: «Ғылым», 1993. – 254 с. – С. 5-31.
- 9 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 208 с.
- 10 Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика... – С. 208-237.

11 Байжігітов Б.К. Қазақтың қолөнері тарихы: сәндік қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшілік. – Алматы: Экономика, 2012. – 265 б.

12 Оразқұлова Қ. Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени-философиялық талдау. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 384 б.

13 Султанова М. Философско-эстетические основания казахского изобразительного искусства в контексте теории чистого искусства. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата наук по искусствоведению. – Алматы, 2009.

14 Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 310 с.

Transliteration

1 Holton Dzh. Tematicheskij analiz nauki [Thematic Analysis of Science]. – Moskva: Progress, 1981. – 384 s.

2 Nurzhanov B.G., Erzhanova A.M. Kul'turologiya v novom klyuche: uchebnoe posobie dlya universitetov [Culturology in a New Key: a Textbook for Universities]. – Almaty, 2011. – 372 s.

3 Ayazbekova S. Kartina mira etnosa kak fenomen garmonizacii svyazi «chelovek i mir» [The Picture of the World of an Ethnos as a Phenomenon of Harmonization of the Connection Between “Man and the World”] <http://gisap.eu/node/41455>

4 Margulan A.H. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh Folk Applied Art]. – Alma-Ata: Өнер, 1986: а) – Т. 1; – 256 s.; б) – Т. 2. 1987. – 288 s.; в) – Т. 3. 1994. – 248 s.

5 Nazarbaev N. Ұлы Даланың зheti қыру [Seven Aspects of Great Steppe] // «Kyzdar universiteti», №10 (176), қараша 2016 жh.

6 Sabit M., Kokumbaeva B., Temirton G. Duhovnaya kul'tura Velikoj Stepi i sovremennost' [Spiritual Culture of the Great Steppe and Modernity]. – Almaty: KazNPIK, 2013. – 200 s.

7 Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs. Historical and Ethnographic Research]. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 352 s.

8 Akataev S. O specifikе kazahskoj kul'tury // Kochevniki. Estetika: Poznanie mira tradicionnym kazahskim iskusstvom [On the Specifics of Kazakh Culture // Nomads. Aesthetics: Exploring the World Through Traditional Kazakh art]. – Almaty: «Fylym», 1993. – 254 s. – S. 5-31.

9 Orynbekov M.S. Predfilosofiya protokazahov [Pre-Philosophy of the Proto-Kazakhs]. – Almaty: Өлке, 1994. – 208 s.

10 Nurlanova K. Simvolika mira v tradicionnom iskusstve kazahov // Kochevniki. Estetika... [Symbolism of the World in the Traditional Art of the Kazakhs // Nomads. Aesthetics]. – S. 208-237.

11 Bajzhigitov B.K. Қазақтың қолөнері тарихы: сәндік қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшілік [History of Kazakh Crafts: Decorative Applied Art and Folk Craftsmanship]. – Almaty: Экономика, 2012. – 265 б.

12 Оразқұлова Қ. Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени-философиялық талдау [Archetypal Image and Collective Unconscious in the Works of Kazakh Artists: Cultural and Philosophical Analysis]. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 384 б.

13 Sultanova M. Filosofsko-esteticheskie osnovaniya kazahskogo izobrazitel'nogo iskusstva v kontekste teorii chistogo iskusstva. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata nauk po iskusstvovedeniyu [Philosophical and Aesthetic Foundations of Kazakh Visual art in the Context of the Theory of Pure art. Author's Abstract of the Thesis on the Competition of the Academic Degree of the Candidate of Science in Art Education]. – Almaty, 2009.

14 Orazbaeva A.I. Civilizaciya kochevnikov evrazijskih stepej [Civilization of the Nomads of the Eurasian Steppes]. – Almaty: «Dajk-Press», 2005. – 310 s.

Бекмуратов А.Б., Сабит М.

Дәстүрлі қазақ қолданбалы өнері болмысын Қазақстан ғалымдарының зерттеулеріндегі тақырыптық талдау

Аңдатпа. Дәстүрлі қолданбалы өнерді зерттеу, философия, тарих, әлеуметтану, мәдениеттану, эстетика, өнертану, археология, этнология және т.б. ғылымдардың түйіскен жерінде орын тебетін бір қатар жалпы әдіснамалық сұрақтардың шешімін топшылайтын кешенді мәселе болып табылады. Мақалада Қазақстанның гуманитар-ғалымдарының әртүрлі бағыттағы зерттеулерінің нәтижелерін тарихи қалыптасуы мен дамуында алынған зерттеу феномені болмысының құндылықтық-мағыналық сипаттамаларын анықтау мақсатында синтездеуге деген талпыныс іске асырылған.

Еуразиялық даланың кең аумағында, ал оның орталық аймағында қазақ жерінің айқара созылып жатқаны белгілі, - мыңдаған жылдар бойы күрделі мәдени-өркениеттік, этногенетикалық, демографиялық, саяси-әлеуметтік үдерістердің бой көтеріп, солардың өтінде біте қайнаса отырып қазақ этносының қалыптасып, жалпы түріктік дәстүрлі мәдениет пен өнер бай қазынасының автохтонды иеленушілерінің бірі болғаны белгілі.

Авторлар А.Х. Марғұлан, Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, С. Ақатаев, К.Ш. Нұрланова, Б.К. Байжігітов және т.б. белгілі ғалымдардың зерттеу материалдарын пайдалана және Дж. Холтонның тақырыптық талдау әдіснамасына сүйене отырып, қазақ дәстүрлі мәдениеті мен қолданбалы өнері болмысының жалпы суреттемесін қайта жаңғыртуға, олардың құндылықтық-мағыналық архетиптерін ашуға тырысып, осы негізде қазақ этносының автохтондығы, оның ұлттық бірегейлігі, мәдениеті мен өнерінің өзболмыстығы сияқты маңызды тақырыптардың баянды шешімін беруге ұмтылады. Қазақ ғалымдары зерттеулерінің тақырыптық құрылымына бірқатар маңызды философиялық-дүниетанымдық, мифтік-поэтикалық, этика-эстетикалық, тарихи-этнологиялық элементтердің (тақырыптардың) кіретіні, сөйтіп дәстүрлі халық қолданбалы өнері болмысының ақиқатын ашуға ұмтылдыратыны көрсетілген.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, өнер, дәстүр, дәстүрлі қолданбалы өнер, құндылық, өзболмыстық, ұлттық бірегейлік, тақырыптық құрылым.

Bekmuratov A., Sabit M.

Thematic Analysis of the Existence of the Kazakh Traditional Applied Art in the Research of Scientists of Kazakhstan

Abstract. The study of traditional applied art is a complex problem that involves the solution of a number of general methodological issues at the intersection of such sciences as philosophy, history, sociology, cultural studies, aesthetics, art history, archeology, ethnology, etc. Kazakhstan in order to clarify the essence and value-semantic characteristics of the existence of the studied phenomenon, taken in its historical formation and development. On the vast territory of the Eurasian steppes, where the vastness of the Kazakh land stretched in their very core, complex cultural, civilizational, ethnogenetic, demographic, socio-political processes took place over the millennia, in the crucible of which the Kazakh ethnos was formed, which became one of the autochthonous recipients of the treasures of the common Turkic culture and art. The authors strive, using the research materials of a number of famous scientists, such as A.Kh. Margulan, H.A. Argynbaev, M. S. Mucanov, S. Akataev, K.Sh. Nurlanova, B.K. Bayzhigitov and others, to recreate the general picture of the existence of the Kazakh traditional culture and applied art, to establish, using the methodology of thematic analysis of J. and art. It is shown that the thematic structure of research of scientists of Kazakhstan includes a number of very important philosophical and worldview, mythical-poetic, ethical-aesthetic, historical-ethnological elements (themes), contributing to the disclosure of the truth of the existence of traditional folk applied art.

Key words: Kazakh culture, art, tradition, traditional applied art, being, values, originality, national identity, thematic structure.

ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ДИССЕРТАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ (1994-2019 гг.)

Килыбай Динара Самтаровна

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(Астана, Казахстан)

dinara_20_96@inbox.ru

Kilybay Dinara

L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

dinara_20_96@inbox.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу диссертаций по философии, защищенных в Казахстане за четверть столетия (1994 – 2019 гг.), целями которого стала систематизация диссертационных исследований в сфере философского знания по областям философских исследований (истории философии, философии религии, философской антропологии, социальной философии, антологии и теории познания), по тематической направленности, а также по ряду социологических показателей (гендерному, языковому). Полученные статистические данные как внешние параметры позволяют выявить ряд тенденций внутреннего характера, в частности, связанные с особенностями развития философской науки Казахстана за анализируемый период, направленность вектора философского поиска в сфере современного отечественного философского знания.

В статье использованы материалы по защищенным диссертационным работам на соискание ученых степеней кандидата и доктора философских наук (PhD), полученные по данным, размещенным на сайте Национального центра научно-технической информации, а также данным Национальной академической библиотеки Республики Казахстан (г. Астана).

Полученные результаты позволили сделать вывод об изменении, смещении интересов отечественных ученых-философов с онтологических, аксиологических проблем на проблемы прикладного и междисциплинарного характера.

Ключевые слова: философия, современная философия Казахстана, актуальные философские исследования, диссертационные исследования, диссертации.

Введение

После развала Советского Союза происходит трансформация социальных институтов, которые поддерживали статус философии в качестве главного мировоззренческого ориентира. Начинается поиск инвариантных путей, по которым могла бы идти современная, актуальная философия, освобожденная от идеологического контроля. В Казахстане также, как и на всём постсоветском пространстве начался период реформирования философии под новые задачи, которые стояли перед новыми независимыми государствами.

По мнению современного исследователя М.Ю. Немцева, [1] советская философия представляла собой интересный феномен с точки зрения своего положения в общемировом историко-философском пространстве. Будучи, с одной стороны, позиционируемой как венец, торжество диалектического гения, в своей идеологической форме она была весьма консервативна. При этом люди, которые занимались философией, могли быть разных эпистемологических ориентаций, но вынуждены были следовать основным идеологическим подходам к философским законам и категориям. При этом, как отмечает М. Немцов, в истории советского периода всегда существовали разные школы и направления, которые отстаивали свое независимое или уникальное положение. Такой школой можно считать школу казахстанской диалектики во главе с Ж.М. Абдильдиным. Долгие годы школа была флагманом развития философии в Казахстане. Именно благодаря особому творческому настрою и подходу к философскому знанию Ж.М. Абдильдина, А.Х. Касымжанова, В.И. Ротницкого, Г.Г. Акмамбетова, К.Х. Рахматулина и др. сформировалось представление о философии как особой науке и своеобразном призвании. Философия начала рассматриваться в генезисе. За философией закрепляется статус избранности, фундаментальности, поскольку с самого начала своего выделения из других наук она исследовала и обобщала всеобщие закономерности бытия, мышления человека, процесса познания. Этот субстанциональный подход был доминирующим в саморефлексии о философии советского периода.

Следствие отказа от идеологического сопровождения стало понимание того, что философская система, методологическое положение, хорошо аргументированная теория тесно связаны с окружающей действительностью, с социально-политической, идеологической составляющей любого общества, отражая его развитие в целом и его специфику в контексте локального (национального) сознания. Поэтому события последнего постсоветского тридцатилетия не могли не отразиться на развитии и содержании философского знания в Казахстане. Произошёл некий прорыв в отечественной философской науке, связанный с изменением политических, идеологических ориентиров. Были открыты новые направления исследований, философское знание стало более мобильным, более конкретно направленным, более «точечным», вступив в активное взаимодействие с самыми различными областями бытия и познания: социологией, религией, политологией, психологией, антропологией и культурологией.

В статье будет рассмотрено, как происходила пролиферация казахстанского содержания в философских диссертациях постсоветского периода. Кардинальные изменения в подходах к образованию и, шире, к философии познания, к содержательным смыслам жизни и места в ней человека существенно расширили и тематическое пространство профессиональных философских исследований, что предопределяет потребность в определённой систематизации, качественной и количественной, диссертационных работ по проблемам философии, выполненных казахстанскими учёными в период 1994 – 2019 гг.

В статье использованы материалы в количестве 391 диссертационной работы Национального центра государственной научно-технической экспертизы (НЦГНТЭ)[2], а также национальной академической библиотеки г. Астана.

Методы исследования

Методологической основой исследования философских диссертаций, защищенных в Казахстане являются метод контент-анализа и статистический метод.

Структура и направления диссертационных работ

Анализ диссертационных исследований в аспекте тематической направленности, их приоритетности показал, что наиболее актуальными для диссертантов стали социально-философские проблемы, выходящие за рамки традиционных философских тем (познание, сущность мироздания, жизнь и смерть, Бог и т. п.).

Пристальный научный интерес диссертантов вызывают проблемы взаимодействия философии и социологии, философии и педагогики, философии и культуры. Солидный сегмент исследований посвящён рассмотрению и комментированию философских позиций, взглядов на мир философов – классиков, видных деятелей Казахстана в диахронии и синхронии. Проекция философских взглядов учёных-теоретиков прошлого и настоящего (философов, историков, педагогов и пр.) на современные проблемы теории познания, образования, психологии и педагогики – вот основной вектор диссертационных исследований.

Как показал статистический анализ, в период с 1994 по 2019 годы было защищено 391 диссертаций по философии, в т. ч. на соискание учёной степени кандидата философских наук 309 (79%), доктора - 82 (20,1%).

Структура диссертационных работ за анализируемый период по философским направлениям отражена в таб. 1.

Табл. 1. Структура диссертационных исследований за период 1994 – 2019 гг. по областям философских знаний

Область философского знания	Абсолют., ед.	Относит., %
Всего, в т. ч.:	391	100
социальная философия	83	21,2
история философии	79	20,2
философская антропология	55	14,0
философия религии и мифология	31	7,9
онтология и теория познания	23	5,8
синкретические (несколько философских направлений)	120	30,9

Как следует из статистических данных, чуть менее трети от всего количества защищённых диссертаций (30,9%) представляют работы синкретического характера, где проблемы философии рассматриваются с точки зрения различных областей философского знания. Затем следуют работы по социальной философии (21,2%). Наименьшее число исследований (5,8%) составляют диссертации в области онтологии и теории познания.

Необходимо подчеркнуть, что зарегистрировано немалое число работ, где исследования захватывают не какую-либо одну определённую область философии, а сразу несколько (например, социально-философский анализ человеческого опыта через призму смерти и бессмертия; или интеграция современной науки в связи с социокультурными и логико-гносеологическими проблемами и т. п.).

Работ, посвящённых казахской философии либо связанных с социально-философскими проблемами казахстанского общества, 281 (71,8%) от общего числа защищённых диссертаций. Авторы затрагивают историко-философские проблемы, анализируют и оценивают труды казахских философов, учёных, политиков, писателей и т. п., историю образовательного континуума Казахстана и его реформирование на пространстве независимого государства. Анализируются ценностные, гендерные, правовые, экологические, этические, эстетические категории в аспекте теории и практики философских учений:

- фундаментальные понятия «бытие», «жизнь», «смерть», «Бог», «духовность», «разум», «познание», «свобода», «добродетель», «духовное совершенство» и пр. в применении к мировоззрению его выдающихся представителей: просветителей, учёных, политиков, писателей и т. п. (Г. Есимов, А.М. Амребаева, Л.Н. Акбаева, 1994; Г.З. Абдрасимова, 1995; Т.К.Алимов, 1998; Б.М.Апаш, 1999; Д.Т. Кенжебаев, 2002; Е.З. Уали, 2007; Г.М. Сембаева, 2010 и др.);

- народная философия и её содержательные (этические, религиозные, культурные и т.п.) характеристики (Н. Еликбаев, Т.К. Айтказин, 1994; Ж.З. Нурзабаева, 1995; С.К. Конар, 2000; Б.Б. Арынгазиева, 2003; Н.Г. Аюпов, 2004; Г.Е. Токсенбаева, 2009 и др.); философская интерпретация концептуальных понятий-маркеров «көңіл» (А.М. Есентаева, 2007) и «көңір» (Ж. Нахмеденов, 2010) казахского этноса;

- мировоззренческие позиции представителей казахского Просвещения, нового времени и современности, в т. ч. в контексте тюркской философии и культуры (А.П. Абуов. 1997; А.К. Оналбеков, 1999; Т. Кенжалы, 2001; О.А. Туребаев, 2002; Г.Б. Жуманова. 2003; Г.Д.Рахимова, А.К.Омаров, 2006; Ж.И. Даулебаева, 2010 и др.).

Пристальный интерес отечественных исследователей вызывают вопросы социальной философии. Это определяется вполне объективными причинами. Дело в том, что в рассматриваемый период значительно актуализировались такие глобальные проблемы, как государство и народ, общество и социальная ответственность, социум и социальные ценности этноса. На первый

план выходит анализ не отвлечённых проблем теории философии, а явления современной действительности и их интерпретации с философских позиций. Сквозь призму социальной философии рассматриваются проблемы, ставшие приоритетными в рассматриваемый период: власть, безопасность, социализация, преступление и отчуждение, интеграция современной науки в социокультурном и логико-психологическом аспектах, глобализация, трансформация, общественное сознание, синтез культур и др.

Подобные направления исследования в общем числе диссертаций по философии занимают более двух третей от всего количества работ в сравнении с работами, посвящёнными теории философии, что в очередной раз подчеркивает и обосновывает прикладной характер философской науки. Без должного уяснения смысла таких понятий, которые являются каркасом жизнедеятельности современного общества, невозможно определение четкого механизма дальнейших действий, составление представления о наиболее актуальных проблемах и вопросах современности.

В настоящее время мы находимся в быстро трансформирующемся, динамично развивающемся, подвижном периоде времени, когда не только Казахстан, но и весь мир охвачен цифровизацией: интернет, средства аудио-и видеосвязи, электронный документооборот и другие преимущества цифрового века наглядно показывают направление вектора государств в динамично развивающемся мире, где назревают все новые и новые вызовы и угрозы безопасности государства. Эти проблемы, по заключению отечественных ученых-философов невозможно игнорировать ни в одном из контекстов[3], в том числе и философском. А сама философская наука становится барометром основных тенденций и явлением современности.

С момента издания приказа Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2011 года № 127 «Об утверждении Правил присуждения степеней» история отечественной науки разделилась на «до» и «после», так как с этого периода были введены степени доктора философии (PhD) – степень, присуждаемая лицам, освоившим программу докторантуры по научно-педагогическому направлению и защитившим диссертацию в Республике Казахстан или за ее пределами, признанная в порядке, установленном Законом РК «Об образовании» [4].

Наиболее активным для научного поиска и осмысления философских проблем во взаимодействии с явлениями современности стал период 1994 – 2011 гг., когда было защищено 376 диссертаций, что составило 96,2% от всех работ по 2019 г. включительно, в т. ч.: 1994 - 1995 гг. – по 21-й работе; 1996 г. – 1997 гг. (14 и 16 раб.); 1998 – 1999 гг. (20 и 36 раб.); 2000 – 2001 гг. (10 и 11 раб.); 2002 – 2003 гг. (11 и 10 раб.); 2004 – 2005 гг. (20 и 16 раб.); 2006 – 2007 гг. (22 и 32 раб.); 2008 – 2009 гг. (15 и 31 раб.); 2010 (70 раб.); 2013 – 2019 гг. (15 раб.). Больше всего было защищено диссертаций по философии в 1999, 2007 и 2010 годах – по 70, 36 и 35 диссертаций в год соответственно. Наименьшее

количество диссертаций в 2016 и 2019 годах – по 1 диссертации в год соответственно.

Таким образом, наиболее плодотворным для философских исследований стал период с 1994 г. по 2010 г. В 2011 – 2012 гг. ни одной диссертации по философии не было защищено. После 2011 г. написано и защищено 15 работ, в том числе с учётом гендерного признака, - 9 (мужчины) и 7 (женщины).

По гендерному признаку за весь анализируемый период из 391 диссертаций 227 выполнено женщинами и 164 диссертаций – мужчинами, в процентном соотношении это составляет 58% и 42% соответственно (рис. 1).

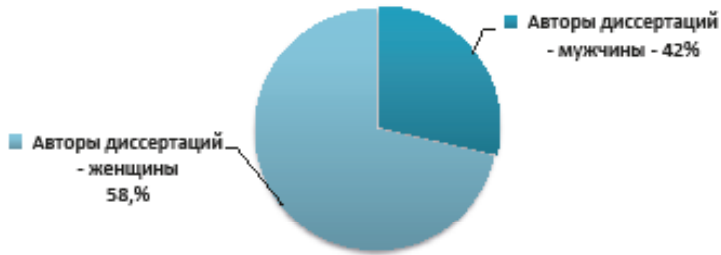

Рис. 1. Структура диссертаций по философии за период 1994 – 2019 гг. по гендерному признаку.

Структура диссертационных работ по языку написания дана на рис. 2., из данных которого следует, что 139 диссертаций (35,5%) было защищено на казахском языке и на русском языке – 252 диссертации (64,5%).

Рис.2. Структура диссертаций по философии по языковому признаку за период 1994 – 2019 гг.

Ниже приведена классификация диссертаций по тематической направленности (Рис. 3)

Рис. 3. Классификация диссертационных исследований за период 1994 – 2019 гг. по тематической направленности

В целом для диссертационных работ характерна тенденция, связанная с исследованием вопросов социальной философии. Интерес исследователей привлечён и к историческим аспектам определенных явлений. Далее следуют работы по антропологии.

Тематическое пространство диссертационных исследований

Анализируя защищенные в Казахстане диссертации за последние десятилетия, можно сказать, что во многих из них обозначены и исследуются проблемы теоретического характера («Феномен иллюзии в истории философии, А.К. Бокаева, 1998; «Проблема разума в философии Ф. Ницше, Е.М. Смагулов, 2004; «Идея свободы в истории философии права», Б. Кабыкенова, 2004; «Мировоззренческо-методологический анализ субъектности человека», Н.И. Карпова, 2005; «Философский анализ игрового элемента культуры», С.Ш. Тлеубаев, 2010 и под.).

Прикладное направление представлено меньшим числом работ, поскольку оно, как правило, имеет экстрафилософский характер и требует привлечения социологии, в том числе и социально-психологических методов (опросы, тестирование и обработка результатов по различным характеристикам и т.д.), что не укладывается в рамки исследований собственно философских.

Ряд работ казахстанских философов посвящен вопросам философии культуры и образования («Социокультурные и личностные аспекты образования как основа самосовершенствования», М.М. Смагулов, 1999; «Духовное наследие в образовательном процессе», Б.Д. Болганбаева, 1999; «Философская парадигма утверждения неогуманистического мировоззрения в современном высшем образовании», Р.Б. Шиндаулова, 2017 и др.), а также истории философии, в т. ч. философских понятий и категорий («Историко-философский анализ категории «условие», Б.С. Кабекенова, 1995; «Бессознательное как проблема онтологии субъективности», В.Ю. Дунаев, 1995; «Культурно-исто-

рический смысл антропологической концепции З. Фрейда», А.К. Абишева, 1995; «Проблема человеческой субъективности в генезисе философии истории, А.Е. Изатов, 1998; «Проблема иррациональности в философской антропологии XX века» С.Х. Альмуханов, 2009 и др.).

Известно, что для успешной защиты диссертационной работы по истории философии обязательным условием является анализ исключительно первоисточников и литературы последних десятилетий. Это обязательные требования, соответствие которым значительно ограничивает сферу исследований. Вероятно, именно данный фактор является причиной того, что среди почти четырехсот диссертаций по философии встречаются лишь несколько, посвященных рассмотрению мировоззрений великих философов, в частности, Абая, Ш. Кудайбердыулы, К.Д. Кавелина, М. Ауэзова, Жака Деррида, Ж. Аймауытова, Абу-Насры аль-Фараби и Абу Али ибн Сины, Асан Кайгы, Юсуф Баласагуни, Х.А. Яссави, С. Торайгырова, Л.Н.Толстого, М.Ж. Копеева, Ж. Аймауытова и др. [5].

В исследовательских работах казахстанских авторов за указанный период было защищено 9 диссертаций, затрагивающих проблемы и категории философии в онтогенезе («Проблемы философской антропологии (традиции иррационализма», А.К. Абдина. 1997; «Проблема свободного поступка личности в философской антропологии», С.Ю. Бояринов, 1998; «Сущность мифа и его функций в общественном сознании», У.К. Бекежанов, 1998; «Образы познания: опыт культурно-исторической реконструкции, Б.Ж. Есекеев, 1999; «Философский анализ становления и развития научной рациональности», М.Ж. Кожамжарова, 2009 и др.).

За последние десятилетия наблюдается тенденция защиты диссертаций по аналитической философии – защищено более 10 работ.

Отечественные учёные уделяют особое внимание истории философской мысли, исследуя ее в различных аспектах: от историко-философского до социально-философского и культурно-философского. Вместе с тем во всех работах прослеживаются основные этапы изучения определенных вопросов в хронологическом порядке. Так, по рассматриваемой проблеме за период с 2007 по 2019 г.г. было защищено более 40 диссертаций, тем или иным образом касающихся сферы истории философии.

Не меньший интерес у казахстанских философов вызывает и такая популярная тематика диссертаций, как онтология и теория познания. Исследуются вопросы сущности бытия, его наиболее общие характеристики, понятия пространства и времени, определения субстанции, свойств и отношений, универсалии, причинность, а также критерии, виды, границы указанных определений («Проблема смерти и бессмертия (социально-философский анализ форм человеческого опыта», Р.Х. Кабилова, 1994; «Протестантская теологическая концепция человека философский анализ)», А.В. Копелиович, 1994; «Философский анализ методов познания психики человека», Ж.Ж. Нукетаева, 1995;

«Манкуртство как социально-философский феномен, К.М. Болысова, 2010; «Антропологический потенциал духовности: культурфилософский анализ», Г.Н. Поваляшко, 2010 и др.).

Несмотря на то что указанные проблемы представляли интерес и разрабатывались ещё древними мыслителями, актуальность таких работ не снижается в связи с универсальностью этих философских категорий, способностью их к диалектическим трансформациям в современном мире.

После обретения независимости, с принятием Стратегии развития государства «Казахстан: 2030» в нашей стране стали предъявлять особые требования к образованию, к квалификации кадров и обеспечению качества образовательного процесса. Цифровизация и компьютеризация стимулировала интерес к проблемам образования. Подобная тенденция наблюдается и в защищенных по философии диссертациях: так, 11 работ посвящены изучению именно этих вопросов.

В диссертациях рассматривается обширный круг вопросов: стратегии образовательного процесса, социально-философские аспекты компьютеризации и гуманизации образования, проблемы человека в философии образования и управления («Социокультурные и логико-гносеологические проблемы интеграции современной науки», М.З. Изотов, 1994; «Математизация научно-технического познания: философский анализ», Б. Сейсенов, 1999; «Управление в информационном обществе: социально-философский анализ», Ш.Ш. Алиев, 2013 и др.).

Вопросам исследования культуры и образования посвящено в совокупности 36 диссертаций. Казахских философов интересуют философские проблемы образовательного процесса, трансформация ценностей, ценностные и духовные ориентации казахстанской молодежи («Ценностные ориентации студенческой молодежи Казахстана (теория, динамика и опыт)», Ж.К. Туймебаева, 1995; «Социально-философский анализ духовных ценностей», С.К. Босынов, 2007; «Формирование духовных ценностей современной казахстанской молодежи (социологический анализ)», Б.Е. Сагындыкова, 2010; «Преemptивность как философская категория (трансформация ценностей)», О.К. Кабул, 2019 и др.).

Уделено внимание социокультурным и личностным аспектам образования как основе самосовершенствования (М.М. Смагулов, 1999), духовному наследию в образовательном процессе (Б.Д. Болганбаева, 1999); социально-философскому содержанию образования (С.Ж. Едильбаева, 2009); проблемам человека в философии образования (на материалах Казахстана) (Р.К. Турысжанова, 2009). Н.И. Аппарбековой (2004) осуществлён социально-философский анализ образовательных стратегий в Республике Казахстан. Социально-философский анализ феномена образования проанализирован А. Толендиевым (2003).

В последнее десятилетие широко применяется философский анализ в отношении таких категорий, как «ценность» «система ценностей», «миропонимание», «духовное самоопределение человека», «проблемы человеческой

индивидуальности», «истина и смысл жизни», «познание», «философия культуры», «гуманизм» и др. Эти понятия и категории систематизируются и исследуются: с точки зрения казахстанкой и мировой философской мысли; в аспекте миропонимания, духовного самоопределения человека. Объектами исследований становятся человеческая индивидуальность, истина и смысл жизни, философская сущность познания окружающего мира, артефакты культуры.

Отечественных исследователей привлекают проблемы процессов трансформации системы ценностей и преемственности между поколениями; отношение к этим проблемам мыслителей прошлого и философов современности, их вклад в теорию познания и ценностей. На основе исследования процесса эволюции ценностей и их современного содержания формулируется вывод о трансформации системы ценностей, что непосредственно влияет на развитие общества и формирование общественного сознания.

В диссертациях уделено место и рассмотрению последствий проникновения западных ценностей в казахстанскую действительность. По мнению авторов работ, трансформацию системы ценностей необходимо рассматривать не только в рамках предмета философии, но и в контексте других гуманитарных дисциплин, а категорию преемственности – во взаимодействии с духовной культурой. Изучается и вопрос влияния преемственности на развитие национальной культуры с философской точки зрения.

По мнению философов современности, для развития национальной культуры необходимо стимулировать духовную деятельность, направленную на сохранение преемственности. Национальные духовные ценности являются ценностями, сформированными в процессе реализации принципа преемственности.

Таким образом, все диссертации можно подразделить на четыре подвиды: изучение философии культуры и образования, философии духовности, проблем бытия и сущности человеческой жизни, изучение мировоззрений великих философов прошлых лет и современности.

Заключение

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о переживании философской мыслью Казахстана своего «ренессанса»: чуть менее четырёхсот диссертационных работ за период 1994 – 2019 гг. демонстрируют явный и устойчивый интерес отечественных исследователей не только к проблемам, традиционным для философской науки (бытие мира и человека, смысл познания и духовности, история философской мысли), но и к социальным, экономическим, политическим, культурным, образовательным конструктам, ставшим или становящимся объективной реальностью современного мира и человека. Казахстанские философы пытаются найти собственное видение проблем философии современности, реагируют на трансформацию философских идей, стремятся дать им научное обоснование, изучают новые явления и тенденции

в сравнительном аспекте. Вместе с тем в философский дискурс входит история казахской философии. Усматривается и стремление авторов диссертационных работ сократить разрыв между теорией и практикой, придать философской науке более практический характер, приблизить её к человеку.

В то же время следует указать на определённую односторонность философских исследований, и именно в прикладном направлении. Нередко упускается из вида методология использования, критерий применимости установленных исследователями закономерностей. Ограничен сегмент работ, посвящённых трансформации духовных, семейных ценностей в условиях информатизации, новейших коммуникационных систем.

Преодоление такого рода недостатков приведёт, без сомнения, к повышению качества исследований философского характера, осуществляемых отечественными учёными, а соответствующая корректировка подходов к философским явлениям и их интерпретации позволит не только повысить качество работ такого рода в системе образовательного и исследовательского процесса, но и сделает возможным их практическое применение в различных сферах современного социума.

Список литературы

1 Немцев М.Ю. Философия в СССР как предмет и тема истории философии // Идеи и идеалы. – 2010. – №4. – С. 17.

2 НЦГНТЭ [Электронный ресурс]. URL:<https://www.ncste.kz/ru/main> (Дата обращения: 20.07.2023).

3 Колчигин С. Философия в Казахстане: сущность и метаисторическое задание // Адам әлемі. – 2016. – №3(69). – С. 10.

4 Об утверждении Правил присуждения степеней [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/control/documents/details/211696?lang=ru> (Дата обращения: 03.07.2023).

5 Болганбаева Б.Д. Духовное наследие в образовательном процессе: дисс. ... докт. филос.наук: 09.00.06. – Алматы, 1999. – 297 с.

Transliteration

1 Nemcev M. Ju. Filosofija v SSSR kak predmet i tema istorii filosofii [Philosophy in the USSR as a Subject and Theme of the History of Philosophy] // Idei i idealy. – 2010. – № 4. – S. 17.

2 NCGNTJe [Jelektronnyj resurs] – URL: <https://www.ncste.kz/ru/main> (Data obrashhenija: 20.07.2023).

3 Kolchigin S. Filosofija v Kazahstane: sushhnost' i metaistoricheskoe zadanie [Philosophy in Kazakhstan: Essence and Metahistorical Task] // Adam alemi. – 2016. – №3(69). – С. 10.

4 Ob utverzhenii Pravil prisuzhdenija stepenej [On the Approval of the Rules for Awarding Degrees] [Jelektronnyj resurs] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/control/documents/details/211696?lang=ru> (Data obrashhenija: 03.07.2023).

5 Bolganbaeva B.D. Duhovnoe nasledie v obrazovatel'nom processe [Spiritual Heritage in the Educational Process] [Jelektronnyj resurs]: diss. ... dokt.filos.nauk: 09.00.06. – Almaty, 1999. – 297 s.

Килыбай Д.С.

Қазақстандық ғалымдардың диссертациялық зерттеулерінің философиялық проблематикасы (1994-2019 жж.)

Андатпа. Қазақстанда өткен ғасырдың 90-жылдарының ортасында және қазіргі (1994-2019 жж.) алғашқы екі онжылдығында қорғалған философия бойынша диссертацияларды талдауға арналған мақаланың мақсаты, біріншіден, философиялық білім саласындағы диссертациялық зерттеулерді (философия тарихы, дін философиясы, философиялық антропология, әлеуметтік философия, антология және таным теориясы), тақырыптық бағыттағы және сондай-ақ бірқатар әлеуметтік көрсеткіштер (гендерлік, тілдік) бойынша зерттеулерді жүйелеу; екіншіден, қазіргі заманғы отандық философиялық білім саласындағы философиялық ізденіс векторының бағыттылуы, атап айтқанда, талданатын кезеңдегі Қазақстанның философия ғылымының даму ерекшеліктерімен байланысты, сыртқы параметрлер ретінде алынған статистикалық деректер ішкі сипаттағы бірқатар үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді.

Мақалада философия ғылымдарының кандидаты және докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған диссертациялар бойынша Ұлттық ғылыми-техникалық ақпарат орталығының сайтында жарияланған деректер, және Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының (Астана қ.) деректерінен алынған материалдар пайдаланылды.

Алынған нәтижелер отандық философ-ғалымдардың мүдделері онтологиялық, аксиологиялық мәселелерден қолданбалы және пәнаралық сипаттағы мәселелерге өзгерді деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: философия, Қазақстанның қазіргі философиясы, өзекті философиялық зерттеулер, диссертациялық зерттеулер, диссертациялар.

Kilybay D.

Philosophical Problems of Dissertation Research of Kazakh Scientists (During the Years of 1994-2019)

Abstract. This article is about the analysis of dissertations on philosophy defended in Kazakhstan in the middle 90s of the last centuries and the first two decades of the present (1994-2019). The goals of it were, firstly, the systematization of dissertation research in the field of philosophical knowledge in the areas of philosophical research history of philosophy, philosophy of religion, philosophical anthropology, social philosophy, anthology and theory of knowledge), by thematic focus, as well as by a number of sociological indicators (gender, language); secondly, the obtained statistical data as external parameters make it possible to identify a number of internal trends, in particular, related to the peculiarities of the development of philosophical science in Kazakhstan over the analyzed period, the direction of the vector of philosophical search in the sphere of modern domestic philosophical knowledge.

The article uses materials on defended dissertations for the degree of candidate and doctor of philosophy (PhD) obtained from data posted on the website of the National Center for Scientific and Technical Information, as well as data from the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan (Astana).

The results obtained allowed us to conclude that the interests of domestic scientists-philosophers have changed, shifted from ontological, axiological problems to problems of an applied and interdisciplinary nature.

Keywords: Philosophy, modern philosophy of Kazakhstan, topical philosophical research, dissertation research, dissertations.

СЕНІМ ҚҰБЫЛЫСЫ: КОНЦЕПТУАЛДЫ ТАЛДАУ

¹Дабылтаева Мақпал Мамедәліқызы, ²Иманбекова Бибігүл Ильясқызы,

³Тоқтаров Ермек Бауыржанұлы

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық униаерситеті
(Алматы, Қазақстан)

³Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның
стратегиялық зерттеулер институты (Астана, Қазақстан)

¹dabylytaeva.makpal@gmail.com, ²imanbekovabibigul9@gmail.com,

³toktarov_eb@kisi.kz

¹Dabylytaeva Makpal, ²Imanbekova Bibigul, ³Toktarov Ermek

¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

²Kazakh National Girls' Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

³Institute of Strategic Studies of Kazakhstan under the President of the
Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

¹dabylytaeva.makpal@gmail.com, ²imanbekovabibigul9@gmail.com,

³toktarov_eb@kisi.kz

Аңдатпа. Мақалада «сенім феноменін» тұжырымдамалық анықтаудың әлеуметтік-психологиялық, экономикалық және саясаттану ғылымдағы тәсілдері мен анықтамалары талданады. Қоғамдағы әлеуметтік институттардың жаңа кеңістіктегі әлеуметтік өзгерістерге ұшырауы, сенім мәселесінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында жаңаша зерттелуін талап етіп отыр. Қоғамның құрылымы мен қызмет етуі белгілерінде, бұл уақытқа дейін сенім ұғымына нақты анықтама жоқ. Сондықтанда сенім феноменіне теориялық-тұжырымдамалық талдау жасау арқылы, пәнаралық ұғымын мен анықтамаларын жүйелеу, әлеуметтік қарым-қатынас құралы сенім феноменінің жүйелі анықтамаларын талдау өзекті.

Сенім ұғымына концептуалды талдау жасау арқылы, әлеуметтанулық, философиялық, психологиялық, саяси-экономикалық анықтамаларын жүйелеу, сенім феноменінің әмбебеп пәнаралық ұғым ретінде негіздеу. Концептуалды талдау арқылы сенім ұғымының әмбебап пәнаралық ұғым екені теориялық анықтамалар мен тәсілдерді жүйелеу нәтижесінде анықталды, қоғамда сенім феноменінің қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етіп, жаңа әлеуметтік құбылыстардың қалыптасуына, әрекет етуіне түрткі болатынымен тәжірибелік маңыздылығы нақтыланады.

Мақалада сенім феноменіне әлеуметтік-философиялық, әлеуметтік-психологиялық, саяси-экономикалық анықтамалары мен тәсілдеріне концептуалды талдау әдісін қолдана отырып, сенім мәселесінің пәнаралық ұғымын негіздеп, жүйелеу. Сенім қоғамдағы әлеуметтік институттардың әлеуметтік қызметтерінің жүзеге асырылуында басты құралдардың бірі. Ол қоғам мүшелерін тұлғалық,

тұлғаралық, топтық, қауымдастық, таптық деңгейде қарым-қатынас жасауын реттейтін құбылыс.

Түйін сөздер: Сенім феномені, әлеуметтік капитал, концептуалды талдау, формалды рационалды, ироционалды.

Кіріспе

Бүгінгі үздіксіз дамып жатқан қоғамда сенім мәселесі мен оның қалыптасуын зерттеу қазіргі дамыған қоғамда маңызды компоненттің бірі болып табылады. Сенім қоғам мен әлеуметтік институттарды байланыстыратын негізгі құрал болып табылады. Қандай да бір қоғамдағы әлеуметтік институттарға деген сенімнің дағдарысы, олардың қызметінің бұзылуына алып келеді.

Сенім адамдардың қарым-қатынасының тірегі болып табылады. Қоғамдағы қарым-қатынаста қандай да бір деңгейінде сенім болмаған жағдайда әлеуметтік қызметте жүзеге асырылмайды. Біздің қандай да бір әлеуметтік өзара әрекеттесуімізді сенім немесе сенімсіздік позициясынан бағалаймыз [1, 150 б.].

Қазіргі қоғамдағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, әскери, мәдени өзгерістер мен тұрақсыздықтар кезеңінде сенім мәселесі өзекті болып, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың зерттеу тезаурусына берік еніп отыр.

Оны зерттеудің қиындығы мынада: сенімді тек ұтымды таным құралы ретінде қолдана отырып зерттеуге болмайды, өйткені бұл құбылыс шындықтың қисынсыз құбылыстарының қатарына жатады. Оның бір себебі қазіргі прагматикалық қоғамда, адамдар қажеттілікке байланысты тұтынуды басымдылық ретінде алады, ал әлеуметтік-мәдени идеалдар мен құндылықтарды екінші орынға қояды. Ал жалпы қоғамда, сенім әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде көптеген әлеуметтік функцияларды орындайды. Сондықтан сенім мәселесіне жүгінбей, тұтас адамға және оның өмір әлеміне жүгіну мүмкін емес.

Сенім мәселесі көп аспектілі феномен. Бүгінде сенім мәселесін әлеуметтанушылар, саясаттанушылар, психологдар, философтар, мәдениеттанушылар мен қатар қолданбалы ғылым саласында да кеңінен зерттеу үрдісі байқалады. Елімізде және әлемде болып жатқан өзгерістер, жаңа үрдістер сенім феноменінің жаңа келбетін анықтау барысында. Себебі қоғамдағы сенім мәселесі қоғамдық құрылымның барлық жүйелерінде ұжымдық қарым-қатынас индикаторы, әлеуметтік капитал құралы болып табылады [2, 188 б.].

Әлеуметтануда сенімнің әлеуметтік аспектілері жиі зерттеледі. Осы тақырыпқа арналған әдеби шолуда сенім көбінесе «әлеуметтік капитал» құралы ретінде және оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл категорияны ғылымға Л.Дж. Ханифан 1916 жылы енгізді, кейінірек бұл тұжырымдаманы Э. Банфилд пен Дж. Джэкобс, содан кейін бұл тақырыпты Р. Патнэм қайта жандандырды. «Әлеуметтік капитал» теориясына Дж. Коул-

ман ұтымды таңдау теориясында үлкен назар аударды. А. Селигмен, Б. Мицтрал және Н.Лумана үшін қазіргі қоғамның рөлдік күрделенуі артып жатқан жағдайда сенімді тұрақтылыққа үміт факторы ретінде қарастыру тән болды. Сонымен қатар әлеуметтік капитал тақырыбында кешенді зерттеулерді жан-жақты зерттеуді кеңестік авторлар да жүргізді. Оларға В. Степаненко, О. Яницкий, Т. Барчунова және Ф. Карасев [4, 3674 б.]

Капитал ұғымы өзінің зерттелу саласына байланысты сан алуан қызмет атқарады. Менің зерттеу тақырыбым аясына әлеуметтік капитал және мәдени капитал қызметі тұрғысынан қарастырамын. Әлеуметтік капитал ұғымының ғылыми тұжырымдамалары толық дәлелденбесе де 1990 жылдардың басында әлеуметтанулық, экономикалық, саяси зерттеулерде кеңінен қолданыла бастады. Әлеуметтік капитал тұжырымдамасы генетикалық тұрғыдан XVIII ғ. өмір сүрген шотландық ғалым А. Смиттің неэкономикалық әлеуметтік ресурс теориясының альтернативасы. Әлеуметтік капитал тұжырымдамасын XX ғ. П. Бурдьё, Р. Патнэм, Дж. Коулман, Ф.Фукуяма және т.б. әлеуметтанушылар қарастырды. Осы тұрғыдан әлеуметтік капитал ұғымының қолдану аясына байланысты негізгі сипаттамасы мен анықтамасына тоқталайық.

Әлеуметтік капитал ұғымы ғылыми тұжырымдама ретінде 1980 жылдары Батыс елдерінде қолданыла бастады. Ең алғаш әлеуметтік капитал тұжырымдамасына теориялық үлгіні П.Бурдьё ұсынды. П.Бурдьё өзінің зерттеулерінде әлеуметтік капиталдың құрал ретіндегі мәніне назар аударды. Ол әлеуметтік капитал топтағы мүшелердің өзара қарым-қатынасы таныс-туыстық және мойындалу деңгейінде институциаланған тұрақты байланыстардың шынайы және әлеуеті бар ресурстарының жиынтығы деп қарастырды [5, 69 б.].

Зерттеу әдіснамасы

Сенім әлеуметтік қарым-қатынас, әлеуметтік өзара әрекет ету арқылы жүзеге асырылып, қандай да бір әлеуметтік құбылыстың пайда болып, қалыптасуына әсер етеді. Мақалада сенім феноменіне әлеуметтік-философиялық, әлеуметтік-психологиялық, саяси-экономикалық анықтамалары мен тәсілдеріне концептуалды талдау жасау. Концептуалды талдау әдісін қолдана отырып, сенім мәселесінің пәнарлық ұғымын жүйелеу.

Сенім мәселесін әлеуметтану ғылымында зерттелуі

Қазіргі заманғы әдебиетте сенім ұғымын түсіндіретін белгісіне байланысты, бірнеше мағыналас мазмұны бар ұғымдар берілген, олар: ізгі ниет, қамқорлық, зейін, құзыреттілік, жақсылық. Олар сенім қатынастарын әр түрлі сипаттайды, бірақ ол ұғымдарды біріктіретін бір жайт, сенім бастапқыдан әлеуметтік сезім, эмоция ретіндегі категория. Сенім мәселесіне әлеуметтік-философиялық талдау тәсілі арқылы әлеуметтану және фило-

софия ғылымындағы сенім ұғымының қолдану аясын, деңгейін талдау. Әлеуметтанудағы сенім ұғымының зерттеу кезеңдері келесі ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Оларға: Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Дарендорф, П. Штомпка, Ф. Фукуяма.

М. Вебердің пікірінше Батыс елдерінде сенімді қарым-қатынастар «формальды рационалды» ұғымымен тығыз байланысты, ол дегеніміз құқықтық ойлау жүйесі, құқықтық тәсілдің пайда болуымен тікелей байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік қарама-қайшылықтар, саяси міндеттерді шешу үрдісінен бастау алды.

Э. Дюркгеймнің тұжырымдамаларында әлеуметтік сенім мәселесі қоғамдық моральдік ынтықмастық идеясының пайда болуымен байланыстырады.

Георг Зиммельдің пікірінше сенім - қоғамдағы маңызды синтетикалық күштің бірі деп сипаттайды, адамдардың бір-біріне деген сенімсіздік салдарынан қоғам тарқап кететін еді (құлдырайтын) [6, 564 б.].

Сенім мәселесі ғылымда пәнаралық ұғым, бүгінде сенім мәселесін саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, экономистер, заңгерлер, денсаулық сақтау саласы қызметкерлері жан-жақты зерттеп келеді. Сенім ұғымының әлеуметтік мәнін анықтау өзекті болып отыр. Ғылымда сенімнің негізгі үш түрін қарастырады. Олар: институционалды, тұлғаралық және жалпы (жалпылама) сенім [7, 22 б.]. Жалпы сенім дегеніміз - бір қауымдастық арасындағы адамдардың қарым-қатынасы, мысалы: отбасында, жұмысында т.б қауымдастықтар. Тұлғаралық сенім - байланыстың бір түрі болып табылатын, бір немесе бірнеше адамның белсенді қарым-қатынасы.

Сенім мәселесін зерттеудің қазіргі заманғы жалпы әлеуметтік тәсілдерінің ішінде бірнеше негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Э. Эриксон - балалық шақта қалыптасатын және әлеуметтену процесінде дамитын әлем туралы танымдық идеялардың жиынтығы ретінде негізгі сенім туралы жазды; Г. Гарфинкель - этнометодологиялық зерттеулерде сенімді феномен ретінде қарап, «ашу керек» керек фактор ретінде анықтады; П. Бурдьё - сенімді жергілікті тәртіпті сақтауға бағытталған прагматикалық мінез-құлықтың элементі деп санады; Э. Гидденс сенімді анықтау үшін қазіргі заманғы қауіп-қатер қоғамында қажет болатын қоршаған ортаның болжамды моделін құрайтын «қорғаныс коконы» метафорасын ұсынды [8, 89].

Әлеуметтік сенім қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы әлеуметтік өзгерістердің жылдамдығына тікелей байланысты. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің белгісіздігі, қарама-қайшылығы, бірізділікті сақтамауы, теңсіздігі «тәуекел жағдайдағы қоғам» формасының қалыптасуып дамуына алып келеді. Мұндай жағдайда қоғамның барлық өмір сүру жағдайында әлеуметтік-мәдени заңдылықтардық бұзылуы мүмкін. Бұл жағдайда сенім ұғымы бірнеше түрлі өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Ол жегеніміз жаңа әлеуметтік қарым-қатынастар мен әлеуметтік құбылыстардың пайда болуына алып келеді.

Белгілі әлеуметтанушы Н. Луманның пікірінше сенім қоғамның тәуекелділік (рискогенность) деңгейіне байланысты. Ол жаһандану дәуірінде

индивидуалды сенімсіздікті, әлеуметтік белгісіздікті жоғарылатып, тәуекел қоғамның дамуына алып келеді. Н. Луман сенім әлеуметтік бақылау механизмі және әлеуметтік тәуекелді азайтатын құрал деп қарастырады.

Сенім сияқты категорияны философиялық тұрғыдан түсінудің ерекшелігі - бұл категорияның дамуы этикалық зерттеулер мен моральдық қатынастар кеңістігінде жүзеге асырылады, онда сенім осы қатынастардың белгілі бір реттеушісі болып табылады. Сенім мәнін мораль категориясы тұрғысынан түсінуде этикалық тәсіл аясында наным (илану) және сенімнің өзара байланысына назар аударылады.

Көп уақыт наным (илану) философияда діни дәстүр аясында қарастырылды. Ең алғаш И. Кант философия тарихында нанымды (илану) ақыл позициясынан қарастырды, И.Канттың пікірінше наным (илану) адамның қойған мақсаты мен қызметін байланыстыратын негізгі шарттылық деп атап кетті [9, 35 б.].

Феноменологиялық философия шеңберінде сенім «өмір әлемінің» негізгі элементі болып табылады, онда адам санасында бейнеленген және адамдардың мінез-құлқында жүзеге асырылатын белгілі бір сенімділік бейнесі қалыптасады. Адам өмір сүретін әлеуметтік шындық, феноменология философиясының идеяларына сәйкес, сенімнің өзі сияқты сана арқылы құрылады. Демек, феноменология өзінің негізгі міндеті ретінде адамның өз әлемін құру процесіне және оны өзгерту мүмкіндігіне енуге деген ұмтылысты көреді. Осылайша, моральдың этикалық категориясы шеңберіндегі сенімді зерттеудің алғашқы қалыптасқан философиялық дәстүрі, оны тек адамдардың қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуі саласында қарастыруды көздейді, біртіндеп өзгеріп, осы құбылыстың мәнін осындай тар түсінуден асып түсті.

Қазіргі кезеңде ол жеке адамдар да, әлеуметтік топтар, институттар, құрылымдар мен ұйымдар да қатысатын бұқаралық коммуникация процесіне енгізілген жаһандық коммуникативті қоғамның қалыптасу процестерін көрсетеді. Сенім қоғамды нығайтатын, қоғамның тұрақты жұмыс істеуі үшін өмірлік маңызды мәселелер бойынша өзара түсіністікке қол жеткізу негізінде оның қауіпсіз дамуына кепілдік беретін негізгі әлеуметтік ресурс мәртебесіне ие бола бастады.

Сенім мәселесін әлеуметтанулық зерттеу аспектісінде Т. Парсонстың зерттеулері негізгі бағыттардың бірі, ол қоғам әлеуметтік өзін-өзі қамтамасыз етуі (қоғамның өзін жүйе ретінде сақтауы) яғни, қоғам өз мүшелеріне «сүйеніп», олардың іс-әрекеті адекватты «үлес қосқан» жағдайда ғана, тұтас қоғам ретінде қызмет ете алады. Бұл дегеніміз, қоғамдағы тұрақтылық қоғам мүшелерінің мінез-құлқына байланысты және сенім жеке тұлғаның адекватты іс-әрекетінің белгісі болып табылады.

Сенім қоғамның мәдениетін, оның этика жүйесін бейнелейтін мәдени шартты құбылыс, ол Ф. Фукуяманың пікірінше, моральдық қауымдастықты қалыптастырады, өйткені ол қоғам мүшелеріне бірлескен моральдық өмір сүруге мүмкіндік беретін жақсылық пен зұлымдық тілі. Ф. Фукуяманың

сенім туралы ілімі әлеуметтік-экономикалық ілім аясында құрылды, бірақ көріп отырғанымыздай, мұнда да адамгершілік категориялары маңызды рөл атқарады.

Сенім мәселесінің психология ғылымында зерттелуі

Қазіргі заманда сенім өте өзекті әлеуметтік мәселелердің біріне айналып отыр. Сенім адамды өмір бойы жетелеп жүретін арнайы тұлғалық және әлеуметтік генезис. Әлеуметтік ғылымдарда сенім мәселесінің қарастырылуы 1990 жылдардан басталды. Қазіргі қоғамның саяси және әлеуметтік трансформациялары, оның ішінде әр түрлі мәдени қақтығыстар сенім мәселесін құбылыс ретінде зерттеудің маңыздылығын арттырды. Осы тұрғыда сенім мәселесін талдауда әлеуметтік –психологиялық тәсілді қолдануда, оның әлеуметтік-мәдени және тарихи ерекшелігін ескере отырып зерттеу қажет. Жаһандану үдерісіндегі қарқынды мәдени, әлеуметтік, экономикалық және ақпараттық алмасу, кезеңінде тұлғаралық, топшілік, топаралық қарым-қатынастар ерекше сенім түрлерінің қалыптасуына алғышарт болады. Мұндай қарым-қатынастарда мақсаттар мен мүдделердің, құндылықтардың сәйкестігі, ерекшелігі және қарама-қайшылықтары, сенім формасының жаңа сипатта қалыптасуына немесе сенімсіздіктің орын алуына алып келеді.

Классикалық психология ғылымында сенім феномені адамның әлеммен байланысын анықтайды, отбасышылқ қатынастарда дәстүрлерді қалыптастыру және «мен-жеке өмірімнің субъектісімін» ұстанымын сақтауға, әлеуметтік кеңістікте «шшексіз белсенділіктің» алдын алу деп қарастырылады.

Сенім психикалық функционалды орган (англ. *functional organ*). *Функционалды* орган ұғымы сенімді өте дәл сипаттайды. Сенім адамның психикалық күйі психикалық, процестердің жиынтығы немесе оның қасиеті ғана емес, сонымен қатар адамның әлеуметтік әлемдегі сенім функциясын жүзеге асыратын психикалық күштердің, психикалық процестердің үйлесімі.

Сенім - бұл адамның тұрақты психикалық органы, өйткені қоғамның өзі адамдардың бір-біріне деген өзара сенімінің күрделі жүйесі болып табылады және әр адам (адамдар тобы, ұйым, мемлекет) үнемі «сенім мәселесін» шешуге мәжбүр болады, адам басқаларға деген сенім функциясын жүзеге асыру үшін үнемі сенім органына жүгінеді [10, 1026 б.].

Функционалды психикалық орган - бұл белгілі бір функцияны жүзеге асыратын ұйымдасқан психикалық күштер (процестер) жүйесі. Ол белгілі бір жолмен орналастырылған, сондықтан оны сенімділікпен зерттеуге болады. Сенім тұрақты орган болып табылады және оның функционалды орган ретінде жұмыс істеуінің психикалық механизмін ашу қажет. Жоғары психикалық функция - бұл психикаға ауысқан, Психикалық сыртқы әлеуметтік қатынасқа айналған. Сенім психикалық функционалды орган ретінде қоғамдық қатынастардың тасмалдаушысы және өкілі болып табылады.

Сенім құбылысын зерттеудің психологиялық тәсілінің ерекшелігі ол қарым-қатынастың негізгі құралы және сол саланың бірнеше белгілерімен ерекшеленеді. Олар: біріншіден, сенім қарым-қатынастағы ұстаным және күту деп түсіндіріледі, екіншіден, тұлғаралық қарым-қатынастың негізгі сипаты, адамдардың бір-біріне таңдау жасау арқылы қарым-қатынас жасауы, үшіншіден, ақпаратты сыни талдамай, «сенімді» қабылдауға дайындығы, бір адамның екінші адамға жеке маңызды ақпарат беруге дайындығы сияқты аспектілерде көрінуі мүмкін; төртіншіден, сенім тәуекел сезімімен, жеке қауіпсіздікпен (моральдық, материалдық, физикалық) байланысты [10, 1025 б.].

Кесте 1. Сенім ұғымының түсініктері

Психология бағыттары	Сенім ұғымының түсініктері	Авторлар
Әлеуметтік	Әр түрлі деңгейде зерттеуді қажет ететін әлеуметтік-психологиялық құбылыс	Т.П. Скрипкина (Скрипкина, 2000)
Тәжірибелік	Психотерапияда кеңес беру процессін тиімділігін көрсететін фактор және көрсеткіш	Р. Кочунас (Кочунас, 2000)
Гуманистік	Психикалық денсаулықты көрсететін экзистенциалды категория	К.Роджерс (Роджерс, 1997)
Педагогикалық	Білім жүйесінде өз ара іс-қимылдардың тиімді дамуы үшін қатынастардың сипаттамасы мен факторлары	П.Ф. Каптерев (Каптерев, 1982)
Саяси	Қоғамның моральдік капиталы	Ф. Фукуяма (Фукуяма, 2008)

Психологтардың пікірінше, сенім - бұл адамның өзіне және әлемге деген негізгі тұрақты қатынасы. Психология ғылымының зертеу аясында сенім мәселесі бірнеше бағытта зерттеледі. Төмендегі кестеден көруге болады.

Сенім жеке құбылыс ретінде Т.П. Скрипкинаның (Т.П. Скрипкин, 1984; Т.П. Скрипкин, 1990) және А.Б. Купрейченконың (А.Б. Купрейченко, 2008) еңбектерінде зерттелген. Т.П. Скрипкина сенімді бір уақытта өзіне және әлемге бағытталған көзқарас ретінде түсінеді, оның мәні сенім объектісінің өзекті маңыздылығымен және оны қауіпсіз деп априорлық бағалаумен байланысты. Сенім құрылымы когнитивті, эмоционалды және мінез-құлық компоненттерін қамтиды.

А.Б. Купрейченконың зерттеу тақырыбы-тұлғааралық қатынастарға деген сенім. Сенім критерийлері және оның «психологиялық қашықтық» ұғымымен байланысы талданады. Сенім психологиялық қашықтықтың құрамдас бөлігі болып табылады, бір өлшемді психологиялық кеңістіктің ерекше түрі, мұнда субъект пен серіктес арасындағы қатынастардың мазмұнды және формальды – динамикалық сипаттамаларының барлық әртүрлілігі бір өлшемге – «жақын-алыс» негізделген [6, 564 б.].

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, сенімнің пайда болуы үшін келесі міндетті шарттар қажет:

1) белгісіздікпен сипатталатын немесе тәуекелмен байланысты маңызды жағдайдың болуы;

- 2) субъектінің оқиғаның нәтижесіне қатысты жағымды нәтиже күтуі;
- 3) субъектінің осалдығы және оның өзара іс-қимылда басқа қатысушылардың мінез-құлқына тәуелділігі;
- 4) өзара іс-қимылдың еріктілігі;
- 5) бақылаудың болмауы.

Осы талдау аясында аталған сенім шарттарының көпшілігі сенімсіздіктің пайда болу шарттары болып табылатындығы маңызды, өйткені сенімсіздік сенімділік сияқты белгісіздік, осалдық және бақылаудың болмауы жағдайында туындайды.

Сенім мәселесінің саяси-экономикалық тұрғыда зерттелуі

Сенім XIX аяғы XX ғасырдың басында әлеуметтік іс-әрекет пен алмасу мәселесі ретінде әлеуметтік тәртіп тұрғысынан әлеуметтанушылар мен экономистердің зерттеу объектісіне айналды. Негізгі өкілдері: Э. Дюркгейм, Ф. Тённис, М. Вебер, Т. Парсонс, П. Блау, Дж. Хоманс және т.б. Атап айтсақ, Э. Дюркгейм шартты бастаулар идеясының негізін қалады, яғни олар өздері шартты бастаулардың мәні болмасада, шартты орындалуын басқаратын және нарықты реттейтін ережелерді талап ету. Т. Парсонс қоғамның ішкі жүйелері арасындағы ресурстармен алмасу тұжырымдамасы шеңберінде сенім мәселесін қарастырды; Дж. Хоманс әлеуметтік таңдау теориясын жасады.

Соңғы 30 жылда сенім мәселесін негізінен психологтар зерттеді, олар сенім мәселесін жеке адам және тұлғааралық қатынастар деңгейінде зерттеді. Біраз уақыттан кейін, экономика мен әлеуметтану тұжырымдамаларының өзара енуінің нәтижесінде зерттеушілер жеке және заңды тұлғалар арасындағы транзакциялар кезінде сенімділікті арттыру мақсатында институттардың белгісіздікті төмендетуге әсерін зерттей бастады.

Сенім құбылысын зерттеудегі мәдени бағыт бөлек ерекшеленеді, бірақ біздің ойымызша, оны социологиялық тұрғыдан бөлуге болады. П. Штомпканың іліміне жүгінсек: біріншіден, сенім мәселесін зерттеуде даусыз мәдени бағытты ескермеу мүмкін емес; екіншіден, сенім саяси мәдениеттің маңызды өлшемі болып табылады, ал саясатқа деген сенім қоғамда үстемдік ететін кенірек сенім климатының көрінісі ретінде қабылданады және жалпы сенім саяси мәдениеттің өміршеңдігінің қажетті шарты болады; үшіншіден, сенім мәдени құбылыс ретінде азаматтық қоғамның маңызды аспектісі; төртіншіден, сенім мәдени капиталдың маңызды, жасырын болса да өлшемі болып саналады; бесіншіден, сенім қоғамдық капиталдың негізі болып табылады; алтыншы, сенім постматериалистік құндылықтармен байланысты; жетінші, сенім өркениеттік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылады. Сенім-бұл адамдардың адамгершілік санасының ұзақ мерзімді дамуының нәтижесі және әр мәдениетте, әр қоғамда өзіндік ерекшелігі бар. Сенім мінез-құлықтың мотивациясына әсер етеді және жеке адамдардың нақты іс-әрекеттерінде көрінеді [12, 254 б.].

Сенім санатына деген қызығушылықтың жандануы 1980 жылдары француз әлеуметтанушысы П. Бурдьё ұсынған «әлеуметтік капи-

тал» тұжырымдасамында көрініс тауып, келесі зерттеуші ғалымдардың еңбегінде жалғасын тапты. Олар: Дж. Коулман, Р. Путнам, Ф. Фукуяма. Бұл тұжырымдама әлеуметтік қатынастарды түсіндіруге әлеуметтанулық көзқарасты капиталды экономикалық ресурс ретінде талдаумен байланыстырды. Әлеуметтік капитал ұғымы ғылыми тұжырымдама ретінде 1980 жылдары Батыс елдерінде қолданыла бастады. Ең алғаш әлеуметтік капитал тұжырымдамасына теориялық үлгіні П. Бурдьё ұсынды. П. Бурдьё өзінің зерттеулерінде әлеуметтік капиталдың құрал ретіндегі мәніне назар аударды. Ол әлеуметтік капитал топтағы мүшелердің өзара қарым-қатынасы таныс-туыстық және мойындалу деңгейінде институционаланған тұрақты байланыстардың шынайы және әлеуеті бар ресурстарының жиынтығы деп қарастырды.

XXғасырдаәлеуметтіккапиталтеориясыныңбелсендітұжырымдамалануы әсерінен сенім мәселесінің әлеуметтік мәні басты назарда болды. Әлеуметтік капитал ұғымының бірнеше альтернативті анықтамаларына тоқталсақ:

- Таптық емес тұжырымдамада әлеуметтік капитал - индивид қарым-қатынасы арқылы қалыптасатын байланыстар мен игіліктердің қайнар көзі яғни актордың индивидуалды ресурсы ретінде қарастырылады. Бұл жерде әлеуметтік капитал қоғамдағы үлкен ресурстар мен билікке деген қолжетімділік, сондай-ақ нақты индивидтің ресурсы ретінде қарастырылды;

- Неолибералистік тұжырымдама бойынша ұжымдық және индивидуалды іс-әрекеттерді жеңілдетуге назар аударады. Әлеуметтік капитал сенім ретінде қарастырылады. Тұлғаның отбасылық және достық байланыстардан үлкен ауқымды байланыстарға ауысуы, яғни әлеуметтік-саяси, азаматтық позициясын білдіру, жеке қауіпсіздігін мойындау арқылы қоғамдағы ынтымақтастығы [2, 65 б.] Әлеуметтік капиталдың қайнар көзіне тоқталсақ:

Кесте 2. Әлеуметтік капиталдың қайнар көздері

Қайнар көздері	Әлеуметтік капиталды қалыптастырдағы рөлі
Отбасы	Әлеуметтік байланыстар формасын қалыптастырды. Отбасы ауқымынан тыс сенім қарым-қатынасы мен әріптестікті орнатуға көмектеседі. Ең алғашқы үйрету үдерісінің қайнар көзі.
Мектеп	Әріптестік құндылығын қалыптастырады. Жаңа байланыстарды орнатады.
Аумақтық қауымдастықтар	Көршілермен, достармен, басқа да топтармен әлеуметтік байланыстарды орнатады, ортақ мақсат үшін жұмыс жасауды үйретеді.
Фирмалар/өніріс орындары	Білім мен дағдының әлеуметтену процессі. Әлеуметтік-экономикалық қарым қатынасты қалыптастыртын орта.
Азаматтық қоғамдар	Қоғамдағы мемлекет пен нарық салсына пайда әкелетін, азаматтық белсенділік пен өзара сенімді қолдау арқылы қызмет ететін ерікті ұйымдар .
Мемлекеттік сетор	Елде билік ететін, нормаларды қолдайтын және әлеуметтік әріптестікті қалыптастыратын құқықтық, институционалды, саяси жағдай. Бұл жағдайда сенім берік болады.
Этникалық байланыстар	«Жаңа» әлеуметтік топтардың әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, қолдайтын және бағыт-бағдар беретін ақпараттар қайнар көзі.

Әлеуметтік капитал тұжырымдамасы 20 ғасырда қарқынды зерттелген теория. Бұл әлеуметтанулық ұғымның сипаттамасы, анықтамасы, құрылымы тақырыбында ғылыми зерттеулер өте көп. Ол дегеніміз бұл тұжырымдаманың сыни, ғылыми талқылауларға түсу арқылы жүйеленуіне алып келді. Осы бағытта әлеуметтік капитал ұғымын зерттеу саласында белсенді үлес қосқан ғалымдардың әлеуметтік капитал ұғымына берген анықтамаларына шолу жасасақ.

П. Бурдьё – әлеуметтік капитал көптеген капиталдардың бірі, ол индивидтің шынайы және әлеуетті ресурстарының жиынтығы деп қарастырды. «Мойындау» сенім ұғымында қарастырылады.

Дж. Коулмэн - әлеуметтік капитал әлеуметтік нормалар мен ақпараттық каналдардың міндеттері мен нәтижелеріне мақсатты бағытталған өзара сенім мен өзара көмектің әлеуеті.

Р. Панэм - өзара пайда табу үшін ұжымдасу мен үйлесуге жағдай жасайтын сенім мен әлеуметтік нормалардың, әлеуметтік байланыстардың, әлеуметтік өмірдің ерекшелігі элементтерінен тұратын қоғамдық ұйым деген тұжырымдама береді.

Ф.Фукуяма - әлеуметтік капитал қоғам мүшелерінің сенімі нәтижесінде қалыптасатын қоғамның белгілі бір әлеуеті [2, 62 б.]

Жоғарыда келтірілген анықтамаларды талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Әлеуметтік капитал ол тұлғаның өзара қоғамдағы қарым-қатынасы негізінде қалыптасатын үдеріс. Негізгі құралы сенім, әлеуметтік байланыс, әлеуметтік нормалар және әлеуметтік әріптестік болып табылады. Қоғамда тұлғалар аталған әлеуметтік құралдарды қолдана отырып әлеуметтік үдерістерді қалыптастырады. Белгілі әлеуметтік үдерістердің үлгілері пайда болады [11, 464 б.].

Саяси сенім азаматтардың саяси бағыттары мен саяси мінез-құлқының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, олардың саяси ұстанымдар мен іс-әрекеттердің дұрыстығына деген сенімділік дәрежесін, сондай-ақ қазіргі билікке қолдау көрсетуге дайын екендігін көрсетеді. Бұл бөлімде сенім адамның саяси санасының ажырамас бөлігі болып табылады ишире оның саяси мәдениеті.

Айта кету керек, сенім әрдайым құрылымдық және ұтымды бола бермейді, ал мемлекет қайраткерлерінің, саяси көшбасшылар мен элитаның қызметін бағалау салмақты және объективті. Ғалымдар сенім саясаты көбінесе мотивациясыз, стихиялы және тіпті иррационалды екенін атап өтті [11, 466 б.].

Рационалды және иррационалды компоненттер-бұл дүниетанымдық қабылдау мен болып жатқан процестерге мінез-құлық реакцияларының күрделі бейнесін жасай отырып, саяси сананың және жалпы саяси мәдениеттің маңызды элементтері.

Жаһандану процестері әлем бейнесін қабылдауды белсенді түрде өзгертеді. Жекелеген саяси жүйелердің құндылық конструкцияларындағы өзгерістер барған сайын кеңейе түсуде. Саяси мәдениет қоғам өмірінің

барлық салаларына таралатын түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Әрине, бұл халықтың сеніміне өз ізін қалдырады адамдардың күтулерін қабылдау мен бағалаудағы өзгерістер, жеке деңгейде де, институционалдық деңгейде де, онтологиялық шындықты таңқаларлық түрде өзгертетін жаңа өзгерістер мен факторлар пайда болады.

Саясаттанудағы институционалдық көзқарасты жақтаушылар сенімді институционалдық жүйенің негізгі ішкі элементі ретінде қарастырады, сенімді тиімді мемлекет туралы басқару теорияларына енгізеді. Сенім негізінде мемлекет билігіне, саяси партияға немесе Көшбасшыға деген міндеттеме институты құрылады. Сенім ұлттық бірегейлік институттарын құрудың және оларды басқарушы режимде заңдастырудың негізгі элементі болып табылады [12, 470 б.].

Қорытынды

Сенім феномені бүгінде мульти пәнаралық ұғым, зерттеу объектісі. Соңғы он жылда сенім ұғымын әлеуметтік-гуманитарлық пәндер саласында зерттеу өзекті болып отыр. Бұл үдерістің белең алуына жаһандану үрдісі кезіндегі қоғамның барлық саласындағы өзгерістер мен трансформациялар, қоғам санасын жаңа бір кеңістікке алып келіп жатыр. Сенім қоғамдағы барлық саладағы қарым-қатынастың құралы болып табылғандықтан, сенім мәселесінің түрленуі, жаңа формада, үлгіде қалыптасуы және оны зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Сенім мәселесі әлеуметтік институттардың барлық саласында өзіндік құбылыс ретінде қызмет етіді және зерттелу деңгейі өзекті. Сенімнің әлеуметтік деңгейі қоғамдағы топ мүшелерінің әлеуметтік рөлі мен әлеуметтік топтар арасында зерттеледі. Сенім қоғамдық феномен, ол әлеуметтік жүйенің құрамы ретінде қалыптасады және жоғары индивидуалды сипатқа ие болады.

Қорыта келгенде, Ф.Фукуяма «Сенім қоғамның жетістікке жетуі мен ұйымдардың өздерінің әлеуметтік механизмдерін жүзеге асырудағы прогресс детерминанты» деп анықтама берді. Бұл тұжырымның түйіні қоғамдағы әлеуметтік институттардың әлеуметтік қызметтерінің жүзеге асырылуында, сенім басты құралдардың бірі. Ол қоғам мүшелерін тұлғалық, тұлғаралық, топтық, қауымдастық, таптық деңгейде қарым-қатынас жасауын реттейтін құбылыс.

Әдебиеттер тізімі

1 Алексеева А.Ю. Концептуальные основы исследования феномена доверия: обзор основных подходов. Мир экономики и управления // Вестник НГУ., 2004. Вып. 4(1). – С. 136–151.

2 Барановский М.В. Современные практики социологического изучения феномена доверия // Власть, 2019. – Т.27. – № 2. – С.183-190.

3 Фетюков А.В. Подходы к изучению доверия в современной науке: основные теоретические направления и взгляды // Научный журнал «Novum», Психологические науки. – 2020. – № 27. – С 1914.

4 Севостьянов Д.А. Социальный капитал и современное образование: иерархия и инверсия // Профессиональное образование в современном мире. – 2020. – Т.10. – №2. – С. 3674–3681.

5 Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. – 2002. – Т.3. – № 5. – С. 60-74

6 Купрейченко А.Б., Мерсияновой И.В. Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества. – М: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. – С.564.

7 Субхангулов Р.Э. Феномен доверия как фактор социального взаимодействия: социально-философский анализ. Автореферат. дис. на соиск. уч.степ. кандидата философских наук. – Челябин.гос.ун-т. – Челябинск, 2016.

8 Кошарная Г.Б. Социология: социальная структура и социальные институты. Учеб. пособие / Щанина Е.В., Толубаева Л.Т., Корж Н.В., Тарханова Е.С. – П.: Изд-во ПГУ, 2016.

9 Алешин С.В. Доверие как социально-философская категория // Научная мысль Кавказа. – 2010. – № 3 (63). – С. 35-40.

10 Канаева А.Ю, Коренкова Н.Е. Доверие как социально-психологический феномен // Научные труды Московского гуманитарного университета. – 2020. – № 5. – С.1024-129.

11 Ромашкина Г.Ф., Давыденко В.А., Ушакова Ю.В. Обобщенное доверие: концептуализация и измерение // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. – 2018. – Т. 11. – Вып. 4. – С. 464–486.

12 Штомпка П. Доверие - основа общества. Монография, / Петр Штомпка: пер. с пол. Н.В. Морозовой. – М.: Логос, 2012.

Transliteration

1 Alekseeva A.Ju. Konceptual'nye osnovy issledovaniya fenomena doverija: obzor osnovnyh podhodov [The Conceptual Foundations of the Study of the Phenomenon of Trust: an Overview of the Main Approaches]. Mir jekonomiki i upravlenija // Vestnik NGU, 2004. – Вып. 4(1). – С. 136–151.

2 Baranovskij M.V. Sovremennye praktiki sociologicheskogo izuchenija fenomena doverija [Modern Practices of the Sociological Study of the Phenomenon of trust]. // Vlast'. – 2019. – Т.27. – № 2. – С.183-190.

3 Fetjukov A.V. Podhody k izucheniju doverija v sovremennoj nauke: osnovnye teoreticheskie napravlenija i vzglyady [Approaches to the study of Trust in Modern Science: the Main Theoretical Directions and Views] // Nauchnyj zhurnal «Novaum», Psihologicheskie nauki. – 2020. – № 27. – С. 1914.

4 Sevost'janov D.A. Social'nyj kapital i sovremennoe obrazovanie: ierarhija i inversija [Social Capital and Modern Education: Hierarchy and Inversion] // Professional'noe obrazovanie v sovremennom mire. – 2020. – Т.10. – № 2. – С. 3674–3681.

5 Burd'e P. Formy kapitala [Forms of Capital] // Jekonomicheskaja sociologija. – 2002. – Т.3. – № 5. – С. 60-74.

6 Kuprejchenko A.B., Mersijanovoj I.V. Doverie i nedoverie v uslovijah razvitija grazhdanskogo obshhestva [Trust and Distrust in the Context of the Development of Civil Society]. – М.: Izdatel'skij dom NIU VshJe, 2013. – С. 564.

7 Subhangulov R.Je. Fenomen doverija kak faktor social'nogo vzaimodejstvija: social'no-filosofskij analiz [The Phenomenon of Trust as a Factor of Social Interaction: Socio-philosophical Analysis]. Avtoreferat. dis. na soisk. uch.step. kandidata filosofskih nauk. – Cheljab.gos.un-t. – Cheljabinsk, 2016.

8 Kosharnaja G.B. Sociologija: social'naja struktura i social'nye instituty [Sociology: Social Structure and Social Institutions]. Ucheb.posobie / Shhanina E.V., Tolubaeva L.T., Korzh N.V., Tarhanova E.S. – P.: Izd-vo PGU, 2016.

9 Aleshin S.V. Doverie kak social'no-filosofskaja kategorija [Trust as a Socio-Philosophical Category]. // Nauchnaja mysl' Kavkaza. – 2010. – № 3 (63). – С. 35-40.

10 Kanaeva A.Ju, Korenkova N.E. Doverie kak social'no-psihologicheskij fenomen [Trust as a Socio-Psychological Phenomenon] // Nauchnye trudy Moskovskogo gumanitarnogo universiteta. – 2020. – № 5. – С. 1024-129

11 Romashkina G.F., Davydenko V.A., Ushakova Ju.V. Obobshhennoe doverie: konceptualizacija i izmerenie [Generalized Trust: Conceptualization and Measurement] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Sociologija. – 2018. – Т. 11. – Вып. 4. – С. 464–486.

12 Shtompka P. Doverie-osnova obshhestva. Monografija [Trust is the Foundation of Society] / Petr Shtompka: per. s pol. N.V. Morozovoj. – M.: Logos, 2012.

**Дабылтаева М.М., Иманбекова Б.И., Тоқтаров Е.Б.
Феномен доверия: концептуальный анализ**

Аннотация. В статье проанализированы социально-психологические, экономические и политологические подходы концептуального определения «феномена доверия» в науке. В современном мире социальные институты общества подвержены социально-пространственным изменениям, требующим нового изучения «феномена доверия» в сфере социально-гуманитарных наук. При изучении структуры функционирования общества четкого определения «феномена доверия» учеными до сих пор не дано, поэтому необходим системный, теоретико-концептуальный анализ путем систематизации междисциплинарных понятий и определений.

Посредством концептуального анализа систематизировать социологические, философско-психологические, политико-экономические определения «феномен доверия», обосновав данное определение как междисциплинарное. Установлено, что термин «феномен доверия» является универсальным междисциплинарным понятием. В результате систематизации теоретических определений и подходов, уточняется практическая значимость «феномена доверия» в обществе как средства общения, способствующего формированию новых социальных явлений.

Методы исследования: концептуальный анализ социологических, философско-психологических, политико-экономических определений и подходов к термину «феномен доверия». Предметная систематизация термина «феномен доверия» посредством применения метода концептуального анализа. Доверие является одним из главных инструментов в осуществлении социальной деятельности социальных институтов в обществе. Это явление, регулирующее общение членов общества на личностном, межличностном, групповом, ассоциативном, классовом уровне.

Ключевые слова: «феномен доверия», социальный капитал, концептуальный анализ, формально-рациональное, иррациональное.

**Dabyltaeva M., Imanbekova B., Toktarov E.
The Phenomenon of Trust: a Conceptual Analysis**

Abstract. The article analyzes socio-psychological, economic and political science approaches to the conceptual definition of the “phenomenon of trust” in science. In the modern world, social institutions of society are subject to socio-spatial changes, requiring a new study of the “phenomenon of trust” in the field of social sciences and humanities. By studying the structure of the functioning of society, scientists have still not given a clear definition of the “phenomenon of trust,” therefore, a systemic, theoretical, and conceptual analysis is needed by systematizing interdisciplinary concepts and definitions.

Through conceptual analysis, systematize sociological, philosophical, psychological, political and economic definitions of the “phenomenon of trust”, justifying this definition as interdisciplinary. It has been established that the term “phenomenon of trust” is a universal interdisciplinary concept. As a result of systematization of theoretical definitions and approaches, the practical significance of the “phenomenon of trust” in society as a means of communication that contributes to the formation of new social phenomena is clarified.

Conceptual analysis of sociological, philosophical-psychological, political-economic definitions and approaches to the term “phenomenon of trust”. Subject systematization of the term “phenomenon of trust” using the method of conceptual analysis. Trust is one of the main tools in the implementation of social activities of social institutions in society. This is a phenomenon that regulates communication between members of society at the personal, interpersonal, group, associative, and class levels.

Keywords: The phenomenon of trust, social capital, conceptual analysis, formal-rational, irrational.

МӘХДИ ФЕНОМЕНИ

¹Камалова Фәриде Болатқызы, ²Байтенова Нағима Жаулыбайқызы,

³Сайфунов Бауыржан Насырдинұлы

^{1,3}Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

¹feride.kamalova@ayu.edu.kz, ²zhanat52@mail.ru, ³bsaifunov@gmail.com

¹Kamalova Feride, ²Baitenova Nagima, ³Saifunov Bauyrzhan

^{1,3}Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

¹feride.kamalova@ayu.edu.kz, ²zhanat52@mail.ru, ³bsaifunov@gmail.com

Аңдатпа. Мақала әр заманда қоғамда қызу резонанс тудырып келген Мәхди феномені хақында. Заман ақырға таяғанда «әлемде әділдік орнатады» делінетін құтқарушы мағынасындағы Мәсіх және Мәхди сенімі жалғыз ислам мәдениетінде ғана емес, бұл сенімнің иләһи діндерден басқа да көптеген діндерде, әсіресе иудаизм діні мен христиан дінінде де ерекше орны бар. Жер жүзіндегі мәдениеттер тұтастай өзіндік саф ерекшеліктерге ие болмайтыны сияқты, әлемдегі діндер де өміршеңдік кезеңінде басқа діндердің сенімдерінен әсерленетіні табиғи құбылыс. Бұдан түсінетініміз мейлі діни, мейлі мәдени болсын кез-келген құндылықтар қоғамда рухани бостық туған сәтте сол бостық сол кеңістіктің төл құндылықтарымен толмайтын болса, онда оның импорт өнімдермен толатынын тарихи тәжірибе көрсетуде. Мақалада тарихи кезеңдердегі діни сенім нәтижесінде пайда болған «болашақта адамзатты әділетсіздік пен дінсіздіктен құтқарады» делінетін Мәхди түсінігінің шығу себептеріне теологиялық талдау жасалады. Сондай-ақ бастауын Исламнан бұрынғы сан-қилы сенімдерден алатын, мұсылмандық үшін импорт құндылық саналатын бұл тенденция Ислам дінінің бірінші қайнар көзі негізінде салыстырмалы анализ әдісі қолданыла отырып зерделенеді. Мақалада Мәхди сенімі діни реңге бүрінген саяси құрал ретінде тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Мәхди, құтқарушы, Мәсіх, ақырзаман, Ислам сенім негіздері.

Кіріспе

Мәхди сипаттамасы Ислам дінінде алғаш рет Хасан ибн Сәбиттің жырларында Мұхаммед Пайғамбарға, сосын әділетті төрт Халифаға, кейінірек Құсейн ибн Әлиге қарата айтылғанын көреміз. Бұл кездегі «Мәхди» түсінігінің мағынасы «дұрыс жолды көрсетуші, халықты туралыққа бастаушы жолбасшы» мағынасында қолданылған. Сондай-ақ бұл термин Омеяд әулетінен шыққан билеушілерге де қолданылған

болатын. Бірақ бұл сипаттаулар сөздік мағынада, көшбасшы адамдарға Хақ жолды көрсетуші тұлға ретінде ғана қолданылған еді. Негізінде «бір Құтқарушы шығады» деген сенім исламнан бұрынғы діндерде де кейбір діни наным-сенімдерде де кездесетін. Мәхди сөзін сенім тақырыбына айналдыру, яғни ақида алаңына сүйреу процесі мұсылмандар арасында Хз. Әлидің қазасынан соң, дереу басталған көрінеді. Тарихта болған болмағаны нақты белгісіз Абдулла ибн Сәбә есімді біреудің ізбасарлары Хз. Әлидің өлмегенін, оның қиямет қайым орнамастан бұрын қайтадан мұсылман қауымның арасына шығып, зұлымдық жайлаған әлемде әділеттілік орнатады – деген сенімді таратты. Алайда, Мәхди сенімінің хз. Құсейн Кербалада шейіт болғаннан кейін, «Ка’б әл-Ахбардың Ислам дініне Яһудиліктен кіргізді» деген риуаяттардың әсерінен шыққанын және халифтік Хз.Әли ұрпақтарына тиесілі құқық екенін насихаттайтын Омеядтарға қарсы мүдделі топтардың арасында өте қарқынды тарала бастағанын көруге болады. Пайғамбар заманынан бастау алған қарапайым ғана жолкөрсетуші мағынасындағы ұғымның қазіргі уақытта саяси сипатқа айналып бара жатқандығын байқауға болады. Бұл дегеніміз қарапайым ұғымдардың уақыт өте келе діни сенімдік тіпті саяси сенімдік сипатқа таситынмағынаға ие болатынын білдіреді. Асылында, Ислам сенімі бойынша Жаратқанның алдында біреу үшін біреу жауапты емес. Хақ алдында әркім өз қарекетіне өзі жауапты /Құран, Әнғам 164/.

Қазіргі таңда «Мәхди шығады» деген түсінік әлемді шарлап кетті. Топырақ жатқан тариқаттар, ағымдар «Мәхдиді» өз тобынан шығады деп күтуде. Тіпті, соңғы 15 жылда тариқат лидерлері жыл сайын қажылыққа барады. Жүрген жерлерінде «Мәхдидің әскерімін» деген діндарлар да қоғамда өз құтқарушысын күтуде. Украиналық «Аллатра» діни қозғалысының лидері Игорь Михайлович Данилов деген азамат барлық діндегі күтіп жүрген «Құтқарушы» бір өзі екенін де жариялап тастады. Бұл құбылыстардың діни лидерлердің Мәхди тұлғасын саяси мақсатта қолдана бастағанын көруге болады. Осы тұрғыдан алғанда бүгінгі таңдағы діни саланың өзекті тақырыбы ретінде терең бойлауға негіз бар. Өзірге зерттеу жұмысымыз жүйелі бағытта дамуы үшін мақаламызда Мәхди түсінігінің шығу себептеріне дінтанулық талдау жасаумен ғана шектелдік. Мақалада әр заманда қоғамда қызу резонанс тудырып келген Мәхди тұлғасының әр діндердегі орнына қысқаша тарихи шолу жасалады. Сондай-ақ исламнан бұрынғы дәуірлердегі қоғамның рухани сұраныстарын қанағаттандырып келген әртүрлі сипаттағы құтқарушы тұлғасына, сондай-ақ Мәхди түсінігінің шығу себептеріне дінтанулық талдау жасалады. «Мәхди түсінігіндегі діндарлардың қоғамға ықпалы», «Мәхди сенімінің психологиялық әсерлері» сияқты тақырыптар зерттеуіміздің шегінен асатын болғандықтан келесі зерттеу нысаны ретінде кейінге шегеруге мәжбүр болдық. Алдағы уақытта бұл түсініктің әртүрлі қырларына байланысты зерттеу жұмыстарымызды жариялайтын боламыз.

Әдіснамасы

Адам баласының діни сенімі Адам атамыз жаралған кезден бастау алған. Діни сенімдер адам баласымен бірге қабірге кіргенше жасай береді. Алайда, діни сенімдер арнайы діни тәжірибесі жоқ және арнайы діни білім алмаған, әрі діни түсінігі жоқ азаматтар үшін аса қауіпті. Діни білім негізінде конфессионалдық және академиялық болып бөлінеді: 1) Конфессионалдық білім түрі қандай да бір діни жамағаттан, қандай да бір діни оқу орындарынан білім алған азаматтардың алған біліміне айтылады. Мәселен, ислами оқу орнындарында, медреселерде білім алып шыққан кез-келген азамат үшін ислам атына кір келтіртпеу, оны қаралауға жол бермей қорғау, момынның борышы һәм парызы. Сол сияқты иудаизм, христиан, буддизм, конфуцизм, даосизм тағы басқа сол іспеттес қандай да бір діни оқу орындарында білім алған азаматтардың да өз дінін, өз дінінің өкілдерінің кемшіліктерін жасырып, жақсылықтарын асыруы қалыпты жағдай. Себебі, конфессионалдық білімнің әдіснамасы өз ұстаған дінінің сенімдік һәм құқықтық қағидаттарын қорғауға негізделеді. 2) Академиялық білімнің талабы әрі әдісі тіптен басқаша. Ол нақты деректер негізіндегі ғылыми танымға және де ақылға негізделеді. Бүркемелеу, жалтарыну жоқ. Талабы: ақты ақ, қараны қара деу. Ғылыми таным – құбылыстарға, оқиғаларға объективті, яғни тарапсыз әдіснаманы башылыққа алып тұжырым жасауды талап етеді. Деректерге сүйену басты мәселе, қандай пікір айтсаңыз да дәлеліңіз бар ма? Яғни жан-жақты объективті болу қажет, біржақты пікірге жол жоқ.

Бұл жұмыста қарастырылғантақырып негізгі Ислам ғылымдарында кеңінен қолданылатын дереккөздердегі мәліметтерді сыни талдау, тұлға төңірегінде тереңдеу және салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы зерттеледі. Сонымен қатар Мәхди сенімінің Исламның негізгі қайнарларында көрсетілген Ислам сенім негіздерімен сәйкессіздігіне талдау жүргізіледі.

«Мәхди» ұғымы туралы

«Мәхди» ұғымы сөздік мағынасы бойынша тамырын араб тілінен алады. Арабша «һәдә, хидаят», қазақша «дұрыс жолды табу, жол көрсету, бағыттаушы болу, тура жолға салынған, өзіне тура жол көрсетілген адам» деген мағынаны білдіреді [1, 8 б.]. Болашақта келетін бір Құтқарушы (Мәсіх, Мәхди) сенімі ескі діндерде де, әлемдік діндерде де кездеседі. Бұл сенім тарихтағы және күніміздегі кейбір діни-саяси ағымдардың рухани күш-қуатының көзі. Аталмыш ұғымның «ақыр заман, билік, рухани жаңару және құтқарушылық» сияқты негізгі белгілері өзгермесе де, орналасқан георафиялық мекендеріндегі салтанат құрушы діндер мен мәдениеттердің сипатына сай өзгеріске ене береді [2, 369 б.]. «Мәхди» сөзі, асылында Тәуратта кездесетін «Мәсіх» сөзінің арабша баламасы. Тәураттағы «Мәсіх» сөзінің сөздік мағынасы «тура жол, хақ болған, жіберілген, жолданған, Құдай бекіткен» деген түсініктерге ие [3, 266 б.]. Еуропалық зерттеушілер, Жаңа Гви-

нея халықтарындағы Құтқарушылық қарекеттер үшін «Карго культін/kargo», Солтүстік Америка тұрғындарындағы Құтқарушылық қозғалыстары үшін «Кветзалкоатль/Quetzalcoatl» деген терминді қолданғанын жазады [4, 32 б.]. Ежелгі Америкалық астиктерде құтқарушы Quetzalcoatl (мағынасы, жасыл түсті қанатты жылан) болса, мая тайпаларында мұның баламасы «Кукулкан» болды [5, 39 б.]. Ал Ежелгі мысырлықтар болса, өз Мәхдилерін «Амен» деп атады [6, 99 б.]. Бұл тұлғаға индуизмде «Калки/Kalki» десе [7, 9 б.], буддизмде «Майтрея, Митрея, Меттая» дейді [8, 57 б.]. Зороастризмде «Саошьянт» [9, 192 б.] десе, яһудилер мен христиандар «Мәсіх» сөзін қолданады [10, 67 б.].

Өртүрлі мәдениеттермен діндердегі таным бойынша, Мәхди-ақырзаманда яғни дүниенің жоқ болатын уақытына жақын қалған кезеңде Құдай тарапынан жіберілетін және жер жүзінің билігін қолына алатын билеуші һәм діни жетекші, кейбір діндерде адамдарға жол көрсететін пайғамбар немесе индуизмде адам сипатындағы бір Құдай [11, 520 б.].

Мәхди түсінігінің пайда болуы. Діни сипаттағы Құтқарушы (Тура жол көрсетуші, азып-тозған қоғамда Әділеттілікті орнатушы тұлға) түсінігінің, яғни Мәхди түсінігінің тамыры мен қалыптасуы жайында Батыс зерттеушілері екі ұшты пікір айтады.

Бірінші көзқарас бойынша, Мәхди сенімі алғаш рет шумерлерде пайда болып, вавилондықтар мен мысырлықтарда дамыған және әлемге осы екі канал арқылы таралған [2, 369 б.]. Бұл көзқарас бойынша, Мәхди сенімінің алғашқы мысалдары, Саргон I Король – (б.з.д. 2350 ж.) және Хаммурапи (б.з.д. 1728-1686) кезінде пайда болған [12, 71 б.].

Екінші көзқарас бойынша, Мәхдиге деген сенім әр діннің өз ішіндегі тарихи, психологиялық және социологиялық жағдайларына байланысты қалыптасып дамыған. *Мысалы*, индуизм дініндегі Мәхдидің пайда болуына «Вишну Құдай болашақта Калки есімді үндінің сипатында келеді» деген сенімі негіз болған, ал исламдағы Мәхди түсінігінің пайда болуы әділетті төрт халифа дәуірінен кейінгі өзара соғыстардың тарихи, саяси және әлеуметтік-психологиялық әсерлері себеп болған [12, 72-73 б.].

Діндердің көпшілігінде бір құтқарушы келіп, адамзаттың материалдық және рухани қиындықтарын шешіп, әлеуметтік және діни өмірді кемелдікке жеткізеді деген сенім бар. Келетіні күтілген идеал заманның ұзақтығы мен нақты уақыты әр дін өкілдерінің қызығушылығын тудырып, бас ауруына айналған бір тақырып. Жалпы, бұл процесс діндар адамның өмірінің соңына дейін болжана береді. Өмірінен мән таба алмаған діндарлар өз өмірін күз мезгілінің соңғы кезеңдерімен салыстырып, өмірім бұдан да нашарлап кете ма, деп үрейлі қорқыныш сезіміне бата түседі. Әр қоғамның қараңғылық кезеңі әлбетте, әлеуметтік және рухани өмірінің тоқырауы ретінде суреттеледі. *Мысалы*, ежелгі мысырлықтар: «Ніл өзені және көлдер құрғайды екен. Ондағы балықтар мен оның айналасындағы құстар жойылады екен. Күн адамдардан алыстап, күн сайын бір-ақ сағат көрініп, түс уақытының болғанын ешкім байқамайтын болады екен. Әлеуметтік апаттар күшейіп, елге көшпенділер, жат жұрттар басып кіріп, елдехаос басталады екен» деп сенген [13, 18 б.].

Заманақыр белгілері

Үнділерде, Мәхди келген кезде күн мен ай, Юпитер мен Тишья (ежелгі үнді мифологиясында Сириус жұлдызының аты) бір-бірімен қосылып кетеді. Индуизмде елге варварлар басып кіреді, шынайы дін ілімі жойылады, варварлық билеушілер халықты тонаудан басқа ештеңе ойламайды. Халықтың қымбат заттарын, әйелдері мен қыздарын тартып алады, тектіліктің жалғыз шарты бай болумен өлшенеді. Отбасылық қарым-қатынастар шытынайды, ешкім пәк қызға үйленбейді, әйелі еріне адалдық танытпайды, өз балаларын құрсағында жатқанда өлтіретін болады. Шаңырақты әйелдер басқарады, дүниеде олардың саны еркектерге қарағанда көбірек болады, ал жесірлер күйеуімен бірге өздерін өртеп жібермейді. Табиғаттың тәртібі де нашарлайды, жыл мезгілдерінің үйлесімі бұзылады, жаңбыр өз мезгілінде жаумайды, өзендер мен бұлақтар құрғайды. Заманақырда яғни ақырзаманда ағаштар шөпке айналады, ал адамдар аштық болып кетпесе екен деген үрейде болады. Индуизмдегі бұл бәлекеттердің бейнелеріне ұқсас белгілер зороастризм, иудаизм және басқа діндерде де кездеседі. Мәхди дәуірінің басталуы кейбір кездерде шектен тыс қияли оқиғалармен ерекше көріністерге ие.

Зороастризмде, құтқарушы келген кезде, 30 күн, 30 түн аспанның ортасында айналмай тұрып қалады.

Христиандарда, Иса Мәсіх күндіз келеді. Сол кезде күн қарауытып кетеді. Күн, не күндізге не түнге ұқсамайды, ал түнде қараңғы болмайды. Бұл күні күтпеген бір суық болады, дереу артынша күтілмеген қатты ыстық болады [2, 369 б.].

Заманақыр болатын күн

«Заманның ақыры» деп аталатын осы бір ерекше уақыттың күнтізбелік есебін жасағандар да бар. Әр түрлі діндерде кездесетін бұл есептеулер қаншама рет дұрыс шықпай сенушілерді ренжітіп жатса да, мұндай сенімдер тар шеңберде болса да дін өкілдері арасында өміршеңдігін әлі жалғастырып келеді. *Мысалы*, ескі Шифалық риуаяттар бойынша, Мәхди 12-имам дүниеден озған соң, 60 күн, 60 ай немесе 60 жылдан кейін, Мұхиддин Ибн Араби риуаятына сай 1284 жылы, Иегова куәгерлерінің деректері бойынша, Мәсіх 1975 жылы шығуы керек болатын. Мұндай есептер басқа дінге сенушілер арасында да кең жайылған. Индуизмде, зороастризмде және христиандарда Мәхдилердің билік ету кезеңдері 1000-даған жыл деп есептелсе, Буддизмде оның салтанаты 84000 жылға созылады. Бұл процесске Иудаизм 40, 70 немесе 400 жыл қарастырған, ал Исламдық дереккөздерде 2 жыл мен 40 жыл аралығындағы әртүрлі сандар көрсетіледі [2, 369 б.].

Ахмет Ясауидің шәкірті Хәкім Сүлеймен Атаның «Ақырзаман» кітабында заманақырдың негізгі белгілері сипатталған. Мысалы, Дәжжәлдің шығуы, Мәхдидің келуі, Иса ғс.-нің көктен түсуі, Мәхди мен Иса ғс.-нің Дәжжәлді өлтіретіні, Яжуж-Мәжуждің шығып дүниені тас-талқан ететіні, Яжуж-Мәжуж

қауымын көктен бір құстар пайда болып, тас атып өлтіретіні жырланады. Жырланып жатқан оқиғаның назар аудартатын тұсы «Дәжжәлді 900 жылы Иса ғс. өлтіреді» – делінсе, «Яжуж-Мәжуж 915 жылы өлтіріледі» [29, 320-323 б.б.]. Хәкім Сүлейменнің 900 немесе 915 жыл деп отырғанын хижри жыл санағы деп алып, оған 622 жылды қоссақ, нәтиже миләди күнтізбесімен есептегенде 1522-1537 жылдар болады. Сонда Хәкім Ата сөз еткен заманақырдың негізгі белгілерінен саналатын Дәжжәл, Мәхди, Яжуж-Мәжуж оқиғалары шамамен осыдан 500 жыл бұрын болған. Хәкім Сүлейменнің «Ақырзаман» еңбегіне сүйенсек, Мәхди шығып, Дәжжәл талқандалып, Яжуж-Мәжуж қауымының көзі жойылған.

Діндердегі Мәхдилерге тән ерекшеліктер

Мәхдилерге тән ең негізгі ерекшелік, олар міндетті түрде сол діннің негізін қалаушының тұқымынан тарайды. Саошьянт Зәрдөштің, Мәсіх Дәуіттің, хз.Мәхдиде Мұхаммед Пайғамбардың тегінен болады. Бұлар, Сунни мұсылмандардағыдай болашақта шығатын немесе шиғалар сеніміндегідей әлі уәде етілген мерзімі келмейінше адамдардан жасырын жүруге тырысқан, заманының рухани жетілуін күтіп жүрген келешектегі діни тұлғалар. Түрлі халықтар арасындағы кең тараған діни сенім бойынша, хз.Иса бұл уақытты Тәңірінің оң жағында көктің төртінші қабатында күтіп отыр. *Мысалы*, Құдайдың инкарнация (Тәңірі болмысының адам тәнінде көрінуі) сенімі үстем болған индуизмдегі Мәхди – Калки, ол Вишну құдайдың аватары (Адам бейнесіндегі Құдай) болады. Калки, Югада (Үнділік уақыт циклі, дәуір, заман) ортаға шығады, ол Самбхала (Дели қаласынан шамамен 130 км) қаласында Яжнавалкья мэххабының брахман отбасында дүниеге келеді. Әкесінің аты Вишнуяшас, ал анасының аты Сумати немесе Вишнукирти болады. Жасына жеткенде, ол алдымен Цейлон патшасы Брахдраханың қызы Патмаватиге, артынша Бхаллата қаласының әкімі Шашидхваяның қызы Рамаға үйленеді. Патмаватиден, Яя және Вияя, Рамадан Мегламала және Валакаха есімді ұлдары туылады. Мыңжылдық ертегідегідей өмірден кейін ол Гималайға қылуатке кетеді де сол жерден көкке көтеріледі [2, 370 б.].

Түрлі діндердегі Мәхдидің туылу ғаламаты және Мәхди болмысына қатысты ерекшеліктер

Мәхдилердің дүниеге келуі де пайғамбарлардың туылуы сияқты ерекше оқиғаларға толы. Кветзалкоатль, Саошьянт және хз.Иса сияқты құтқарушылар еркек заты жоламай жүкті болған пәк қыз анадан туылады. Жаңа туылған сәбиге көктегі періштелер, ұлық тұлғалар, парасатты әулиелер қонаққа келеді. Нәрестелер мұғжизалар көрсетеді. *Мысалы*, Буддистердің сенімі бойынша, Майтреяның анасы Брахмавати жүктіліктің оныншы айында бір гүл бағына барып, сол жерде гүлдеп тұрған ағаштың жанында тұрғанда Майтреяны еш ауыртпалықсыз босанады. Майтрея анасының жатыр қуысы арқылы

емес, құрсағының оң жағынан, бейне бір бұлттар арасынан күн шыққандай шығады. Оның денесі ана денесінің кірімен ластанбайды. Оның нұры түм әлемге сәулесін шашады, бірден жеті қадам жасайды, аяғы тиген жерлерден маржандай лотос гүлдері бүр жарып шығады. Мәхдилердің болмысы да әдеттегі адамдардан өзгеше артық сипаттармен көмкерулі. Олар, айырықша Құдай нұрынан нәр алғандар, әрі ерекше мейірімге ие. Негізінен, болмыстары өздерінің дінінің негізін қалаған тұлғаға өте ұқсайды. Олар қателік жасамайды, қалаған кезде мұғжиза көрсетеді, заманының қару-жарақ технологиясының білгірі, өздеріне жат діндердің киелі кітаптарын да терең біледі. Жаңа бір мәселеге тап болған кезде, Құдайдан аян келеді, илһам беріледі.

Конфуцийліктегі Мәхди – Ұлы Тао. Конфуцийліктегі Мәхди қытай мәдениетінің ерекшеліктеріне ие. Ол Ұлық бір әулие, ғаламдағы барлық нәрсені естиді, көреді және біледі. Оның жүрегі кең, жомарт, жұмсақ мінезді. Ол көк аспан секілді жаратылыс, хақиқатпен тұтасып кеткен. Аспан – оның өрнегі. Ұстазы ақиқат. Ол қаласа, өзін кез-келген затқа айналдыра алады. Оның рухы аспан-жерді толтырып, ғаламды тұтас қамтып тұр. Оның қайдан келгені, қайда кететіні белгісіз. Ол сондай Ұлық, одан тыс ешбір нәрсе жоқ, ол – Ұлы Тао уахи тасушы.

Зороастризмдегі Мәхди – Саоцянт. Тәңірілері Ахура-Мазданың алғашқы жаратқандарының бірі, өлмейтін киелі жан. Ол рухани азықтармен өмір сүреді. Оның тәні күн сияқты нұр шашып тұрады. Ол ерекше күшке ие және айналасын алты көзбен көреді.

Яһудилердегі Мәхди – Мешиха. Яһудилер өздерінің Мәхдиінің хз. Дәуіттің әулетінен шығатынына, зәйтүн майымен майланғандықтан қасиетті күшке ие екеніне, Құдай қамқорлығының арқасында күнә жасамайды деп сенеді. Мешиханың басқалардан ерекшелігі – ол Құдайдың жердегі өкілі, Құдайдың ерекше рақымына ие. Яһудилердің пікірінше, Мешиханың заманында Иерусалим мен оның айналасы жұмақтың бақшаларына айналады, шөлдер орманға айналады, жануарлардың табиғаты өзгеріп, жыртқыштық табиғаты жоғалады, қасқыр мен қозы бірге жүре береді, жыланның қорегі тозаң мен топырақ болады. Мұндай сипаттағыдіни сеніммен күтулер басқа Мәхдилік танымдарда да кездеседі [2, 370 б.].

Діндердегі Мәхдилердің шығуы және діни қарекеттерін жүргізетін аймақтары

Түрлі діндердің діни мәтіндері мен халық арасындағы эпсаналарда Мәхдилердің өмір сүретін және өз қарекеттерін жүргізетін аймақтары ретінде олардың діндерінің алғаш пайда болған әрі негізгі таралу аймағы болған география айтылады. Олар «әлемде үстемдік етеді, жиһанда әділдік орнатады» делінгенімен, жер атаулары белгілі, өз діндері жайылған негізгі географиясынан тыс жерлерді қамтымайды. *Мысалы*, ежелгі Мысыр танымында Амен жоғарғы Мысырда Хнхнде туылып, Мемфисті өзінің астанасы етеді, билігін

Мысырда жүргізеді. Ал Үнділердің танымы бойынша, Калки Үндістанның Самбхала қаласында туылады және Самбхаланы бас қала етеді. Үндістанды шапқанәрі зәбір көрсеткен елдер мен халықтарға қарсы соғысады. Яһудилер болса, Иерусалимді астанаға айналдырады, ал әрекет ету алаңы Палестина мен оның айналасы болады.

Халыққа О дүниелік бақыттың дәмін таттырушы Мәхди идеалы – бейне бір мемлекеттік қайраткер, әлеуметтік реформатор, діни құқықтық ережелерді өмірлік қолданысқа енгізетін жаңашыл пайғамбар немесе әулие абыз ретінде сипатталады. Мысалы, Жаңа Гвинея халқы мен Америкалық үндістердің сенімі бойынша, бұл болашақ Құтқарушы шетелдіктерді елден қуып шығарып, ескі діни өмірді қалпына келтіретін қаһарман батыр болып саналады. Үнділердегі Калки есімді, әлсіреген дін ілімін жаңартып, қасиетті Ведалар кітабын заманға сай түсіндірмесін жасап, діни құқықты реттейтін адам бейнесіндегі Құдай ретінде таниды. Яһудилердегі Мешиха Құдысты пұтшылдардан тазартады, бытырап кеткен Исраил ұлдарын қайта жинайды, басқа дін өкілдері мен жер дүниеге үкімдерін жүргізеді, Яжүж-Мәжүж әскерлерін талқандайды, Римді алады, Көне Эфиопия, Мысыр және Арабтарды салыққа байлайды. Тауратты яһуди емес халықтарға да үйретеді, хз.Сүлеймен ғибадатханасын қалпына келтіретін және діни заңдармен үкім ететін патша болады [13, 53 б.].

Жалпы, Мәхдидің қайдан шығатыны жайлы да мұсылмандар арасында бірізділік жоқ. Пікірлер ала құла. *Мысалы*, Арабтар үшін Мәхди Мединеден шығады [24, 138-145 б б.], сосын бірер уақыт Меккеде жасырына тұрады. Оған Қағбада Хажарул-Асуад пен Ибраһим мақамы арасында биғат (қол беру) етіледі де өз қызметін осы жерден бастайды [25, 436]. Ибн Халдунның Табараниден жеткізген бір жазбасы бойынша Мәхди Құдыста (Иерусалим) тұратын болады [26, 165 б.; 27, 3 б.].

Парсылар үшін Мәхди Иранның Құм шаһарынан шығады. Ал Түрік халықтары үшін Мәхди Хорасан жақтан келеді. Кейбір риуаяттарда Мәхди Шығыс жақтан шығатыны білдірілген [15, 247 б.]. Ибн Халдун мен Құртуби хз. Мәхдиді Шығыстан, Хорасан мен Амудария тарапынан келетінін жазған [18]. Мәхдиді Бұхарадан шығады деген риуаяттар да бар [13, 53 б.; 15, 247 б.].

Мәхдиден кейінгі дәуір

Мәхдиден кейінгі дәуір жарық күннен кейінгі қараңғы түнек сияқты түсіндіріледі.

Үнділердің түсінігі бойынша, Мәхдиден соң табиғат пен адамдардың жағдайы қайтадан күрт нашарлап, материалдық ауру, рухани дерт, зұлымдық адамдар арасында індетке айналады. Заманның ақырында аспанға жеті немесе он екі күн пайда болады, қатты ыстық температура барлық адамдарды өлтіреді, өзендер мен теңіздер кеуіп, шөптер мен ағаштар өртенеді. Жаңбырдың орнына аспаннан тастар түседі, оның артынан қатты жел тұрып Самвартака алауы (әлемді өртейтін от) кеудесінде жаны бардың бәрін жоя-

ды. Мәсіхтер заманның ақырында өздерінің салтанатын Құдайға қалдырады. Осы оқиғалардан кейін қайтыс болған адамдардың қайта тірілуі және есеп беру күні болады.

Мұсылмандардың түсінігі бойынша, Хазіреті Мәхди – бұл дүниенің соңғы дәуірінде пайда болып, жер жүзінде хақ сенім мен әділеттілік орнатады – деп сенетін құтқарушы. Мәхдидің жәрдемшілері көп болады, бірақ араб болмаса да олар бір-бірімен арабша сөйлесетін болады [13, 90 б.]. Олардың саны Бәдір соғысындағы сахабалардың санындай 313 болады. (Бәдір соғысы – һ.2/м.624 жылы мұсылмандар мен олардың қарсыластары арасында болған алғашқы шайқас. Осы кезде Мұсылмандардың саны 313 адам болатын. Екі жақтың әскері Мединеге жақын жердегі Бәдір құдықтары орналасқан аймақта кездесті) [14, 175 б.]. Кейбір мұсылмандардың түсінігі бойынша Мәхди Хз.Исамен Шамда (Дамаск, Сирия) кездеседі [26, 194 б.]; Хз.Иса Мәхдидің жәрдемшісі болып жүріп, Дәжжәлмен соғысып, оны өлтіреді, сосын қырық жыл қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болады. Яһудилер мен христиандардың исламға кіруіне себеп болады. Яжүж-Мәжүж әскерінің көзін дұға жасап, жойып жібереді [15, 175 б.]. Әлеуметтік және табиғи апаттар Мәхдидің дәуірінен кейін болады, сосын әлем өмірі апокалипсиспен аяқталады, артынан адамзат баласы ғарасат майданына айдалады, Адам атадан соңғы кісіге дейінгі адамдар есеп-қисап беруге жиналады [2, 371 б.].

Исламдағы Мәхди сенімінің қалыптасуы

Құранда жүректің хидаят түбірінен шыққан көптеген егістік пен зат есім сөздер кездессе де, Мәхди сөзі кездеспейді. Жалпы, ислам дінінде «Һәди» яғни «жолбасшылық, жол көрсету, жөн көрсету, туралыққа бастау» ұғымы Аллаға, Құран Кәрімге және Хз.Пайғамбарға қатысты, сондай-ақ «адамның тура жолға түсуі» мағынасында қолданылады [16]. Мәлик б. Әнәс, Имам Бұхари және Имам Мүслим сияқты мәшһүр хадис ғалымдарының еңбектерінде «Мәхди» жайлы риуаяттар қамтылмаған [17]. Алайда Ахмед б. Ханбал, Ибн Мәжа, Әбу Дәуіт, Тирмизи және Табарани сияқты мұхаддистердің шығармаларында кездеседі. Хз. Мұхаммед айтты делінген, баяндаушылары сенімсіз кейбір мәтіндерде айтылғандай *«тіпті қияметке бір күн қалса да, Алла ол күнді ұзартып, міндетті түрде Мәхди жібереді»* [18, 787-810 бб.]. Хз. Хасан немесе Хз. Құсейн ұрпақтарынан шығатын бұл құтқарушының есімі Алла елшісінің есімімен аттас, әкесінің аты да пайғамбар әкесінің атымен бірдей «Мұхаммед ибн Абдулла» болады. Сосын зұлымдық жайлаған жер жүзінде әділеттік орнатады. Ол 2, 5, 7, 9 немесе 40 жыл билік етеді және барлық мұсылмандарды басқарады, ал билігі аяқталған кезде қиямет қайым орнайды. Ал әс-Суюти сүнни деректерден жеткен риуаяттар саны қырықтан асатынын айтады. Иснаәшарийа Шиғасы деректерінде Имам Мәхдиге қатысты 200-ден астам риуаяттар кездеседі. Бұл риуаяттарда көбінесе 12-ші имам Мұхаммед ибн Хасан екендігі айтылады. Оны «Мәхди әл-Мунтазар» деп те атайды [19, 389-391 бб.].

Мәхди сипаттамасы Ислам дiнiндеалғаш рет Хасан ибн Сәбиттiң жырларында Мұхаммед Пайғамбарға, сосын әдiлеттi төрт Халифаға, кейiнiрек Әлиұлы Күсейнге қарата айтылған болатын. Бұл кездегi «Мәхди» ұғымының мағынасы «дұрыс жолды көрсетушi, туралыққа бастаушы жол-басшы» мағынасында қолданылған. Сондай-ақ бұл ұғым Омеяд халифаларына да қолданылған болатын-ды. Алайда, бұл сипаттаулар сөздiк мағынада, көшбасшыадамдарға Хақ жолды көрсетушi тұлға ретiнде ғана қолданылған, бағытталған-тын. «Мәхди» сөзiн «сенiм» тақырыбына айналдыру, яғни ақида алаңына сүйреу процесi Хз. Әлидiң қазасынан соң, дереу басталған көрiнедi. Тарихта болған болмағаны нақты белгiсiз Абдулла ибн Сәбә есiмдi бiреудiң iзбасарлары Хз.Әлидiң өлмегенiн және қиямет қайымнан бұрын қайта келiп, зұлымдық жайлаған әлемде әдiлеттiлiк орнатады – деген сенiмдi таратты. Алайда, Мәхди сенiмiн хз. Күсейн Кербалада шейiт болғаннан кейiн, «Ка’б әл-Ахбардың Ислам дiнiне Яһудилiктен кiргiздi»деген риуаяттардың әсерiнен шыққанын және халифтiк Хз.Әли ұрпақтарына тиесiлi құқық екенiн насихаттайтын Омеядтарға қарсы мүдделi топтардың арасында тарала бастағанында баса айту керекпiз [20, 371-374 бб.].

Әзiретi Күсейн шейiт болғаннан кейiн, Мұхтар әс-Сақафи мен Қайсанның лидерлiгiндегi Қайсанияға бағынышты топ хз. Әли ұлдарының бiрi Мұхаммед әл-Ханафия мұсылмандардың «Жалғыз құтқарушысы»деген идеяны ортаға ағты. Ол қайтыс болып, Мединедегi Жәнәт ул-Бақи қабiрстанына жерленгенiмен, оның өлмегенiн, оның Радва тауында өмiр сүрiп жатқанын, қиямет күнiнiң алдында Мәхди ретiнде оралып, әдiлеттiлiктi орнатады – деп жәмиғатқа жар салды. Осылайша, Мәхди идеясы алғаш рет Қайсания тарапынан хижри I ғасырдың екiншi жартысында (VII ғ.) ортаға шықты. Идея басқа да Шиғалық топтар тарапынан хош көрiлiп, олардың сенiм жүйесiнiң негiзгi тiрегiне айналды. Кейiннен басқа да мұсылмандар арасында тарала бастады [21, 71-72 б б.; 22, 56-77 б б.].

Шиғалар. Шиғаның Навусийя ағымының өкiлдерi де Джафар әс-Садық қайтыс болғаннан кейiн, оның өлмегенiне және ол бiр күнi Мәхди болып қайта шығатынына сендi. Мәхди түсiнiгi III. (IX ғ.) ғасырдан бастап Иснаашария шиғасы арасында да терең тамырлап, осы топты басқалардан айырған ең маңызды сенiм негiзiне айналды. Иснаашарияның сенiмi бойынша Мәхди шыққан кезде Әли Бәйттiң дұшпандарынан кек алу идеясы ғайып кезеңiнде (12-шi имамның ғайып болып қайта шығатын кезiне дейiнгi аралық) пайда болуы және де Мәхди шыққанға дейiн жақтастарына, мазұлымдарға (әдiлетсiздiк көрiп, езгiге ұшырағандар), кедейлерге және ауруларға жәрдемдесудi борыш – деп түсiнуi аса үлкен мәнге ие [23].

Омеядтар. Имам Мәхди сенiмi пайда болған алғашқы кезеңде, бұл сенiм тек қана Шиғалық сенiмдегi топтарға ғана тән болған жоқ. Омеядтар да «Суфияни» деп ат берген өздерiнiң Мәхдилерiн ойлап тауып, оған байланысты хадистердi «Алла разылығы үшiн» деп өндiруден тайынбады. Деректерде, Омеядтардың елдi өздерi ойлап тапқан «Мәхди Суфияниге» иман келтiруге

шақыру, бұл сенімді халық арасында тарату белсенділігі алғаш рет Халид ибн Язид тарапынан жүзеге асырылды делінеді [20, 372б].

Аббасилер. Омеядтардан кейін билікке келген Аббаси билеушілері де Мәхдидің өздерінен шығатынына қатысты жалған хадистер жаздырып, халықты соған ұюға шақырды. Бір жағынан, Аббасилер өздерінің Мәхди шыққанын айтып, екінші бір жағынан заман ақырда шығатын Мәхди сеніміне де иланды.

Харижилер. Мәхди сенімі Харижилер арасында да көрініс тапты, Харижиттер Али бин Мәхдиді өздерінің Мәхди деп жариялады [20, 372 б.].

Суннилер. Алғашқыда Шиғалық топтар арасында, кейін Омеядтар мен Аббасилер арасында белең алған Мәхди сенімі III (XIX) ғасырда хадистердің жинақталуы кезеңінде хадистердің дұрыстығына мұқият мән бермеген мұхаддистер Мәхди тақырыбындағы сенімсіз, жалған, ойдан шығарылған риуаяттар, кейінірек Суннилер арасында да ұнатылып қолданысқа еніп кетті. Алайда, бұл сенім ертедегі Сунниттік әдебиеттерде ешқашан қолға алынбаған. Аталмыш тақырып көбінесе Сәләф саналатын Хадисшілердің еңбектерінен орын алған. Кейінгі кезеңдерде қалыптасқан Сунниттік Кәлам әдебиеттері мен «Фитен және Мелахим» (болашақтағы әлеуметтік толқулар, азаматтық соғыс сияқты маңызды оқиғалар туралы және заманақыр белгілеріне қатысты әдебиеттерді білдіретін термин) [28, 149-153 бб.] туындыларында Мәхди таңымы туралы қысқаша баяндалады.

Орталық Азияның ежелгі Тұран және Түркістан даласы ислам өркениетіне неше мың сан ғалым ғұламаларды тарту етті. Орталық Азиядағы түркі халықтарының дені көбі мұсылман. Құқықтық (фықһ) мектеп бойынша Әбу Ханифа, сенімдік жүйе (ақида) бойынша Имам Матуриди мектебінің мираскерлері. Осы жарық жұлдыздардың ізбасарларының бірі ихсан ілімі бойынша жолбасшы, түм Түрік халықтарының қастерлеп, құрмет тұтқан тұлғасы, Темірқазығы, Пир-и Түркістан Қожа Ахмет Яссауи-дүр. Мәхди тұлғасы жайлы қазақ даласындағы дін өкілдерінің кейбіреулерінің шығармаларында кездеседі. Әрі халық арасында да бұл сенімге шын иланып сенетіндер де аз емес. Алайда Исламның негізгі һәм бірінші қайнары Құранда және Мұсылман әлемінде есімдері мәңгі мақталатын Әбу Ханифа, Имам Матуриди, Мәлик бин Әнәс, Бұхари, Муслим, Қожа Ахмет Яссауи сынды сенімді ғұламалардан бізге жеткен шығармалардың ешбірінде Мәхди тұлғасына қатысты бір де бір жерде орын берілмеуі назарымызды ерекше тартады. Түйіндей келе, Мәхди сенімі қарапайым халықтың қарапайым таңымы деуге болады. Бірақ мұның ислам дінінің негізгі сенімдеріне, ақидалық баптарға ешқандай қатысы жоқ. Ислам дінінің негізгі сенімдері: Аллаға, Періштелерге, Кітаптарға, Пайғамбарларға, Ақырет күніне (адамдардан есеп-қисап алатын күн), Тағдырға, жамандық пен жақсылықтың Алладан болатындығына, өлгеннен соң қайта тірілу хақ – деп сену. Міне, осы сенімдер Құраннан бастау алады, бұл сенімдерге (ақидалық баптарға) Ислам дінін қабылдаған һәрбір мұсылманның шүбәсіз сенуі шарт [30, 53 б.; 31, 35-98 бб.].

Қорытынды

Түркиялық теолог, профессор Юсуф Шевки Явуз, мұсылмандар арасында Мәхди сенімінің пайда болу себептері жайлы әртүрлі пікірлерді төмендегідей көрсетеді:

- Мәхди сенімі – бұл әр қоғамда резонанс тудырған бассәуға механизмі. Әлеуметтік жағдай нашарлаған сайын және қуғын-сүргін күшейген кезде халық бір құтқарушыны күте бастайды, кейінірек бұл үміт діни нанымды бүркену арқылы Мәхди сенімі ретінде пайда болған.

- Мәхди сенімі – яһудейлік, христиан және манихей сияқты діндерге тән болған сенім. Ка'б әл-Ахбар мен Уәхб бин Мунәббих тарапынан Мұхаммед Пайғамбарға сілтеме жасалып риуаяттар жолымен Мұсылмандар арасында таралған. Мәсіх сөзінің араб тіліне Мәхди болып аударылған түрі мұның нақты дәлелі.

- Мәхдилік – билік үшін күресте жеңіліс тапқан немесе қазіргі өз билігін нығайтуды қалаған діни-саяси ағымдар тарапынан ортаға шыққан. Алғаш рет шектен шыққан шиғалық ағымдар (ғұлаттар), артынша байсалды (ұстамды) шиғалар, кейіннен сүнниттер тарапынан ислам дініне кіргізілген өзегі саяси болған сенім. Шиғалық танымнан әсерленген тасаууф өкілдері де Мәхди сенімін хош көрді. Осылайша кейбір сопылық тариқаттар да және исламның, Құранның рухына қайшы бұл сенімнің іргетасының қалануына, мұсылмандар арасында кеңінен етек жаюына жол ашты.

- Мәхди сенімі исламдық сипатта болғанымен, оның бекуіне жат мәдениеттер орасан ықпал еткен. Өйткені хадис жинақтарындағы кейбір риуаяттарда Мәхдидің пайда болатындығы айтылады және Мәхди термині I (VII.) ғасырдың алғашқы ширегінен бастап мұсылмандар арасында белгілі бола бастаған. Әділетті төрт халифті халықтың «Мәхди» деп атауы, кейіннен Сиффын соғысында хз. Әлиге «мәртебелі Мәхди» деп жүгінулері және де Мағауия ибн Суфиян жақтастарының хз.Османды «Мәхди» лауазымымен еске алулары осының дәлелі [20, 372 б.].

Жалпы, Мәхди сенімі конфессионалдық танымдағы білім иелеріне тән құбылыс. Ал академиялық алаңдағы ғалымдардың бұл тақырыптағы пікірлері негізінен бір арнаға тоғысады. Танымал тәпсіршілер мен заманауи ислам теологтары: «Имам Мәхди келіп, Иса Пайғамбар көктен түсіп, адамзатты тура жолға салып, Мұхаммед Пайғамбардың бітіре алмаған Пайғамбарлық қызметін аяқтайды ма? Имам Мәхдиді келтіру, Иса Пайғамбарды көктен түсіру идеясы Мұхаммед Пайғамбардың абыройына дақ түсіру. Бұл деген Пайғамбарымызды төмендету, қаралау. Хадисте Пайғамбар: «Менімен қиямет екі саусақтай жақынбыз» деген. Құранда көрсетілген жауапкершілік, Аллаға есеп беру адамның жеке басына жүктеледі. Басқа біреу келіп, Құдіретті Хақтың қаһарынан құтқарады деген сенімдер мен нанымдар исламға басқа діндер мен мәдениеттерден кірген элементтер» деген ортақ пікір бірлігінде. Мысалға, Әбу Ханифа, Имам Матуриди, Ахмет Ясауи тақырыбындағы зерттеулерімен танымал теолог, доктор, профессор, Сөнбез Кутлу: – *Иран-*

да Коронавирусқа қарсы шарасыздықтан құтылу үшін адамдар қабірлерден шипа іздеуде. Қабірлерден вирусқа қарсы ем таппаған соң, Мәхдидің келуі үшін зарлаумен дұғалар жасай бастады. Ақыл иелері үшін ескертуші ретіндегі Мәхдидің орнына Корона жеткілікті, басқа Мәхдиді күту қажет емес. Келген қиындықтар мен індеттерден гибрат алып оған қарсы шешім табатын Мәхди дегеніміз ол – адамның ақылы. Құран Кәрім қолымызда тұрып Мәхдиді күту біздің дәрменсіздігіміздің көрінісі ғана. Алла Тағала: «Ақылын қолданбаған адамдардың басынан бәлесі арылмайды /Юнус сүресі 100 аят/ деген» дейді.

Мәхди тақырыбын арнайы зерделеумен айналысқан тағы бір ғалым, профессор Екрем Сарыкчыоглу «Діндерде Мәхди түсініктері» атты ғылыми еңбегінде Мәхди жайлы: «Ақырзаманда келеді деп күтілген Мәсіх немесе Мәхди тұлғасы, Құран Кәрім бойынша келіп қойған, оның есімі Мұхаммед Пайғамбар» [13, 117 б.] дейді.

Түйіндей келе, осы зерттеу жұмысының негізінде келесідей тұжырымды ұсынуға болады:

- Мәхди тақырыбын терең зерттеген ғалымдардың еңбектерінен байқағанымыз, Мәхди ұғымы мұсылмандық алғаш пайда болған кезеңде құтқарушы мағынасында болмаған. Ислам мемлекетін басқарушы тұлғаларға қарата құрметпен айтылатын «Мәхди» ұғымы заман ішінде саясиланып, бұл терминге саяси мән үстеліп, жол көрсетуші қарапайым адамнан қателік жасамайтын фантастикалық сипаттағы «құтқарушы» тұлғаға айналғанын көруге болады.

- «Мәхди сенімі» немесе «бір құтқарушы шығады» деген сенім көріп тұрғанымыздай тамыры исламнан шықпаған. Өзінің қайнар-бастауын исламнан бұрынғы сан түрлі сенімдерден алатын бұл сенім мұсылмандық үшін импорт құндылық.

- Мәхди сенімін «діни мазмұнға оранған саяси құрал» деп тұжырымдауға негіз бар. «Ақыр заманда келіп, әлемде әділеттілік орнатады» деп Мәхдиге илану немесе «бір құтқарушы шығады» деп оны иманның асыл шартындай қабылдау, Құран аяттарының мәніне қайшы екенін көруге болады. Себебі, аталмыш сенім исламның негізгі сенім шарттарынан орын алмаған. Ислам сенімінің бірінші және негізгі қайнар көзі – Құран Кәрімде де бұл ұғым мүлдем жоқ. Қасиетті Құранда пенденің Жаратушысы алдындағы жауапкершілігі кісінің жеке басына ғана тән екендігі, әркім өзінің жеке басы үшін ғана сұралатыны, біреу үшін біреуден жауап алынбайтыны туралы (қараңыз: 2 сүре 123 аят, 53 сүре, 38 аят) аяттарда нақты айтылады. Ақидадағы жолбасшы Имам Матуридиден жеткен «Таухид» кітабы мен 17 томдық «Тәуилат ул-Құран» еңбегінде, Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет», «Пақырнама», «Тариқат әдебі», «Қырық мақам» сынды шығармаларында бір құтқарушының келіп, барлық мұсылмандарды тура жолға салып, әлемдік әділдікті қамтамасыз ететіні жайлы еш айтылмаған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Avni İlhan. Mehdilik. İzmir: – Akyay Kaynak Yayınları, 1976. – 180 s.
- 2 Sarıkçıoğlu Ekrem. Mehdi: İslam Ansiklopedisi. – Ankara: Belleten, 2003. – 371s.
- 3 Ethem Ruhi Fııııı. Günümüz İslam Mezhepleri. – İzmir: İlahiyat vakfi yayınları, 2014. – 266 s.
- 4 Guariglia Geyst. Prophetismusund Heilserwartungs Bewegungen bei den Naturwölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien. Wien, 1957. – P.32.
- 5 Güstav Mensching. Soziologie der Grossen Religionen. – Bonn, 1966. – 239 p.
6. Lanchkovsky Georg. Religionen der Azteken im Buch “Religionen der Menschheit” von F. Heiler. – Stuttgart, 1959. – 199 p.
7. Dürr Leo. Entstehung und Entwicklung israelitisch-jüdischer Heilserwartung. – Berlin, 1925. – 129 p.
8. Abegg Erik. Christentum in Indien und Iran. – Leipzig-Berlin, 1928. – 257 p.
9. Tekin Şahin. Maytrısimit, Burkancılıđın Mehdisi Maitreya ile Buluşma. – Ankara, 1976. – 192 s.
10. Hinz Willem. Zarathustra. – Stuttgart, 1961. – 267 p.
11. Asım Ahmed. Kamus tercümesi 1. – İstanbul, 1989. – 520 p.
12. Jeremiah Austin. Warten auf einen außerbiblischen Erlöser. – Leipzig, 1927. – 273 p.
13. Sarıkçıoğlu Ekrem. Dinlerde Mehdi Tasavvurları. – Samsun, 1997. – 256 s.
14. Erdođan Naim. Kıyamet Alametleri. – İstanbul, 1973. – 205 s.
15. Bican Ahmed. Envaru't-Aşkın. – İstanbul, 1989. – 277 s.
16. Abdülbâkî M. Fuad. el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Şur'âni'l-Kerîm, “hdy” md. – İstanbul, 1982. – 98 s.
17. Buhari ve Muslim'in Mehdi hakkındaki hadisleri almamalarının hikmeti nedir? // [Электронды ресурс] URL: <https://sorularlaislamiyet.com/buhari-ve-muslimin-mehdi-hakkındaki-hadisleri-almamalarinin-hikmeti-nedir>
- 18 İbn Haldun. Mukaddime, terc. Kadiri Urhan. – Ankara, 1997, cilt 2. – S.787-810.
- 19 İsmail Hakkı. Mehdi Meselesi // SR, No. 285. – İzmir, 1329. – S. 389-391.
- 20 Yusuf Yavuz Şevki. Mehdi, İslam İnancında Mehdi: İslam Ansiklopedisi, Cilt 28. – Ankara, 2003. – S.371.
- 21 Бәдуи Абдурахман. Мәзәхибуль-Исламийин, Т. 2. – Бейрут, 1973. – 382 с.
- 22 Әли Сами ан-Нешшар. Нешъету'л-Фикри'л-Фелсефи фил-Ислам, Т. 2. – Каир, 1977. – 231 с.
- 23 Ebü'l-Hasanel-Eş'arî. Mağâlätü'l-İslâmiyyûn ve ihtilâfü'l-muşallîn (nşr. H. Ritter). – Wiesbaden, 1382/1963. – 374 p.
- 24 Хусейн Атван. әд-Даветул-Аббасийе. – Бейрут, 1984. – 195 p.
- 25 Tirmizî. Fiten: 43, 79.// [Электронды ресурс] URL: <http://www.islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/05/003/Turkce/Kitab.htm>
- 26 Ibn Khaldun. Muqaddimah. Vol. II. – New York, 1958. – 465 p.
- 27 Es-Suyûfî. el-Urfu'l-Vârid fî Ahbâri-Mehdî. Konya Yusuf Ağa Kitaplığı: Yazma Nr. 312. 1958. – 374 s.
- 28 İliyas Çelebi. Fiten ve Melâhim. /TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. с., İstanbul: TDV yay., 1996. – S. 149-153.
- 29 Sever Gunus. Mustafa Hakîm Süleymân Ata (Ahmed Yesevî'nin III. Halifesi). – Ankara, 2017. – S. 320-323.
- 30 Musrafa Öz. İmam Azam'ın Beş Eseri, Fikhü'l-Ekber. – İstanbul: MÜİFVY, 2019. – 536 s.
- 31 Karadaş Çağfer. Ehl-i Sünnet akaidi. – Ankara: Otto, 2017. – 398 s.

Transliteration

- 1 Avni İlhan. Mehdilik [The Mahdi]. – İzmir: Akyay Kaynak Yayınları, 1976. – 180 s.
- 2 Sarıkçioğlu Ekrem. Mehdî: İslam Ansiklopedisi [The Mahdi: The Encyclopedia of Islam]. – Ankara: Belleten, 2003. – 371 s.
- 3 Ethem Ruhi Fırlalı. Günümüz İslam Mezhepleri [The Islamic Sects of Our Day]. – İzmir: İlahiyat vakfı yayınları, 2014. – 266 s.
- 4 Guariglia Geyst. Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen bei den Naturwölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien [Prophetism and Salvation Expectation Movements Among the Natural Peoples of America, Oceania, Australia and Africa, With an Appendix About Asia]. – Wien, 1957. – P. 32.
- 5 Güstav Mensching. Soziologie der Grossen Religionen [Sociology of the Great Religions]. – Bonn, 1966. – 239 p.
- 6 Lanchkovsky Georg. Religionen der Azteken im Buch “Religionen der Menschheit” von F. Heiler [Religions of the Aztecs in the book ”Religions of Mankind” by F. Heiler]. – Stuttgart, 1959. – 199 p.
- 7 Dürr Leo. Entstehung und Entwicklung israelitisch-jüdischer Heilserwartung [Emergence and Development of Israelite-Jewish Expectation of Salvation]. – Berlin, 1925. – 129 p.
- 8 Abegg Erik. Christentum in Indien und Iran [Christianity in India and Iran]. Leipzig-Berlin, 1928. – 257 p.
- 9 Tekin Şahin. Maytrısimit, Burkancılığın Mehdisi Maitreya ile Buluşma [Maytrisimit, Meeting with Maitreya, the Mahdi of Burqanism]. – Ankara, 1976. – 192 s.
- 10 Hinz Willem. Zarathustra. – Stuttgart, 1961. – 267 p.
- 11 Asım Ahmed. Kamus tercümesi 1 [Public Translation 1]. – İstanbul, 1989. – 520 s.
- 12 Jeremiah Austin. Warten auf einen außerbiblischen Erlöser [Waiting for an Extra-biblical Savior]. – Leipzig, 1927. – 273 p.
- 13 Sarıkçioğlu Ekrem. Dinlerde Mehdi Tasavvurları [Visions of the Mahdi in Religions]. – Samsun, 1997. – 256 s.
- 14 Erdoğan Naim. Kıyamet Alametleri [Doomsday Omens]. – İstanbul, 1973. – 205 s.
- 15 Bican Ahmed. Envaru't-Aşikin [Envaru't-Ashikin]. – İstanbul, 1989. – 277 s.
- 16 Abdülbâkî M. Fuad. el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm, “hdy” md [al-Mujam al-mufahres li-alf al-Kurani al-Karim]. – İstanbul, 1982. – 98 s.
- 17 Buhari ve Muslim'in Mehdi hakkındaki hadisleri almamalarının hikmeti nedir? [What is the wisdom of Bukhari and Muslims Not Receiving the Hadiths About the Mahdi?] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://sorularlaislamiyet.com/buhari-ve-muslimin-mehdi-hakkındaki-hadisleri-almamalarının-hikmeti-nedir>
- 18 İbn Haldun. Mukaddime [Muqaddime], terc. Kadiri Urhan. – Ankara, 1997, cilt 2, s.787-810.
- 19 İsmail Hakkı. Mehdî Meselesi [The Mahdi Issue] // SR, No. 285. – İzmir, 1329. – S. 389-391.
- 20 Yusuf Yavuz Şevki. Mehdî, İslam İnançında Mehdî: İslam Ansiklopedisi [The Mahdi, the Mahdi in the Islamic Faith: The Encyclopedia of Islam], Cilt 28. – Ankara, 2003. – S. 371.
- 21 Bədəui Abdurrahman. Məzəhibul'İslamijin [Məzəhibul'İslamiyyət]. T. 2. – Bejrut, 1973. – 382 c.
- 22 Əli Sami an-Neshshar. Neshetu'l-Fikri'l-Felsefi fil-Islam [Nash etu'l-Fikri'l-Philosophical-Islam]. T. 2. – Kair, 1977. – 231 c.
- 23 Ebü'l-Hasanel-Eş'arî. Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-muşallîn (nşr. H. Ritter) [Maqlatu'l-Islamiyyin and Itilaful-Muşallin]. – Wiesbaden, 1382/1963. – 374 p.
- 24 Husejn Atvan. Maqlatu'l-Islamiyyin and itilaful-muşallin [Maklatu'l-İslamiyyin ve Itilafül-Muallimin]. – Bejrut, 1984. – 195 p.
- 25 Tirmizî. Fiten: 43, 79 [Uygun: 43, 79].// [Jelektrondy resurs] URL: <http://www.islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/05/003/Turkce/Kitab.htm>

26 Ibn Khaldun. Muqaddimah [Mukaddime]. Vol. II. – New York, 1958. – 465 p.

27 Es-Suyûti.el-Urfu'l-Vârid fi Ahbâri-Mehdî [al-Urfu'l-Warid fi Ahbari-Mahdi].Konya Yusuf Ağa Kitaplığı: Yazma Nr. 312. 1958. – 374 s.

28 İliyas Çelebi.Fiten ve Melâhim [Fiten and Melahim]. /TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. c. – İstanbul: TDV yay., 1996. – S. 149-153.

29 Sever Gunus. Mustafa Hakîm Süleymân Ata (Ahmed Yesevî'nin III. Halifesi) [Mustafa Hakim Suleyman Ata (Ahmed Yesevi's III. The Caliph)]. – Ankara, 2017. – S. 320-323.

30 Musrafa Öz. İmam Azam'ın Beş Eseri, Fikhü'l-Ekber [The Five Works of Imam Azam, Fiqh al-Akbar]. – İstanbul: MÜİFVY, 2019. – 536 s.

31 Karadaş Çağfer.Ehl-i Sünnet akaidi. – Ankara: Otto, 2017. – 398 s.

**Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Сайфунов Б.Н.
Феномен Махди**

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен Махди, который во все времена вызывал бурный резонанс в обществе. Вера в Мессию и Махди как в спасителя, который установит справедливость в мире в конце времен, есть не только в исламской культуре, но эта вера занимает особое место во многих других религиях, особенно в иудаизме и в христианстве. Так как культуры мира в целом не имеют своих чистых характеристик, то естественное явление, что религии мира тоже иногда развивается под влиянием верований других религий во время своего существования. Что мы можем из этого понять, так это то, что исторический опыт показывает, что любые ценности будь то религиозные или культурные как только возникает духовный вакуум в обществе оно заполняются импортными продуктами, если не заполняется изначальными ценностями родного пространства. В статье представлен религиозоведческий анализ причин возникновения концепции Махди, который якобы спасает человечество от несправедливости и безбожия в будущем, как результат религиозной веры в исторические времена. Эта вера берет свое начало из многочисленных доисламских верований и для мусульман является импортной ценностью. Данная вера анализируется методом сравнительного анализа на основе первоисточника ислама. В статье вера в Махди формулируется как политический инструмент, замаскированный под религию.

Ключевые слова: Махди, Мессия, спаситель, конец света, основы исламской веры.

**Kamalova F., Baitenova N., Saifunov B.
The Mahdi Phenomenon**

Abstract. This article discusses the phenomenon of Mahdi, which at all times caused a stormy resonance in society. Belief in the Messiah and the Mahdi as a savior who will establish justice in the world at the end of time is not only in Islamic culture, but this belief has a special place in many other religions, especially in Judaism and Christianity. Since the cultures of the world as a whole do not have their own pure characteristics, it is a natural phenomenon that the religions of the world also sometimes develop under the influence of the beliefs of other religions during their existence. What we can understand from this is that historical experience shows that any values, whether religious or cultural, as soon as there is a spiritual vacuum in society, it is filled with imported products, if not filled with the original values of the native space. The article presents a religious analysis of the reasons for the emergence of the Mahdi concept, which supposedly saves humanity from injustice and godlessness in the future, as a result of religious faith in historical times. This faith originates from numerous pre-Islamic beliefs and is an import value for Muslims. This faith is analyzed by the method of comparative analysis based on the primary source of Islam. In the article, faith in Mahdi is formulated as a political instrument disguised as religion.

Key words: Mahdi, Messiah, savior, doomsday, bases of Islamic faith.

ВНЕШНИЕ И ВНУТРЕННИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕЛИГИОЗНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ (НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ ВЕРЫ Д.В. ПИВОВАРОВА)

¹*Даулбаева Жаннат Ибрагимовна,*

²*Абрахматова Гульнар Абрайкуловна*

¹*НАО Медицинский Университет Астана (Астана, Казахстан)*

²*Алматинский университет энергетики и связи им. Г. Даукеева
(Алматы, Казахстан)*

¹*d_jannat@mail.ru, ²abrahmatoва-g@mail.ru.*

¹*Daulbaeva Zhannat, ²Abrakhmatova Gulnar*

¹*NAO Medical University Astana (Astana, Kazakhstan)*

²*G. Daukeeva Almaty University of Energy and Communications
(Almaty, Kazakhstan)*

¹*d_jannat@mail.ru, ²abrahmatoва-g@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются проявления веры как внешней формы, так и внутренней в истории философской мысли и в настоящее время. Авторы исследуют проблему понимания веры и знания как проявления внутренних и внешних детерминантов, через известную концепцию российского исследователя, ученого, философа Д.И.Пивоварова. Мыслитель для конкретизации понятия веры вводит два различных вида, основываясь на традиции различения этого термина в английском языке: faith-веры и belief-веры.

Авторы, развивая идеи российского мыслителя, представляют различие двух типов веры как внутренних и внешних детерминантов религиозного мировоззрения. Первый тип веры - faith-веры - выступает как внутреннее интуитивное знание, данное с рождения. Основываясь на истории западно-европейской философии и арабомусульманской философии авторы показывают как менялись соотношения между двумя видами веры в религиозном мировосприятии. Авторы приходят к выводу, что ортодоксальные, фундаментальные направления в религии больший упор делают на совершенствовании belief-веры, тогда как мистические и эзотерические направления - на укреплении faith-веры.

Принимая во внимание концепции Д.И.Пивоварова авторы считают, что faith-веру и belief-веру можно логически рассматривать как внутренние и внешние детерминанты мировоззрения человека.

Ключевые слова: вера, знание, суфизм, религия, разум.

Введение

Для современной эпохи глобализации и поиска национальной и религиозной идентичности характерны и как холодная рациональная прагматичность, так и фанатичная приверженность религиозным взглядам. И как всегда наиболее актуальной в данном контексте являются темы, связанные с

личностными установками. Проблема внутренних и внешних детерминантов в поведении личности - одна из таких вечных тем, каждый раз в определенную эпоху имеющая свое собственное решение. Особенно, когда это касается сферы духовной, в частности, религиозной ориентации. И в данном случае, имеется ввиду соотношение веры и знания, как два мощных проявления человеческой духовной культуры.

Сфера религии, религиозного мировоззрения является одной из наиболее животрепещущих тем современности. Большое количество людей находят смысл жизни в религиозных установках. Со времени принятия независимости Казахстан, приняв курс на демократизацию и либерализацию, дал свободу вероисповедания, тем самым открыв много путей для различных религиозных течений. Но религия, выполняя свою созидательную функцию, не всегда играла объединяющую роль. И в данном контексте необходимо понять способы мышления, которыми руководствуется религиозное мировоззрение, которое основано на вере. Немаловажно в данный момент понимать корни таких деструктивных явлений, как религиозная нетерпимость и фанатизм. Поэтому в настоящее время проблема веры, ее соотношения со знанием и разумом, встала с особой актуальностью.

Проблема соотношения веры и знания всегда имела место в истории философии, каждый раз в новую эпоху решая по-своему отдавать приоритет одному из этих феноменов или же искать гармонию. История философской мысли каждый раз предлагала свое специфическое решение данной проблемы. И конечно же решение данной проблемы имело непосредственное влияние на культурную и политическую обстановку эпохи.

Целью данной статьи является рассмотрение соотношения феноменов веры и знания в историко-философском ракурсе. Цель достигается прежде всего через конкретизацию данных понятий. В этом контексте авторы основываются на богатом исследовательском материале, имеющемся в научной литературе по данной теме. В настоящее время является очень интересным подход в конструктивных исследованиях Д.И.Пивоварова по этому вопросу.

Методология

Статья выполнена на основе метода сравнительного историко-философского анализа, а также использован принцип единства исторического и логического. Объектом исследования является феномен веры и религиозное мировоззрение. Предметом является проблема соотношения веры и знания в различных религиозных направлениях.

Научно-практическая значимость результатов исследования определена актуальностью изучения специфики и форм веры, ее соотношения со знанием, выявления ее типов и проведение аналогии с внешними и внутренними детерминантами поведения человека. Результаты исследования могут быть использованы для дальнейшего изучения проблемы веры и знания, при разработке

актуальных проблем философского познания, расширения категориального аппарата философии, а также при чтении лекционных курсов и проведении семинарских занятий по философии культуры, философии религии, философской антропологии, истории философии, религиоведению, культурологии. Также надо отметить, что исследования, касающиеся духовности, веры необходимы для национального самоопределения и национальной идентичности.

Внешние и внутренние детерминанты

В наше время в понимание веры и знания как проявления внутренних и внешних детерминантов, наиболее оригинальные и конструктивные идеи внес выдающийся российский исследователь, ученый, философ Д.И. Пивоваров. Мыслитель сделал колоссальный вклад в развитие научной мысли в области религиоведения, в вопросы соотношения веры и знания, религии и науки, которые очень трудно переоценить, доказательством чему являются последующие многочисленные работы исследователей, основанные на идеях мыслителя.

Для обозначения отношения человека к религиозным основаниям или, по выражению Д.И. Пивоварова, «двух путей души к сверхчувственным реальностям», ученый ввел два понятия веры, основываясь на традиции различения этого термина в английском языке: faith-веры и belief-веры. «Целесообразно, – пишет он, – воспользоваться этой традицией и ввести в русскоязычный философский оборот два родовых понятия – «фэйтх-веру» и «билиф-веру» [1, с. 128]. Faith-вера – это духовная вера, belief-вера – это гносеологическая вера.

Для дальнейшего прояснения данных терминов, как внешних и внутренних детерминантов поведения, можно привести и другие определения. На страницах философского журнала в полемической статье известного философа Г.Д. Левина «Методологические принципы диалога материалистов с верующими», появившейся как опровержение философских размышлений теологического философа М. О. Шахова, также дано детальное рассмотрение форм веры.

Г.Д. Левин предлагает такие варианты веры: «Итак, условимся различать две разновидности веры: вера-1.1 – такое эмоциональное осознание истинности дескрипции, которое возникает на основе рациональных доводов, и веру-1.2 – такое эмоциональное осознание истинности дескрипции, которое порождается факторами, находящимися за границами рационального и научного мышления. Этими факторами являются желание, надежда и любовь» [2, с. 84-85]. Другими словами, существует вера, в основе которой лежат рациональные причины, например, вера в математические аксиомы. Другая форма веры возникает вопреки рациональному мышлению и никакими разумными доводами не объяснимая, и возникает не по воле человека, а только под воздействием объективного мира. Под рациональными средствами понимаются критерии истины. На протяжении всей истории философии складывались

и формировались требования истинного соответствия знания действительности. Далее ученый проводит более точную формулировку данным видам веры: «Вера-2 – это предмет веры-1. Это значение «Веры» возникает по той же логике, по которой мы называем ручкой не только руку человека, но и ручку двери, а спинкой – не только его спину, но и спинку стула... Веру-2.1 в литературе обычно называют знанием, а веру 2.2 – верой» [2, с. 86]. Строгое определение типов веры, данное этим автором, позволяет сделать вывод, что вера разделяется на духовную веру, не основанную на разумных доводах, и веру, которая появляется в силу рациональных причин. Такое различие характерно для многих мыслителей и это логически правильное отношение к феномену веры: вера – это только вера и потому она и вера, что не основана на разуме. Если вера обоснована доводами разума и доказуема – то это уже не вера, а знание. Таким образом, проблема соотношения веры и знания выступает как проблема двух видов веры: веры и веры. И в данном контексте является продуктивным решение различать два вида веры, как *faith*-веру и *belief*-веру. Д.И. Пивоваров определяет *faith*-веру как духовное устремление души, как нечто мистическое, в то время когда *belief*-вера есть как путь опосредованный, чувственный опыт. «*Faith*-вера есть особое духовное знание, а *belief*-вера не является знанием» [3, с. 463]. Другими словами, первый вид веры — это непосредственное врожденное знание. Второй - опосредованный, полученный опыт, основанный на доверии Авторитету.

В отечественной литературе имеется немало исследований, посвященных теме соотношения веры и знания, а также веры и разума. В этом отношении интересны работы отечественного ученого, профессора А. А. Хамидова. Ученый принимает различие *belief*-веры и *faith*-веры, однако истолковывает эти феномены иначе [4, с. 95]. В данном случае, истолкование этих терминов идет через своеобразное понимание возникновения религии, которое исследуется с позиции вневходимости, то есть с позиции свободной от какой-либо религиозной ангажированности: «невозможно раскрыть сущность религии как религии, оставаясь на почве религии» [5, с. 134]. Отмечая, что мир является многоуровневым и многомерным, автор признает, что существует универсально-тотальное Сверхначало, которое присутствует во всех без исключения формах и одновременно как бы вне всех их. Это есть Абсолют, единство проявленного и непроявленного, бесконечного и конечного, трансцендентного и имманентного. Сам термин Религия в переводе с лат. *re-ligare* - обозначает восстановление связи. Изначально человечество, не выделяя себя от окружающей действительности, от природы, не осознанно обнаруживало эту связь, именно связь с Абсолютом и связь всего со всем. На данном этапе развития человечества развито интуитивное, синкретичное отношение к миру. Но по мере преобразования природы, по мере создания второго мира, мира культуры мышление постепенно с необходимостью приходило к рационализации. Потребность восстановления связи с Абсолютом и есть религия, по Хамидову. Но стремясь воссоздать Связь, на самом деле че-

ловек строит Отношения. И вектор в этих отношениях односторонне направлен от Человека к Абсолюту. Но Абсолют он не дан Человеку явно. Поэтому формируется его имажинативный субститут, а также вырабатывается вера в его существование. Так формируются определенные регламентированные и формализованные действия.

В данном контексте хотелось бы отметить, что внутренняя потребность восстановления Связи есть проявление внутренней faith-веры, это и есть внутренний детерминант мировоззрения. А когда человек строит Отношения - здесь проявляется внешняя форма, которая облекается в определенные регламенты и формы. А.А. Хамидов согласен с Д.В. Пивоваровым в том, что faith-вера есть вера духовная и что она не есть род знания. Однако его утверждение, что belief-вера не является знанием, он не принимает: «Обе они укоренены в его сущности, но в разных мироотношенческих модальностях: faith-вера коренится в религарной, тогда как belief-вера – в когнитивной. Разумеется, элементы той и другой в той или иной степени содержатся в обеих [5, с. 138]. То есть, Belief-вера представлена как вера-доверие к некоей информации, прокламируемой как Истина. В ней есть прагматический момент. А faith-вера это не познавательный акт, это есть духовное устремление, которое пронизывает всего человека: «Belief-вера же – при всей её ценностной составляющей – не захватывает всего человека. Жизнь в faith-вере определяется как верование: человек не просто верит-доверяет, но верует. Belief-вера – рациональна; faith-вера же не может быть рациональной» [4, с. 97]. Мы позволим себе несколько другое истолкование belief-веры.

Разные формы веры произрастают из разных духовных уровней человека как целого. Уровень faith-веры присутствует в человеке с самого рождения, практически с детства познание мира идет непосредственно, интуитивно - в народе недаром говорят: «устаами ребенка глаголет истина». Такая вера есть интуитивное постижение бесконечного и переживание внутренней связи всего мира со всем. Для внешнего выражения этой веры мы переходим на уровень опосредованного познания: мы оперируем абстракциями, применяем логические методы. Таким образом возникает belief-вера, как доверие эталону, доверие образцам, авторитетам и т.д. Эти два вида веры взаимодополняемы и вместе составляют целостное отношение к миру, например, belief-вера может пробудить в душе дремлющую faith-веру. Без нравственной поддержки внутренней, мудрой faith-веры belief-вера может обратиться в фанатизм.

Применительно к духовному опыту казахского народа, надо отметить, что в казахском языке, так же как и в английском есть различие двух типов веры: *иман* и *сенім*. *Иман* – это внутреннее, духовное, интуитивное восприятие мира как целостного явления, *сенім* – это доверие принятым нормам, Авторитету. Но, в связи с тем, что слово *иман* было заимствованным с арабского языка («*imān*»), оно выражает духовную, религиозную веру. *Иман* – это мудрое, внутреннее чувство сопричастности Божественному, в котором нет противоречия между внутренним и внешним миром. Выражение «иманды адам» характери-

зует человека не просто религиозного, но совестливого. *Сенім* может иметь место в различных сферах: в науке, в религии, в философии, в культуре.

Принимая во внимание концепции Д.И. Пивоварова, Г.В. Левина, А.А. Хамидова веру и знание можно логически рассматривать как внутренние и внешние детерминанты мировоззрения человека. Вместе с тем, надо отметить, что духовная вера (*faith*-вера по Пивоварову, или вера-2.2 по Левину) имеет место не только в религии. Например, в истории известны проявления такой веры в явлениях, родственных или аналогичных религиозности. Такими явлениями могут быть социально-политические утопии, а также различного рода революционные движения. Например, если взять большевистский проект революционного преобразования России. Лидеры большевизма (В.И. Ленин, Н.И. Бухарин, Л.Д. Троцкий и другие) верили в возможность построения социализма в России, а вслед за ней и во всем мире. И, хотя в их вере присутствовал сильно выраженный рациональный элемент, это была внутренняя вера, которой они жили, которая составляла весь смысл их жизни и творчества. Те же народные массы, которые большевики мобилизовали на революционный переворот и с помощью которых они пришли к власти, были заражены той же верой, но – в отличие от большевистской элиты, это была вера в лозунги, вера в обещания равенства и т.д. Это была слепая вера, которая не опирается на рассудок и разум. Такого же рода вера проявляется в различных направлениях фундаментализма, особенно в его крайних формах экстремизма и терроризма.

То есть не исключены варианты крайних форм проявления этих феноменов, как внешней, рациональной формы, так и внутренней, иррациональной. И в данном случае, необходимо понимание разума в соотношении этих детерминантов. В истории философской мысли всегда имели место манифестации внешних и внутренних детерминантов религиозного и философского мировоззрения. В частности, рассмотрим проявления разных форм веры в истории философской мысли.

Западноевропейская традиция мышления детерминирована в основном внешней формой познания. Основы мы находим у Сократа, который на вопрос - «Что есть благо?» - путем диалектической логики подводил к ответу - знание. Исследуя природу знания, Сократ приводит к выводу что оно осуществляется посредством логических понятий. То есть, истинное знание - это образование понятий. Таким образом Сократ пытался все, что относится к человеческой жизни, подчинить власти разума. Такой стиль мышление находит место в различных рационалистических концепциях в философии, политике, образовании. Человек будет жить хорошо, если он будет ЗНАТЬ, как надо Жить. Поэтому вся западноевропейская мысль была нацелена на определение ориентированности, которая проявлялась в различного рода рационалистических концепциях, начиная с этического рационализма, религиозной ортодоксии, идей эволюционизма, расизма, либерализма и конституционализма. Упор здесь ставился на внешнюю форму веры, *belief*-веру, которая должна была выполнять роль навигации, по которой определялась бы правильность выбранно-

го пути. В то же время, идеи о внутренней faith-веры как непосредственного врожденного знания были даны Платоном. Теория Платона, по которой мир делится на чувственно воспринимаемый и другой, сверхчувственный, умопостигаемый приводит к пониманию двух планов бытия. Мир чувственный может быть познаваем только на основе мнения, на основе знания можно постигать идеи. Но само познание представляется как припоминание данных врожденных знаний. Так, методом познания может выступать интуиция, которая способна проникать в суть вещей, в сферы пространства и времени. В этом процессе душа человека вспоминает знания, полученные в прошлых жизнях, в другом сверхчувственном мире. По Платону, интуитивное познание возникает в моменты озарения, вдохновения, при том, что это внутреннее знание не является результатом внешнего воздействия. Теория воспоминаний Платона объясняет саму возможность познания, залог которого – изначальная интуиция правды, заложенная в нашей душе. Это означает, что не чувства предшествуют рациональной ступени познания, а наоборот, рациональная ступень познания предшествует чувственной. Знания надо находить в себе, или припомнить. Но здесь есть элемент элитарности faith-веры. То есть, по Платону, faith-вера присуща душам избранным, аристократичным. В «Государстве» Платон пишет, что масса, толпа не может разумно самостоятельно действовать. И поэтому она должна руководствоваться и доверять вожаку, который знает, как правильно действовать. Вот в этом заключается рационализм античной мысли.

С принятием Европой христианства проблема соотношения внешних и внутренних детерминантов в мышлении встала с особой актуальностью. Первоначально учение Иисуса Христа было направлено на совершенствование внутренней, faith-веры. Надо заметить, что в христианстве признается вид богопознания, который называют «естественным». Это как познание Бога, не основанное на словах религиозного Авторитета или предполагающее определенных способностей для богопознания. То есть, принятие faith-веры как естественного знания о Боге.

Но когда вопрос встал об объединении народа под одним общим началом, разрабатывались целые комплексы, которые впоследствии называются догматикой. И здесь большой акцент приходился на совершенствовании внешней формы веры, belief-веры. Например, К.С.Ф. Тертуллиан, защищая истины христианства от нападков язычества писал так: «...Философы только стремятся к истине, особенно недоступной в этом веке, христиане же владеют ею» [6, с. 40]. То есть, в данном случае Истина дана, надо просто верить в нее. Человеку, имеющему веру нет нужды и смысла искать какую-то истину. Подлинная истина совпадает с верой. Многое недоступно ограниченному человеческому разуму. Он бессилен перед такими высшими истинами, как например, сотворение мира из ничего, непорочное зачатие, воскресение Христа вместе со своим телом и т.д. И в данном случае надо совершенствоваться в себе внутреннюю духовную веру путем усиленной работы над верой внешней, belief-веры. Вся сила находится в Божественной Слове, которую надо принять безоговорочно.

В дальнейшем больший упор на укрепление belief-веры можно увидеть в работах Ансельма Кентерберийского, в вопросе соотношения веры и разума, он автор формулы: *fides quaerens intellectum* – вера, опирающаяся на разум, «понимание в вере».

Гармонию в соотношении двух видов веры в средневековье представил Фома Аквинский. Он исходит из того, что «человек соотносен с Богом как с некоторой своей целью. Между тем, – утверждает он, – цель эта не поддается постижению разумом...» [7, с. 824]. Согласно Фоме Аквинскому, у философии и у теологии предмет один и тот же. Это – Бог и сотворенный им мир. Однако пути, методы его познания не только различны, но и противоположны. Философия восходит через творения к Творцу, теология же идет от Бога к сотворённому им миру. И этот путь, считает Фома, более совершенный: ведь он следует по пути, проделанном Богом в ходе творения. И если положения философии, то есть разума не согласуются в чём-то с положениями теологии, то есть, в конечном счете, веры, то человек должен выбрать второе.

Таковы вкратце решения соотношения двух типов веры, как внутренних и внешних детерминантов религиозного мировоззрения в средневековом христианстве.

В мусульманстве есть четко структурированная система, в которой все до мелочей прописано: как умываться, в какую сторону смотреть во время молитвы, как принимать пищу и т.д. Так например, в направлении хариджитов вера - это духовный процесс, который находится за пределами человеческой воли. Признание веры есть результат волевого усилия и действий, это согласие сердцем и подтверждение деяниями [8, с. 4]. Главный акцент в этом направлении ставится именно на внешние детерминанты поведения - совершение дел. Поэтому любой, кто не соблюдает внешние формы следования религии является вышедшим из религии. Вот как об этом пишет исследователь направлений ислама Д.А. Шагавиев: «Они отличались от общей массы мусульман особым рвением к выполнению предписаний и рекомендаций ислама, буквальным пониманием текстов Корана и хадисов. Внешне выглядели очень набожными и богобоязненными людьми, вели аскетический образ жизни, скромно и бедно одевались, очень много молились, постились и читали Коран. Многие из них были хафизами (знали наизусть Коран). Но при этом прославились своими убийствами сподвижников Пророка, и вообще женщин и детей, в случае с азракитами» [9, с. 127]. В настоящее время такое понимание веры мы видим в различных течениях мусульманства, таких как ваххабизм, салафизм.

В настоящее время в Казахстане распространено несколько направлений мусульманства, но в основном адепты не причисляют открыто себя к той или иной группировке. Например, кого можно назвать салафитом? Многие ученые религиоведы, например профессор ЕНУ Досай Кенжетай считает всех мужчин, носящих бороды и короткие штаны и женщин, носящих хиджаб - приверженцами салафизма [10]. Но по такому размытому критерию никак нельзя определить приверженность к какой-либо группировке, так как носят бороды и одеваются в

хиджаб адепты и других течений. Поэтому, надо различать по другим признакам, например, главное в направлении салафизма - акцент на внешнем проявлении веры. Как стоять на коллективном молении, как держать руки, как кланяться во время молитвы и т.д. - все это основано на строгом следовании Сунне, на соблюдении буквы Священной Книги. Крайняя форма этой belief-веры проявляется в отрицании всего, что не входит в область религиозных предписаний, категорическое отрицание других взглядов, неприятия в расчет психологических особенностей близких людей. Например, известны случаи в Казахстане, когда приверженцы этих направлений пытались отправить в школу девочек не в школьной форме, а в хиджабе, хотя всем известно, что в ранние школьные годы очень важно для психологии ребенка быть наравне со сверстниками, носить одежду, принятую в определенном обществе. Также выражением этого направления можно назвать агрессивная демонстрация своей религиозной принадлежности.

Вера в этих направлениях рассматривается как строгое следование предписанным законам, Авторитетам. На вопрос: «Как надо правильно верить и молиться?» у них готов ответ: «Только согласно Сунне Пророка» (или как жили святые средневекового периода). Это яркое выражение belief-веры, на которую делается ставка во многих ортодоксальных течениях, укрепляя ее человек становится сильнее в своей внутренней вере. Но крайняя форма такой веры приводит к обратным результатам.

В оппозиционном хариджитам направлении ислама - мурджиизме - вера есть признание сердцем. То есть, здесь акцент именно на внутреннем понимании детерминантов веры. Здесь нет необходимости строгого следования внешним ритуалам, если есть внутренняя убежденность в вере. В поддержку своей позиции сторонники приводят суру 16 «Пчелы» 106 аят, где говорится о том, если человек вынужден вслух говорить слова «куфра» (неверия), то это не навредит его вере, которая закреплена в его сердце [11, с. 72]. Для этого направления главное - иметь веру в сердце. В данном случае имеется ввиду вера как внутренняя установка, не зависящая от внешнего проявления и внешних обстоятельств. Д.И. Пивоваров так определяет эту веру: «Предметом же религиозно-духовной веры (религиозной faith-веры) прежде всего является характер связи верующего со всей полнотой бытия» [3, с. 489].

Мистическое направление ислама суфизм является ярким примером проявления внутренней формы веры, религиозной faith-веры. В области гносеологии суфизм ставит проблему познаваемости Бога путем мистического озарения каждым отдельным человеком. Коран наделяет Бога всеми чертами могущества и величия. Его сущность выше человеческого разума. Это реальность, которая непостижима обычным разумом, ее невозможно понять или объяснить обычным способом, прозрение каких-либо ее сторон возможно только через сердце. К этой реальности ведет внутренний свет, который разгорается по мере того, как ищущий освобождается от привязанностей к миру дуние (этому миру). Установка суфизма на укрепление внутренней веры делает это направление родственным некоторым восточным традициям. Многие ученые подчеркивали значимость религиозных

традиций Древней Индии в отношении к суфизму. По этому поводу Аннемари Шиммель пишет: «Некоторые ученые – начиная с Альфреда фон Кремера (1868) и Райнхарта Дози (1869) и кончая нашими современниками – склонны признать индийское влияние на ранний суфизм» [12, с. 18]. Сами суфии определяли суфизм, его два основных течения – *тасаввуф* и *ирфан* – прежде всего как духовное учение, направленное на борьбу верующего человека с его внутренними пороками и на духовное самовоспитание. Некоторые суфии делали упор на аскетической стороне суфизма, на полном отказе от того что принадлежит этому миру, «миру Дуния». Так, например, Абд аль-Кадир аль-Джилани, суфийский шейх, так определял это направление: «Духовная культура (тасаввуф) приобретает не через долгое пустословие, а посредством пребывания голодным и отказа от вещей, которые ведомы и приятны» [13, с. 7]. Для соединения с Богом чувства и разум недостаточны, необходимы интуиция, духовное совершенствование. Основу веры здесь составляет внутренний, индивидуальный опыт, основанный на личной достоверности. Такой тип опыта предполагает постоянную работу над своими внутренними качествами, контроль над каждым движением мысли. Вся жизнь суфия представляет собой только процесс, единственной целью которой является встреча с Всевышним. Весь мир воспринимался суфием как символ, проявление этой Божественной силы. Такими же символами являются аяты и суры Корана. Сакральная картина мира порождала отношение ко всем явлениям, как к иллюзорным, но свидетельствующим о присутствии высшей силы. Красота внешнего мира, природы и человека предстает как прообраз красоты Аллаха, эта красота отражается во всех сотворенных явлениях: в луне, солнце, чистой воде, пышущей зелени растений, улыбке молодых людей. В отличие от традиционного богословия суфизм понимает веру не просто как внешнее выполнение религиозных обязанностей, а как внутреннее переживание истины через сердце, «иман».

Ибн-Араби считал, что для познания мира надо исходить из основного гносеологического и феноменологического принципа единства бытия – *вахдат ал-вуджуд*. Божественное можно познать через его эманаты, которые предстают как символы, знаки. Большую роль здесь играет воображение. Познавая мир посредством воображения человек осознает, что вселенная есть проявление Божественного.

Вера выступает как внутреннее убеждение, устремленность к Богу, «иман в сердце». Следствием такого понимания веры и знания является сама нравственная особенность суфизма. Согласно суфизму, ислам – истинное вероисповедание, но не исключительно истинное. Ислам – это знание о Боге и соответствующее этому знанию действие. Однако ни одна вещь не является иной по отношению к Богу и значит, никакое знание не является иным, нежели знанием о Боге. То же самое относится и к действию: все делается только ради и во имя Бога. Поэтому существенной особенностью суфизма является толерантность. Всякое поклонение есть поклонение Богу и значит поклонением Истине, но при обязательном условии, что оно не претендует быть исключительным. Согласно Ибн-ал-Араби, нельзя отрицать истин-

ность ни одного из вероисповеданий: идолопоклонничество древних арабов, религия египтян (коранический Фараон предстает отъявленным врагом единогобожия и истинной веры), любые Законы и вероучительные своды любых религий – истинны [14]. Напротив, те, кто пытался доказать их безусловную ложность, действовали в ущерб истинному исповеданию. Единственное, что может быть неистинным в любой из религий, – это ее притязание на исключительную истинность и неприятие истинности остальных религий: «У истины много ликов, бери же из них тот, который соответствует настоящему моменту, ведет к безопасности этого мира и незыблемости веры».

Своеобразное примирение этих двух типов веры, внешней и внутренней предлагал аль-Газали. Главный труд «Воскрешение наук о вере» соединяет ценности ортодоксального суннизма с суфийскими идеалами. Аль-Газали сознавал опасность сильного влияния эзотерических и гностических влияний, и в то же время презирал косность и педантизм ученых богословов, предлагая срединный путь – «жить истинами веры и поверять эти истины суфийским опытом». Газали справедливо считал, что вера заложена в душах людей отроду. Но есть люди, которые отстранились и забыли – это безбожники, и есть те, кто долго размышлял и вспомнил – такой подобен тому, кто хранил в памяти свидетельство и забыл случайно, а затем припомнил [15, с. 96]. Здесь имеется в виду внутреннее знание человека как внутреннее зрение. Каждый человек носит в себе божественное начало, высшей способностью человека является мистическое внутреннее зрение, которое позволяет проникнуть в глубь вещей. Мистика – это особая форма познания, где воедино представлены чувственное и рациональное. «Знай, что на этом пути три мира. Мир явного и осязаемого – первый из них. Бумага, чернила, перо и рука принадлежат к этому миру. Эти пристанища ты преодолел с легкостью. Второй мир – мир сверхчувственного и скрытого. Этот мир лежит в конце пути. Перейдя меня, ты как раз попадешь в его пристанища: чреватый многочисленными опасностями, мир этот насыщен неприступными вершинами и бездонными морями. Я не знаю, как ты уцелеешь в нем. Третий мир – мир духовного, который находится между миром явного и осязаемого и миром сверхчувственного и скрытого» [15, с. 96]. Таким образом, аль-Газали еще задолго до Канта определил пределы человеческого разума, за которыми непреложно начинается чистая вера, не доказуемая никакими усилиями рассудка. Та область, где начинается пророческий дар.

Благодаря акцентированности на укреплении внутренней, духовной веры, суфизм всегда был притягателен в течение веков. Как и многие другие мистические традиции, суфизм способен пробуждать в душе внутреннее чувство присутствия Абсолюта.

Заключение

Таковы проявления внешних и внутренних детерминантов религиозного мировоззрения, в частности, в направлениях ислама. Надо отметить, что ду-

ховная (внутренняя) вера присутствует не только в религиозном сознании, но и в некоторых других видах сознания, так же и гносеологическая (внешняя) вера присутствует во всей культуре. Вера-доверие есть необходимый и неотъемлемый компонент всякого человеческого существования. Даже в самой безрелигиозной общности вера-доверие и вера-уверенность существует. Ибо без них человек уже перестает быть человеком.

Faith-вера, как внутренний детерминант мировоззрения выступает как моральный закон, как врожденное знание добра, она не зависима от обстоятельств и времени. Она характерна тем, что между нею и познанным оригиналом отсутствуют какие-либо посредники (символы, знаки, образы, идеалы). Belief-вера есть вера-доверие, она может быть временной и зависеть от историко-культурных обстоятельств. Faith-вера существует как в религиозной, так и в светской формах, хотя именно в религиозной форме она наиболее полно реализует свою специфику. Belief-вера по своему существу является светской и наиболее полно реализует свою сущность в сфере познавательного отношения человека к действительности, а также имеет место в религиозном мировосприятии.

В религиозном мировосприятии belief-вера может дополнять faith-веру, но здесь она выступает подчиненным моментом последней, а потому и знание, которое используется тут, сковано догматом и, как правило, выдается за окончательное и не подлежащее сомнению.

Д.И. Пивоваров утверждает, что faith-вера предстает подлинным источником человеческого познания, уникальным началом знания о мире, об уровнях бытия, а также, с помощью данного типа веры человек постигает ноумены, то есть осознает то, что остается за пределами понимания. эта вера не нуждается в аргументации разума. Д. В. Пивоваров пишет: «Предмет faith-веры вообще – бытие как сплошность и целостность. То или иное “могущее быть” в бесконечном целом – предмет определённой faith-веры» [3, с. 489]. Belief-вера предполагает вариативность, она может меняться в зависимости от ситуации. Согласно Пивоварову, эта вера «в конечном счёте руководствуется тем непосредственным целостным мироотношением, которое проистекает из faith-веры» [3, с. 470].

Вместе с тем, в данной статье мы выяснили, что как и внутренняя вера faith-вера, так и внешняя форма belief-вера, должны быть взаимодополняемы, составлять гармоничное целое. По выражению Пивоварова, belief-вера может пробудить в душе дремлющую faith-веру, но и без нравственной поддержки внутренней, мудрой faith-веры, belief-вера может обратиться в фанатизм.

Список литературы

1 Пивоваров Д.В. Вера. Современный философский словарь. Изд. 2-е, испр. и доп. Лондон; Франкфурт-на-Майне; Париж; Люксембург; Москва; Минск; ПАНПРИНТ, 1998. – С.127-132.

2 Левин Г.Д. Методологические принципы диалога материалистов с верующими. Вопросы философии. – 2008. – №10. – С.78-90.

3 Пивоваров Д.В. Философия религии'. Учебное пособие. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 640 с.

- 4 Хамидов А.А. Вера и знание // Адам әлемі. – 2013. – № 4 (58). – С. 90-102.
- 5 Хамидов А.А. Феномен религиозной философии. Статья первая. Религия как мироотношенческая модальность// Адам әлемі. – 2021. – №2. – С. 132-142.
- 6 Тертуллиан К.С.Ф. Избранные сочинения. – М.: «Прогресс», «Культура», 1994. – 448 с.
- 7 Фома Аквинский // Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 1. Философия древности и средневековья. Ч. 2. – М.: Мысль, 1969. – С. 823 – 862.
- 8 Фатхуллин Р.А. 2018. Определение веры в суннитском вероучении: богословский спор и пути его решения. [Электронный ресурс] / Р.А. Фатхуллин // Современный мусульманский мир: электрон. журнал. № 3.
- 9 Шагавиев Д.А. Исламские течения и группы: Учебное пособие. – Казань, 2015. – 336 с.
- 10 Салафизм в Казахстане. Казахстанская Энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.encyclopedia.kz/index.php> (дата обращения 12.11.2023).
- 11 Муртазин М.Ф. Исламское вероучение. Ақыда. – М.: Маска., 2011. – 320 с.
- 12 Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. – М.: Алетейя, Энигма., 1999. – 416 с.
- 13 Аль-Джилани ‘абд-аль Кадир. Раскрытие сокрытого: Собрание семидесяти восьми проповедей (Футух аль-Гайб шейха ‘Абд аль-Кадир аль-Джилами). – М.: Издательский дом «Ансар», 2008. – 196 с.
- 14 Ибн Араби. Наставления ищущему Бога. // В кн. Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН. Приложение 1., 1998. – 527 с.
- 15 Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. – М.: Наука, 1980. – 376 с.

Transliteration

- 1 Pivovarov D.V. Vera. Sovremennyj filosofskij slovar' [Faith. Modern Philosophical Dictionary]. Izd. 2-e, ispr. i dop. London; Frankfurt-na-Majne; Parizh; Lyukseburg; Moskva; Minsk; PANPRINT, 1998. – S.127-132.
- 2 Levin G.D. Metodologicheskie principy dialoga materialistov s veruyushchimi. Voprosy filosofii [Methodological Principles of Dialogue Between Materialists and Believers]. – 2008. – №10 – S.78-90.
- 3 Pivovarov D.V. 'Filosofiya religii'. Uchebnoe posobie ['Philosophy of Religion'. Tutorial]. – М.: Akademicheskij proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga, 2006. – 640 s.
4. Hamidov A.A. Vera i znanie [Faith and Knowledge] // Adam әлемі. – 2013. – № 4 (58). – S. 90-102.
- 5 Hamidov A.A. Fenomen religioznoj filosofii. Stat'ya pervaya. Religiya kak mirootnoshencheskaya modal'nost' [The Phenomenon of Religious Philosophy. Article One. Religion as a World-Relational Modality] // Adam әлемі. – 2021. – №2. – С. 132-142.
- 6 Tertullian K.S.F. Izbrannye sochineniya [Selected Works]. – М.: «Progress», «Kul'tura», 1994. – 448 s.
- 7 Foma Akvinskij //Antologiya mirovoj filosofii. V 4-h t. T. 1. Filosofiya drevnosti i srednevekov'ya. ch. 2. [Anthology of World Philosophy. In 4 volumes. T. 1. Philosophy of Antiquity and the Middle Ages. Part 2]. – М.: Mysl', 1969. – S. 823 – 862.
- 8 Fathullin R.A. 2018. Opredelenie very v sunnitskom verouchenii: bogoslovskij spor i puti ego resheniya [Definition of Faith in Sunni Dogma: Theological Dispute and Ways to Resolve it]. [Elektronnyj resurs] / R.A. Fathullin // Sovremennyj musul'manskij mir: elektron. zhurnal. № 3.
- 9 Shagaviev D.A. Islamskie techeniya i gruppy: Uchebnoe posobie., [Islamic Movements and Groups]. – Kazan', 2015. – 336 с.
- 10 Salafizm v Kazahstane. Kazahstanskaya Enciklopediya [Salafism in Kazakhstan. Kazakhstan Encyclopedia]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://ru.encyclopedia.kz/index.php> (data obrashcheniya 12.11.2023).
- 11 Murtazin M.F. Islamskoe verouchenie. Akyda [Islamic Faith. Aqida]. – М.: Maska., 2011. – 320 s.
- 12 Annemari SHimmel'. Mir islamskogo misticizma [The World of Islamic Mysticism]. – М.: Aletejya, Enigma, 1999.– 416 s.

13 Al'-Dzhilani 'abd-al' Kadir. Raskrytie sokrytogo: Sbranie semidesyati vos'mi propovedej (Futuh al'-Gajb shejha 'Abd al'-Kadira al'-Dzhilami) [Revealing the Hidden: A Collection of Seventy-Eight Sermons (Futuh al-Ghaib of Sheikh 'Abd al-Qadir al-Jilami)]. – М.: Izdatel'skij dom «Ansar», 2008. – 196 s.

14 Ibn Arabi. Nastavleniya ishchushchemu Boga [Instructions for Those Seeking God] // V kn. Srednevekovaya arabskaya filosofiya. Problemy i resheniya. – М.: Izd. firma «Vostochnaya literatura» RAN. Prilozhenie 1, 1998. – 527 s.

15 Abu Hamid al-Gazali. Voskreshenie nauk o vere [The Revival of Religious Sciences]. – М.: Nauka, 1980. – 376 s.

Даулбаева Ж.И., Абрахматова Г.А.

Діні көзқарасының ішкі және сыртқы детерминанттары (Д.В. Пивоваровтың сенім концепциясы негізінде)

Аңдатпа. Мақалада философияның ойлау тарихындағы және қазіргі кездегі сенімнің түрлері, сенім мен білімнің сәйкестілігі жеке тұлғаның сыртқы және ішкі сенім көріністері ретінде қарастырылады. Авторлар орыс зерттеушісі, ғалым, философ Д.И.Пивоваровтың белгілі тұжырымдамасы арқылы сенім мен білімді жеке тұлғаның ішкі және сыртқы детерминанттардың көрінісі ретінде түсіну мәселесін қарастырады. Сенім ұғымын нақтылау үшін Ресей ойшылы осы терминді ағылшын тілінде екі сөзбен белгілеу дәстүріне негізденіп екі түрлі анықтама енгізеді: faith-сенім және belief-сенім.

Мақаланың авторлары Пивоваровтың идеяларын дамыта отырып, сенімнің екі түрін діни дүниетанымының ішкі және сыртқы детерминанты ретінде ажыратуды ұсынады. Сенімнің бірінші түрі - faith-сенім - туғаннан берілген ішкі интуитивті білім деп анықталады. Сенімнің екінші түрі - belief-сенім - бұл жанама жол, сенсорлық тәжірибе, Қасиетті кітапқа, сөзге сенім деп белгілеуге болады. Батыс Еуропа философиясы мен араб-мұсылман философиясы тарихына сүйене отырып, авторлар діни дүниетанымдағы сенімнің екі түрінің арақатынасы тарихта қалай өзгергенін көрсетеді. Авторлары діндегі ортодоксалды, фундаменталды бағыттары belief-сенімді күшейтуге бейімделінеді, ал мистикалық және эзотерикалық тенденциялар - faith-сенімді нығайтуға көп көңіл бөледі деген тұжырымға келеді.

Д.И. Пивоваровтың тұжырымдамасына сүйене отырып, автор belief-сенімді faith-сенімді жеке адамның дүниетанымының ішкі және сыртқы детерминанты ретінде қарастырылуы мүмкін деп санайды.

Түйінді сөздер: сенім, білім, дін, сопылық, парасат.

Daulbaeva Zh., Abrakhmatova G.

External and Internal Determinants of the Religious Worldview (Based on the Concept of Faith by D.V. Pivovarov)

Abstract. The article is devoted to the problem of the manifestations of faith, both its external and internal types in the history of philosophical thought and at the present time. The authors examine the problem of understanding faith and knowledge as a manifestation of internal and external determinants, through the well-known concept of the Russian researcher D.I. Pivovarov. To concretize the concept of faith, the Russian thinker introduced two different types, based on the distinguishing this term in English: faith and belief.

The authors, developing the ideas of the Russian thinker, present a distinction between two types of faith as internal and external determinants of the religious worldview. The first type - as faith - acts as an internal intuitive knowledge given from birth. The second type as belief - as an indirect way, sensory experience, based on belief in Authorities, trust in models. Based on the history of Western European philosophy and Arab-Muslim philosophy, the authors demonstrate how the relationship between the faith and belief in the religious worldview has changed in history. The author concludes that the orthodox, fundamental tendencies in religion place more emphasis on improving the belief, while the mystical and esoteric tendencies - on strengthening the faith.

Taking into account the concept of D.I. Pivovarov, the authors are convinced that faith and belief can be logically considered as internal and external determinants of a person's worldview.

Key words: faith, knowledge, religion, Sufism, reason.

ПОВЫШЕНИЕ ДОВЕРИЯ ГРАЖДАН К ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫМ ОРГАНАМ: ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ

Имашев Берик Мажитович

*Евразийский центр экономико-правовых исследований
Университета Нархоз (Алматы, Казахстан)
berikmazhitovich@gmail.com*

Imashev Berik Mazhitovich

*Eurasian Center for Economic and Legal Research
of Narхоз University (Almaty, Kazakhstan)
berikmazhitovich@gmail.com*

КАЗАХСТАН: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. Доверие граждан к государственным органам вообще, правоохранительным и судебным, в частности, в современных условиях превратилось в ключевую ценность взаимоотношений народа и государства. Ее истоки коренятся в действующем Основном Законе, реализуемой президентской концепции «слышащего государства».

Дефиниция «доверие» в публичной правовой сфере в достаточной степени в отечественной правовой науке не разработана и требует своего законодательного закрепления, а также систематизации законодательства в этой части. В настоящее время «доверие» стало активно использоваться для демонстрации одного из главных направлений государственной деятельности и построения отношений между личностью и обществом на принципиально новой основе. Поэтому как в практическом, так и в научном плане представляется необходимым сконцентрировать вектор этой деятельности на системной и научной основах. К решению этой проблематики, необходимо привлекать не только социологов, но и юристов (прежде всего криминологов), правозащитные организации, а также СМИ как это уже давно практикуется в странах развитой демократии.

В статье также предпринята попытка изучить зарождающуюся практику проведения мониторинга функционирования органов внутренних дел, включая его законодательные основы, развитые в единичных подзаконных актах, а также социологических исследований госорганов и институтов гражданского общества, их аналитические оценки в СМИ. Вносятся предложения по расширению проведения углубленных опросов граждан, встреч руководителей всех органов правоохраны с населением, а также концентрации усилий ученых различных областей гуманитарных знаний.

Ключевые слова: доверие граждан, Конституция, опросы граждан, правоохранительные органы, социологические исследования.

Введение

Принцип поддержания доверия граждан к закону и действиям государства формально не выражен в Конституции Республики Казахстан (далее – РК).

Однако при этом никто не сможет отрицать его наличие как правовой ценности базового порядка, вытекающего из утверждения Республики Казахстан в качестве правового государства, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы [1, п.1 ст.1].

Он диалектически связан с другими конституционными принципами и, в первую очередь, с основополагающими принципами деятельности Республики Казахстан: общественным согласием и политической стабильностью, экономическим развитием на благо всего народа, казахстанским патриотизмом, решением наиболее важных вопросов демократическими методами [1, п.2 ст.1].

Методология

В данной статье методология исследования основана на мультидисциплинарном подходе, объединяющим качественные и количественные методы для всестороннего изучения проблематики доверия к правоохранительным органам. Во-первых, используется анализ нормативно-правовой базы, позволяющий выявить правовые рамки взаимодействия граждан и правоохранительных органов. Во-вторых, проводится сравнительный анализ крупных социологических опросов населения с целью оценки уровня доверия и выявления факторов, влияющих на его изменение. Третьим компонентом является критический дискурс-анализ публичных выступлений, публикаций и медийных материалов, связанных с деятельностью правоохранительных органов, что позволяет глубже понять общественное восприятие и настроения в отношении данной тематики.

Стратегии и практики укрепления доверия общества к правоохранительным органам: системный анализ

В Послании Главы Государства К.К. Токаева народу страны «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года были поставлены задачи по воплощению в жизнь концепции «слышащего государства». В ней главными приоритетами деятельности государственных органов определены общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей, включая трансформацию функций правоохранительных служб на оказание услуг гражданам для обеспечения их безопасности [2].

Политика улучшения качества оказываемых услуг нашла продолжение и в Послании Президента страны «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года, где была поставлена задача разработки «новых стандартов служения государства интересам граждан». И эта ключевая роль отведена правоохранительным службам [3].

Во исполнение поручений Главы государства государственные органы заняты поиском построения новых путей взаимоотношений между лично-

стью и государством с опорой прежде всего на выводы и данные социологических исследований.

Существует философское понимание «доверия», это «Разновидность надежды, имеющей разумное основание и нацеленной не столько на будущее, сколько на настоящее, не столько на неведомое, сколько на хорошо знакомое, не столько на то, что от нас (каждый из нас волен доверять или не доверять кому-то или чему-то; мы сами выбираем себе друзей и врагов). Доверие не исключает ни ошибок, ни разочарований, но все-таки стоит больше, чем слепая надежда или тотальная подозрительность» [4].

Категория «доверие» изучается в социологии и психологии, так как в содержание доверия включаются такие морально-этические элементы, как добросовестность, порядочность, солидарность и другие. В социологии существуют различные подходы к пониманию сущности доверия. «В различных исследованиях доверие рассматривается как ожидание, установка, отношение, состояние, чувство, процесс социального обмена и передачи информации и других значимых благ, личностное и групповое свойство» [5].

Перед тем как перейти, собственно, к предмету данной статьи, необходимо отметить базовую сущность феномена доверия, его социальную актуальность.

Доверие помогает человеку обрести уверенность, действовать более свободно и чувствовать перспективу, строить устойчивые отношения как с обществом в целом, так и с другими людьми в частности. Отсутствие доверия – это рост напряжения и, как пишет Пушкарева Г.В., «...недоверие требует от индивида приложения дополнительных волевых и когнитивных усилий при выстраивании отношений с другими людьми, что чревато ростом психологического напряжения, способного проявляться в эмоциональных срывах, фрустрации и быстром переходе к агрессивным моделям поведения» [6].

Председатель Конституционного Суда Российской Федерации В.Д. Зорькин считает: «Мы должны поставить во главу угла вопрос об общественном доверии. Об источниках этого доверия. О механизме его защиты. То есть суметь придать всей нашей текущей проблематике одновременно и правовое, и философское, и даже психологическое звучание» [7].

В юриспруденции доверие как элемент правоотношений используется на законодательном уровне в основном в частном праве и употребляется как характеристики таких институтов, как доверительное управление имуществом, товарищество на вере, институт представителей и прочее. Здесь доверие возникает между равными субъектами правоотношений, и проблем, требующих внимания государственных институтов, не наблюдается.

Если подходить с правовых позиций при выведении оценок уровня доверия населения к правоохранительным органам как представителям публичной власти, то необходимо прежде всего признать, что в таких случаях речь идет об отношениях фактически «неравных субъектов». С этой стороны дефиниция «доверие» в публичной правовой сфере в достаточной степени в

отечественной правовой науке не разработана и требует своего законодательного закрепления, а также систематизации законодательства в этой части.

С юридической точки зрения, доверие – это прежде всего конституционная ценность. Поэтому проводимые замеры доверия к публичным институтам государственной власти вообще и, в частности, к правоохранительным органам, должны отвечать на вопросы о степени и уровне реализации этого принципа правового и демократического государства в правовой реальности, в законодательной базе страны.

Как известно, правовая действительность характеризует реальное бытие правовой материи, наличную действительность всех правовых феноменов, существующих в пространстве и во времени, причем как материального, так и идеального порядка, ибо «мысль и материя» действительны, т. е. существуют.

По мнению российских ученых-конституционалистов С.В. Нарутто и А.В. Никитиной, для поддержания доверия к государственно-властным структурам необходимо наличие многих составляющих. В их числе авторами приводятся следующие. Действия властей должны быть ответственны, предсказуемы и прозрачны, понятны для населения, а законодательство – справедливым и стабильным. Доверие к государству невозможно, если оно само нарушает Конституцию, принимает акты, противоречащие ей. Неоднозначный закон влечет противоречивую практику его применения, нарушение принципов равенства граждан и правоприменительный произвол. Справедливый и независимый суд. Свободная реализация прав и свобод граждан, без их чрезмерного ограничения. Неотвратимость привлечения к ответственности виновных вне зависимости от занимаемой должности [8].

С учетом того, что в настоящее время «доверие» стало активно использоваться для демонстрации главного направления государственной деятельности и построения отношений между личностью и обществом на принципиально новой основе, представляется необходимым сконцентрировать направление этой деятельности на системной и научной основах. К решению этой проблематики, как в практическом, так и в научном плане необходимо привлекать не только социологов, но и юристов (прежде всего криминологов), правозащитные организации, а также СМИ, как это уже давно практикуется в странах развитой демократии.

Несмотря на свою значимость и востребованность, проведенный анализ законов от 5 ноября 2022 года «О прокуратуре», от 23 апреля 2014 года «Об органах внутренних дел Республики Казахстан», от 22 ноября 1996 года «О пожарной безопасности», а также Указов Президента Республики Казахстан от 20 февраля 2021 года «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по финансовому мониторингу», «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции» (Антикоррупционной службы) показал, что в них не закреплен принцип поддержания доверия граждан к закону и действиям этих правоохранительных органов и соответ-

ственно не прописаны основные направления деятельности этих органов по реализации рассматриваемой конституционной ценности.

Только в Законе РК от 23 апреля 2014 года «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» в п. 4 ст. 13 записано: «В целях повышения доверия населения к деятельности органов внутренних дел осуществляется взаимодействие с институтом гражданского общества, применяется система общественного контроля». Наличие этого законодательного предписания, по нашему мнению, обуславливает существование большого массива подзаконных нормативных актов по реализации принципа доверия граждан к органам внутренних дел.

В исследуемом нами контексте положительным фактором выступает то, что приказом Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК от 10 декабря 2019 года утверждена «Методика по проведению выборочного обследования уровня доверия населения к правоохранительным органам» [9].

Данная методика относится к статистической методологии, формируемой в соответствии с международными стандартами. Целью методики является получение репрезентативных данных об уровне доверия населения к правоохранительным органам, восприятию собственной безопасности и субъективной оценки уровня преступности, сведений о правонарушениях.

Методика согласована с Генеральной прокуратурой и другими правоохранительными органами.

В названном приказе Председателя Комитета по статистике не отражена периодичность проведения выборочных исследований. Однако в справочных материалах сайта Комитета по статистике указывается, что выборочное обследование по уровню доверия населения к правоохранительным органам и к судебной системе проводится дважды в год [9]. При этом результаты обследования в течение трех лет публикуются на сайте в открытом доступе и вызывают интерес у общественности и СМИ.

На основе данной методики стала постепенно складываться практика проведения статистических обследований и их последующего анализа и обсуждения в обществе.

Так, 6 февраля 2023 года общественно-аналитический журнал «Exclusive» по результатам изучения опроса, проведенного Бюро Национальной статистики о доверии населения к правоохранительным органам, опубликовал статью [10].

Приведем несколько, как нам представляется, наиболее показательных выводов из наблюдений автора статьи М. Елизарова.

«Очень важен самый частый ответ на вопрос о причинах недоверия к полиции. 36,4% опрошенных считают, что их деятельность связана с мерами наказания, а не защитой прав граждан. На втором месте – мнения, что эта структура коррумпирована (31,9%). На третьем – низкий уровень профессионализма сотрудников (25,9%)».

«Мнение, что антикоррупционная служба и служба экономических расследований коррумпированы, – самое распространённое в Казахстане».

«Дьявол кроется в деталях. В разных регионах ситуация с доверием к правоохранительным органам разная».

«Таким образом, правоохранительная система в глазах казахстанцев – это прежде всего не доверие и безопасность, а страх перед наказанием. Ее коррумпированность и непрофессионализм тем выше, чем более регион отдален от центра. Поскольку такие опросы проводятся ежегодно, говорить о положительной динамике пока не приходится. Это говорит о том, что все реформы силовых структур пока остаются декларациями [10].

Попытки исследования уровня доверия граждан к государству предпринимались и со стороны негосударственных институтов.

Так, в 2018 году проектом «Совершенствование уголовного правосудия в Казахстане (EUCJ)», при финансовой поддержке Европейского Союза, проведено исследование «Оценка уровня безопасности населения и доверия к правоохранительным органам» (международный опрос виктимизации в Казахстане)».

В качестве его итогов сошлемся на следующие:

«у казахстанской общественности сложилось достаточно благоприятное представление о последних тенденциях в общем уровне преступности». Лишь 23% опрошенных полагают, что общий уровень преступности вырос за последние пять лет. В Кыргызстане данные показатели выше в два раза [11].

«...с точки зрения эффективности снижения антисоциального поведения 56% респондентов «очень» или «довольно» уверены в полиции, а 34% «не очень уверены» или вообще не уверены в ее эффективности». Этот результат свидетельствует о том, что много чего изменилось с момента исследования 2014 года, проведенного непосредственно перед внедрением политики нулевой терпимости. Данное обследование выявило схожее восприятие способности полиции справляться с нарушением общественного порядка и мелкими проступками (Илеуова и др., 2014) [11].

Шестьдесят процентов населения считает, что полиция в целом «хорошо» справляется со своей работой, 65% согласны с тем, что полиция начала регистрировать все заявленные им преступления, а 56% (достаточно или очень) уверены в том, что полиция эффективна в борьбе с антисоциальным поведением. В целом примерно две трети населения благосклонно относятся к полиции. В противоположность этому, одна третья/четвертая часть респондентов этого мнения не придерживается. (Опрос Комитета по статистике за 2016 год показал аналогичные результаты, согласно которым, 2 из 3 респондентов заявили, что полиция хорошо справляется со своей работой.)

Информационный портал Abai.kz в статье «Общественное доверие низкое: кому люди доверяют» сообщает: «В 2023 году Алматинский университет управления (AlmaU) и Bisam Central Asia совместно провели исследования Almaustrust Barometer. Исследование, основанное на определении уровня доверия в обществе, проводилось на основе международной методики Edelman Trust Barometer. Согласно заключению, уровень доверия населения в стране низкий – 42%. Люди не доверяют политическим партиям, местной админи-

страции, местному маслихату, судьям и правоохранительным органам. Однако было установлено, что уровень доверия к Президенту высок» [12].

Из вышеизложенного видим, что государственными и негосударственными структурами предпринимаются попытки замеров уровня доверия к правоохранительным органам. Однако они уже в ближайшие сроки требуют совершенствования и формирования их на регулярной системной работе, основанной на объемной базе законодательства, включающей законодательные акты и подзаконные нормативные акты.

Такое авторитетное научное исследование в 2020 году было проведено Академией правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК: «Доверие населения как индикатор деятельности правоохранительных органов РК».

Авторами исследования констатировано, что работа в данном направлении нуждается в постоянном совершенствовании в условиях быстро меняющейся ситуации с постоянным ориентиром на удовлетворение запросов граждан. По мнению исследователей, «тема института доверия населения правоохранительным органам есть и будет актуальной всегда, не только в отрасли правовых наук» [13].

По результатам исследования на основе проблемных вопросов института доверия населения правоохранительным органам предлагается модель функционирования института доверия и меры организационно-управленческого, информационно-просветительского и финансового характера, необходимые для ее функционирования.

По мнению участников коллектива авторов, в Казахстане:

- «дефицит доверия имеет системный характер и ведет лишь к правовому нигилизму»;

- «система оценки правоохранительных органов на основании мнений граждан так и не заработала на практике, то есть формально опросы граждан об отношении к правоохранительным органам и в целом оценка населением криминальной ситуации стали частью системы оценки этих органов»;

- «отечественные опросы общественного мнения не нацелены ни на детальное исследование криминальной ситуации и работы правоохранительных органов, ни на публичное представление данных обществу и академической общественности для всестороннего анализа»;

- «в итоге руководство страны остается без полноценной обратной связи, а общество – без повышения качества работы правоохранительных органов»;

- «проблема доверия населения к правоохранительным органам недостаточно разработана, и в республике не проводилось специального комплексного исследования по данному вопросу»;

- «несмотря на значимость проблемы, в настоящее время в стране практически нет фундаментальных работ, рассматривающих ее как в общетеоретическом, так и в научно-прикладном плане» [13].

Соглашаясь с выводом о том, что в Казахстане нет фундаментальных работ, рассматривающих проблему доверия как в общетеоретическом и научно-

прикладном плане и прежде всего с правовых позиций, считаем в этой связи правильным и полезным обратить внимание на следующее.

Постановлением Правительства РК от 6 ноября 2018 года №723 утверждены Правила организации и проведения отчетов начальника департамента полиции, городов республиканского значения, столицы, городского, районного, районного в городе органа полиции и участкового инспектора полиции перед населением. В соответствии с пп. 3 и 5 этих Правил, отчеты сотрудников осуществляются в целях повышения уровня доверия граждан к полиции [1].

Другие правоохранительные органы не имеют в свой адрес соответствующих нормативных предписаний и, как следствие, не практикуют таких отчетов перед населением, не проводят массовых публичных мероприятий-встреч, направленных на повышение уровня доверия к их деятельности.

Возможные ссылки на то, что, к примеру, Агентство по противодействию коррупции и Агентство по финансовому мониторингу непосредственно подчинены Президенту, а поэтому не должны отчитываться перед населением как орган внутренних дел, несостоятельны, поскольку конституционный принцип поддержания доверия граждан к действиям органов публичной власти распространяется на все институты государственных органов, вне зависимости от их подчиненности.

Так, акимы всех уровней (а они, как известно, являются представителями Президента и Правительства) обязаны проводить при необходимости и по требованию населения встречи вне календаря. Для обеспечения качества встреч на должном уровне аким должен провести целый ряд организационных мероприятий и подготовить информационные материалы; акиматы и аппараты акимов – вовлечь во встречи широкую аудиторию заинтересованных лиц, в том числе депутатов маслихатов, представителей партий, общественных объединений и оппозиции.

Нашим оппонентам также нелишне напомнить и о том, что избирательные кампании главы государства и депутатов всех уровней, акимов, а также республиканский референдум справедливо оцениваются в качестве важнейших форм выражения электоратом доверия (или недоверия) к соответствующим госорганам и важнейшим властным решениям.

С учетом вышеизложенного считаем необходимой разработку соответствующих указов Президента, обязывающих Агентство по противодействию коррупции и Агентство по финансовому мониторингу проводить встречи с населением на всех уровнях административно-территориального устройства страны.

Необходимость в таких нормативных актах вызывается и данными приводимых выше социологических опросов, а именно: «очень важен самый частый ответ на вопрос о причинах недоверия к полиции. 36,4% опрошенных считают, что их деятельность связана с мерами наказания, а не с защитой прав граждан» [10].

Очень важны отчеты руководителей правоохранительных органов на местах. Именно там рассматривается подавляющее число уголовных и административных дел. Данные социологических опросов и мнения, озвученные в СМИ о правоохранительной системе: «её коррумпированность и непрофессионализм тем выше, чем более регион отдален от центра» [10].

Разумеется, организация, подготовка, предмет и участники встреч с указанными правоохранительными органами будут иметь свою специфику, ведь основным участником встреч с представителями Агентства по финансовому мониторингу, безусловно, должна быть Национальная палата предпринимателей «Атамекен».

В блок входящих в систему законодательных актов, регулирующих отношения принципа поддержания доверия граждан к правоохранительным органам, целесообразно отнести и Закон РК от 2 ноября 2015 года «Об общественных советах». Среди определенных им задач общественных советов – организация общественного контроля и обеспечение прозрачности деятельности центральных и местных исполнительных органов и органов местного самоуправления, повышение уровня доверия граждан к деятельности государства и его органов, обеспечение обратной связи между обществом и государством, предупреждение и разрешение социальных конфликтов. В случае признания необходимости создания в стране государственной и неправительственной системы оценок деятельности правоохранительных органов возможно внесение соответствующих изменений и дополнений и в этот Закон.

Заключение

Целесообразность реализации высказанных предложений по внесению изменений и дополнений в перечисленные законодательные акты определяется тем, что в содержание принципа доверия граждан к действиям государства в правоохранительной сфере, по нашему мнению, входит:

1. доверие к деятельности органов законодательной власти по закреплению в нормах УПК и других законодательных актах конституционных ценностей и принципов правового и демократического государства.

В послании о состоянии конституционной законности в Республике Казахстан по результатам обобщения практики конституционного производства за период с января по май 2023 года Конституционным Советом отмечено: «В 26% обращений граждане просят проверить конституционность законов и других нормативных правовых актов... По итогам конституционных производств за пять месяцев выявлены серьезные упущения в отдельных нормативно-правовых актах. Это подтверждает необходимость усиления правового мониторинга их исполнения с привлечением не только заинтересованных органов, но и научного, гражданского и профессионального сообщества» [14].

2. доверие к деятельности правоохранительных органов;

3. доверие к деятельности суда.

Такой тип доверия Э. Гидденс называл институциональным [15, с. 50]. Что особенно ценно – в этом типе доверия существует понимание граждан в нормативном порядке, конституирующем систему органов государственного управления, а также возникает понимание в полезности и надежности, в частности, административной системы и в целом политической системы.

Именно с учетом этого, по нашему убеждению, необходимо в дальнейшем корректировать нормативно-правовую базу и производить социологи-

ческие замеры о доверии граждан к правоохранительным органам с целью получения объективной оценки.

Список литературы

1 Постановление Правительства Республики Казахстан от 6 ноября 2018 года №723 «Об утверждении Правил организации и проведения отчетов начальника департамента полиции области, города республиканского значения, столицы, городского, районного, районного в городе органа полиции и участкового инспектора полиции перед населением» – [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000723> (дата обращения 17.08.2023 г.)

2 Послание Главы Государства К-Ж.К. Токаева народу Казахстана от 02.09.2019 г. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения 15.08.2023г.)

3 Послание Главы Государства К-Ж.К. Токаева народу Казахстана от 01.09.2020 г., «Казахстан в новой реальности: время действий» – [Электронный ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения 15.08.2023г.)

4 Конт-Спонвиль А. Философский словарь// Пер.с фр. Е. В. Головиной. – М.:Этерна, 2012. – 752 с.

5 Ученые записки ИМЭИ // Том 2, №1. – 2012. – 152 с.

6 Пушкарева Г.В. Доверие в публичном пространстве государственного управления // Гос.вестник, электронный вестник №76, Октябрь, 2019. – С.151-175.

7 Зорькин В.Д. Конституционное правосудие: процедура и смысл. – СПб: Конституционный Совет РФ, 2021. – 155 с.

8 Нарутто С.В., Никитина А.В. Конституционный принцип доверия в современном российском обществе. // Конституционное и муниципальное право. – №7. – 2022. – С.16-18.

9 Приказ Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан от 10 декабря 2019 года № 13 «Об утверждении Методики по проведению выборочного обследования уровня доверия населения к правоохранительным органам» – [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019732/history> (дата обращения 16.08.2023 г.).

10 Елизаров М.Ю. Люди в погонах: страх вместо чувства безопасности, 2023 – общественно-аналитический онлайн журнал «Exclusive» – [Электронный ресурс]. URL: <https://exclusive.kz/70340-2/> (дата обращения 16.08.2023 г.).

11 Исследование «Оценка уровня безопасности населения и доверия к правоохранительным органам», EUCJ. – Астана, 2018. – 67 с.

12 Общественное доверие — важная составляющая общества. – [Электронный ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/168083> от 25.04.2023. (дата обращения 16.08.2023 г.).

13 Шушикова Г.К. Доверие населения как индикатор деятельности правоохранительных органов Республики Казахстан: Монография/Коллектив авторов. Под общ. ред. Г.К. Шушиковой. – Косшы: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2021. – 168 с.

14 Послание Конституционного Суда Республики Казахстан от 12 июня 2023 года «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» – [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000122> (дата обращения 17.08.2023 г.).

15 Гидденс Э. «Последствия современности», изд. Праксис, 2011. – 354 с.

Transliteration

1 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 6 noyabrya 2018 goda №723 «Ob utverzhdanii Pravil organizacii i provedeniya otchetov nachal'nika departamenta policii oblasti, goroda respublikanskogo znacheniya, stolicy, gorodskogo, rajonnogo, rajonnogo v gorode

organa policii i uchastkovogo inspektora policii pered naseleniem» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan Dated November 6, 2018 No. 723 “On approval of the Rules for Organizing and Conducting Reports of the Head of the Police Department of a Region, a City of Republican Significance, the Capital, a City, District, District Police Body in the City and a District Police Inspector to the Population”] – [Elektron. resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000723> (data obrashcheniya 17.08.2023 g.).

2 Poslanie Glavy Gosudarstva K-ZH.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 02.09.2019 g., «Konstruktivnyj obshchestvennyj dialog – osnovaya stabil’nosti i procvetaniya Kazahstana» [Message From the Head of State K-Zh.K. Tokayev to the People of Kazakhstan Dated September 2, 2019, “Constructive Public Dialogue is the Basis of Stability and Prosperity of Kazakhstan”] – [Elektron. resurs]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (data obrashcheniya 15.08.2023 g.).

3 Poslanie Glavy Gosudarstva K-ZH.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 01.09.2020 g., «Kazahstan v novoj real’nosti: vremya dejstvij» [Message From the Head of State K-Zh.K. Tokayev to the People of Kazakhstan Dated 09/01/2020, “Kazahstan in a New Reality: Time for Action”] – [Elektron. resurs]. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (data obrashcheniya 15.08.2023 g.).

4 Kont-Sponvil’ A. Filosofskij slovar’ [Philosophical Dictionary] // Per.s fr. E.V. Golovinoj. – M.: Eterna, 2012. – 752 s.

5 Uchenye zapiski IMEI [Scientific Notes of IMEI] // Tom 2, №1. – 2012. – 152 s.

6 Pushkareva G.V. Doverie v publicnom prostranstve gosudarstvennogo upravleniya [Trust in the Public Space of Public Administration] // Gos.vestnik, elektronnyj vestnik. – №76, Oktyabr’, 2019. – S.151-175.

7 Zor’kin V.D. Konstitucionnoe pravosudie: procedura i smysl [Constitutional Justice: Procedure and Meaning]. – SPb: Konstitucionnyj Sovet RF, 2021. – 155 s.

8 Narutto S.V., Nikitina A.V. Konstitucionnyj princip doveriya v sovremennom rossijskom obshchestve [The Constitutional Principle of Trust in Modern Russian Society]. // Konstitucionnoe i municipal’noe pravo. – №7. – 2022. – S.16-18.

9 Prikaz Predsedatelya Komiteta po statistike Ministerstva nacional’noj ekonomiki Respubliki Kazahstan ot 10 dekabrya 2019 goda № 13 «Ob utverzhdenii Metodiki po provedeniyu vyborochnogo obsledovaniya urovnya doveriya naseleniya k pravoohranitel’nym organam» [Order of the Chairman of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 2019 No. 13 “On approval of the Methodology for Conducting a Sample Survey of the Level of Public Confidence in Law Enforcement Agencies”] – [Elektron. resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019732/history> (data obrashcheniya 16.08.2023 g.).

10 Elizarov M.YU. Lyudi v pogonah: strah vmesto chuvstva bezopasnosti [People in Uniform: fear Instead of a Sense of Security], 2023 – obshchestvenno-analiticheskij onlajn zhurnal «Exclusive» – [Elektron. resurs]. URL: <https://exclusive.kz/70340-2/> (data obrashcheniya 16.08.2023 g.).

11 Issledovanie «Ocenka urovnya bezopasnosti naseleniya i doveriya k pravoohranitel’nym organam» [Study “Assessing the Level of Public Safety and Trust in Law Enforcement”], EUCJ. – Astana, 2018. – 67 s.

12 Obshchestvennoe doverie – vazhnaya sostavlyayushchaya obshchestva [Public Trust is an Important Component of Society]. – [Elektron. resurs]. URL: <https://abai.kz/post/168083> ot 25.04.2023. (data obrashcheniya 16.08.2023 g.).

13 Shushikova G.K. Doverie naseleniya kak indikator deyatel’nosti pravoohranitel’nyh organov Respubliki Kazahstan [Public Confidence as an Indicator of the Activities of law Enforcement Agencies of the Republic of Kazakhstan]: Monografiya/Kollektiv avtorov. Pod obshch. red. G.K. SHushikovej. – Kosshy: Akademiya pravoohranitel’nyh organov pri General’noj prokurature Respubliki Kazahstan, 2021. – 168 s.

14 Poslanie Konstitucionnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 12 iyunya 2023 goda «O sostoyanii konstitucionnoj zakonnosti v Respublike Kazahstan» [Message of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan dated June 12, 2023 “On the state of constitutional legality

in the Republic of Kazakhstan”] – [Elektron. resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000122> (data obrashcheniya 17.08.2023 g.).

15 Giddens E. Posledstviya sovremennosti [Consequences of Modernity], izd. Praksis, 2011. – 354 s.

Имашев Б.М.

Азаматтардың құқық қорғау органдарына сенімін арттыру: бағалаудың саяси-құқықтық қырлары

Аңдатпа. Азаматтардың жалпы мемлекеттік органдарға, құқық қорғау және сот органдарына, атап айтқанда, қазіргі жағдайда сенімі халық пен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың басты құндылығына айналды. Оның бастауы қазіргі Негізгі Заңнан, іске асырылған президенттік «естуші мемлекет» тұжырымдамасынан бастау алады.

Қоғамдық-құқықтық саладағы «сенім» анықтамасы отандық заң ғылымында жеткілікті түрде дамымаған және оның заңнамалық консолидациясын, сондай-ақ осы бөлімдегі заңнаманы жүйелеуді талап етеді. Қазіргі уақытта «сенім» мемлекет қызметінің негізгі бағыттарының бірін көрсету және жеке адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастарды принципті жаңа негізде құру үшін белсенді түрде қолданылуда. Сондықтан практикалық тұрғыдан да, ғылыми тұрғыдан да бұл қызметтің векторын жүйелі және ғылыми негізде шоғырландыру қажет сияқты. Бұл мәселені шешу үшін әлеуметтанушыларды ғана емес, сонымен қатар дамыған демократиялық елдерде бұрыннан қалыптасқан тәжірибедегідей заңгерлерді (ең алдымен криминологтарды), құқық қорғау ұйымдарын, бұқаралық ақпарат құралдарын тарту қажет.

Сондай-ақ мақалада ішкі істер органдарының жұмысына мониторинг жүргізудің қалыптасып келе жатқан тәжірибесін, оның ішінде бірыңғай заңға тәуелді актілерде әзірленген оның заңнамалық базасын, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының әлеуметтік зерттеулерін, олардың бұқаралық ақпарат құралдарындағы талдамалық бағасын зерделеуге талпыныс жасалған. Азаматтар арасында терең сауалнама жүргізуді, барлық құқық қорғау органдары басшыларының халықпен кездесулерін кеңейту, сондай-ақ гуманитарлық білімнің әртүрлі салаларындағы ғалымдардың күш-жігерін шоғырландыру бойынша ұсыныстар енгізілуде.

Түйін сөздер: азаматтардың сенімі, Конституция, азаматтардың сауалнамалары, құқық қорғау органдары, социологиялық зерттеулер.

Imashev B.

Increasing Citizens' Trust in Law Enforcement Agencies: Political and Legal Aspects of Assessment

Abstract. In modern times, the trust of citizens in state institutions such as law enforcement and judicial systems has become a crucial factor in the relationship between the people and the state. Its origins are rooted in the current Basic Law, the implemented presidential concept of the “hearing state”.

Domestic legal science has not adequately developed the definition of “trust” in the public legal sphere, necessitating legislative consolidation and systematization of legislation in this area. “Trust” is currently being used to improve state activity and build new relationships between individuals and society. Therefore, both in practical and scientific terms, it seems necessary to concentrate the vector of this activity on a systematic and scientific basis. To solve this problem, we need to involve not only sociologists but also lawyers (primarily criminologists), human rights organizations, and the media, as developed democracies have been practicing for a long time.

The article also attempts to study the emerging practice of monitoring the functioning of internal affairs bodies, including its legislative framework, developed in single by-laws, as well as sociological studies of government agencies and civil society institutions, their analytical assessments in the media. Proposals are made to expand the conduct of in-depth surveys of citizens, meetings of the heads of all law enforcement agencies with the population, as well as the concentration of efforts of scientists from various fields of humanitarian knowledge.

Keywords: citizen trust, Constitution, citizen polls, law enforcement agencies, sociological studies.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Абдуразакова Гаухар Абдикаримовна – Қазақ ұлттық қыздар педогогикалық, университетінің аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі

Абрахматова Гүлнар Абрайкуловна – Алматинский университет энергетика и связи им. Г. Даукеева, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Аташ Берік Мұратұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия кафедрасының аға оқытушысы, философия ғылымдарының докторы

Әлжан Қуаныш Ұзақбайұлы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Байтенова Нагима Жаулыбайқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор

Бекмуратов Айбек Байұзақович – директор ТОО «ABstudio»

Божбанбаев Бауыржан Муратбекович – Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Дабылтаева Мақпал Мамедәліқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Даулбаева Жаннат Ибрагимовна – НАО Медицинский Университет Астана, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Иманбекова Бибігүл Ильясқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық униваерситеті, саяси ғылымдарының докторы, профессор

Имашев Берик Мажитович – Евразийский центр экономико-правовых исследований Университета Нархоз, директор, кандидат юридических наук

Камалова Фэриде Болатқызы – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, PhD

Кельдинова Айман Бауржановна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Университет Акдениз, научный сотрудник, приглашенный исследователь, магистр гуманитарных наук

Килыбай Динара Саттаровна – Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD докторант

Коянбаева Гүлнара Ромсеитовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

Мурат Сабит – Академия труда и социальных отношений, доктор философских наук, профессор

Мусабекова Гавхар Курманбековна – М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі

Нұрышева Гүлжихан Жұмабайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Ғылым және инновация департаментінің директоры, PhD, қауымдастырылған профессор

Сайфунов Бауыржан Насырдинұлы – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, PhD

Сартаева Раушан Султановна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Тайсенбетова Айгүл Бижанқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Тоқтаров Ермек Бауыржанұлы – Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, PhD

Тұмашбай Талғат Еркінұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, PhD докторант

Шахин Фелиз – Университет Акдениз, доктор философских наук, профессор

OUR AUTHORS

Abdurazakova Gaukhar – Kazakh National Women’s Teacher Training University, Master of Humanities

Abrakhmatova Gulnar – G. Daukeev Almaty university of power engineering and telecommunications, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Atash Berik – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophy

Alzhan Kuanysh – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Leading Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Baitenova Nagima – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophy, Professor

Bekmuratov Aibek – «ABstudio» LLP

Bozhanbaev Bauyzzhan – T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Dabyttaeva Makpal – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Daulbaeva Zhannat – NpJSC Astana Medical University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Imanbekova Bibigul – Kazakh National Girls’ Pedagogical University, Candidate of Political Sciences, Professor

Imashev Berik – Eurasian Center for Economic and Legal Research of Narxoz University, director, Candidate of Legal Sciences

Kamalova Feride – Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD

Keldinova Aiman – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Akdeniz University, Scientific researcher, Visiting researcher, Master of Humanities

Kilybay Dinara – L.N. Gumilyov Eurasian University, PhD student

Koyanbayeva Gulnara – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Chief Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kurmangaliyeva Galiya – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Associate Professor

Murat Sabit – Academy of Labor and Social Relations, Doctor of Philosophy, Professor

Mussabekova Gavkhar – M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Master of Humanities

Nurysheva Gulzhikhan – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophy, Professor

Paltore Ykhtiyar – Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Director of the Department of Science and Innovation, PhD, Associate Professor

Sahin Filiz – Akdeniz University, Doctor of Philosophy, Professor

Saifunov Bauyrzhan – Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD

Sartayeva Raushan – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Chief Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Taizhenbetova Aigul – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Toktarov Ermek – Institute of Strategic Studies of Kazakhstan under the President of the Republic of Kazakhstan, PhD

Tumashbai Talgat – L.N. Gumilyov Eurasian University, PhD student

CONTENT

HERITAGE OF AL-FARABI: TRANSLATIONS AND RESEARCH

Paltore Y.

Commentary on the Designation of Abu Nasr Al-Farabi as “Al-Muallimus-sani (the Second Teacher)”.....3

PERSONALITY. SPIRITUALITY AND VALUES OF HUMAN LIFE

Tumashbai T., Kurmangalieva G.

Human Social Function in the History of Islamic Philosophy.....16

Alzhan K., Atash B.

The Idea of Historical Justice in the Thoughts of Gumar Karash and its Modern Significance.....29

CONTEMPORARY SOCIETY: IDENTITY. MODERNIZATION. FUTURE

Sartaeva R.

On the Issue of Digital Transformation of the World and Kazakhstani Society: “Global” and “National”, Ethical and Legal Aspects.....40

Abdurazakova G., Mussabekova G., Bozhanbaev B.

Cultural and Philosophical Meaning of National Consciousness and National Identity in the Process of Globalization.....59

Sahin Filiz, Koyanbayeva G., Keldinova A.

Philosophical Analysis of the Concept of «Anti-Terrorist Consciousness».....73

KAZAKHSTAN PHILOSOPHY: CREATIVE LABORATORY OF RESEARCHERS

Nurysheva G., Taizhenbetova A.

Social and Philosophical Ideas of the Kazakh Intelligentsia of the Early Twentieth Century and Their Influence on Public Consciousness.....84

Bekmuratov A., Sabit M.

Thematic Analysis of the Existence of the Kazakh Traditional Applied Art in the Research of Scientists of Kazakhstan.....96

Kilybay D.

Philosophical Problems of Dissertation Research of Kazakh Scientists (During the Years of 1994-2019).....109

Dabyltaeva M., Imanbekova B., Toktarov E.

The Phenomenon of Trust: a Conceptual Analysis.....121

RELIGION IN SOCIOCULTURAL CONTEXTS OF THE PAST AND PRESENT

Kamalova F., Baitenova N., Saifunov B. The Mahdi Phenomenon.....134

Daulbaeva Zh., Abrakmatova G.

External and Internal Determinants of the Religious Worldview (Based on the Concept of Faith by D.V. Pivovarov).....150

KAZAKHSTAN: POLITICAL REALITIES OF MODERN TIME

Imashev B.

Increasing Citizens' Trust in Law Enforcement Agencies: Political and Legal Aspects of Assessment...164

Our authors.....176

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Сағиқызы Аяжан, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Философия орталығының директоры (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, М. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Әмребаев Аидар Молдашұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан); **Азербиев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан); **Бижанов Ақан Құсайынұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынұвы атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан); **Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, философия ғылымдарының докторы, профессор (Астана қ., Қазақстан); **Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Сейдуманов Серік Тұрарұлы, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санаи**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РҒА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Тоғусаков Осмон Асанқулович**, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы (Бішкек қ., Қырғызстан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Бюлент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, Мирзо Улутбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эшмент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын. Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Тегерге 26.02.2024 ж. берілді. Басуға 01.03.2024 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x100/16. Есепті баспа табағы 11,37.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор *Сағиқызы Аяжан*, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель редактора *Нурмуратов Серик Есентаевич*, доктор философских наук, профессор, директор Центра философии Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный секретарь *Нусипова Гульнар Игенбаевна*, PhD, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); *Амребаев Айдар Молдашевич*, директор Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Азербает Аслан Дыбысбекович*, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); *Бижанов Ахан Хусаинович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор политических наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Кадыржанов Рустем Казахбаевич*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Качеев Денис Анатольевич*, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); *Курмангалиева Галия Курмангалиевна*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Масалимова Алия Рымгазиевна*, доктор философских наук, профессор (г. Астана, Казахстан); *Сатершинов Бахытжан Менлибекович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Сейдуманов Серик Турарович, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); *Кньши Александр*, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); *Лазаревич Анатолий Аркадьевич*, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); *Мехди Санаи*, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); *Смирнов Андрей Вадимович*, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); *Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу*, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); *Тогусакан Осмон Асанкулович*, академик НАН КР, доктор философских наук (г. Бишкек, Кыргызстан); *Хейл Генри*, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); *Шынай Бюлент*, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); *Шермухамедова Низинахон Арслоновна*, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улутбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); *Фэн Юйцзянь*, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); *Эшмент Беата*, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.
Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: **Ж. Рахметова**

Сдано в набор 26.02.2024 г. Подписано в печать 01.03.2024 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x100¹/₁₆. Уч.изд.л. 11,37.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелен, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor Sagikyzy Ayazhan, Doctor of Philosophical, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan),

Deputy Editor Nurmuratov Serik, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Center for Philosophy CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

Executive Secretary Nusipova Gulnar, PhD, Leading Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (Nur-Sultan, Kazakhstan); **Amrebayev Aydar**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Political Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); **Azerbayev Aslan**, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (Nur-Sultan, Kazakhstan); **Bizhanov Akhan**, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); **Kadyrzhanov Rustem**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); **Kacheev Denis**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (Kostanay, Kazakhstan); **Kurmangalieva Galiya**, Doctor of Philosophy, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); **Masalimova Aliya**, Doctor of Philosophy, Professor, (Astana, Kazakhstan); **Satershinov Bakhytzhau**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Seidumanov Serik, Academician of the RK NAS, Chairman (Almaty, Kazakhstan), **Knysch Alexander**, Professor of Michigan University (Ann Arbor, USA), **Lazarevich Anatoly Arkadievich**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Belarus); **Mehdi Sanai**, Professor of Tehran University (Tehran, Iran); **Smirnov Andrey Vadimovich**, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (Moscow, Russia), **Mammadzade Ilham Ramiz oglu**, Doctor of Philosophy, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan); **Togusakov Osmon Asankulovich**, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan), **Hale Henry**, Professor of George Washington University (Washington, USA), **Shynay Bulent**, Professor of the University of Bursa (Bursa, Turkey); **Shermukhamedova Niginahon Arslonovna**, Doctor of Philosophy, Professor of Ulugbek NUU named (Tashkent, Uzbekistan); **Feng Yujun**, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (Shanghai, China); **Eschment Beata**, professor at the Humboldt University (Berlin, Germany).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.
Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability
of information in the submissions.

design and layout: **Zh. Rakhmetova**

Passed to the set on 26.02.2024. Signed in print on 01.03.2024.
The format is 70x1001/16. Found.edit.page 11,37.

Printed in the printing house of IP "IMPULSE"
Kaskelen, KR Tauelsizdigine street 10 zhil, building 35.